

Bedarálva

A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei

A Magyarországra érkező menekültek kapcsán 2015 eleje óta tartó kampányban és az azt kísérő politikai vitában sokan szólaltak meg az elmúlt hónapokban. Írásunk a kampány elejére, 2015 januárjára vezet vissza, amikor kialakultak az azóta rutinszerűen használt értelmezési keretek és gyakorlatok, a kategória- és szelektív statisztikahasználattól a különböző diszkurzív stratégiáig. A hírmédia tudósításainak elemzése révén azt vizsgáltunk, hogy az újságírók többsége tudott-e egy ilyen kérdésben a szakmai sztenderdek szerint dolgozni; voltak-e olyan, a kérdésben megszólaló szereplők, akik függetleníteni tudták magukat a politikai arénától. Elemzésünk konklúziója az, hogy a kormányzati kommunikáció lehenygerlő volta, a politikai beszéd kizárólagossága és a területen szakmai tapasztalattal rendelkező szervezetek kiszorulása a médiából mind hozzájárult ahhoz, hogy a kormányzati diskurzussal szembeni alternatív értelmezések ne jussanak nyilvánossághoz a kampány első hónapjában.

Ebben a tanulmányban egy 2015 elején készült nagyobb elemzés összefoglaló megállapításai olvashatók.¹ Megpróbáljuk bemutatni, hogy a kormánypártok miként alakították ki a vita kereteit, és hogyan építettek fel egy olyan kampányt, amely a politikai beszéden túl is maga alá gyúrte a legfontosabb közéleti terepeket – a szakmaitól a tudományoson át az érdekvédőig. A roma közösségek médiaképének elemzőiként hosszú évek óta érlelődik az a meggyőződésünk, hogy a magyarországi hírmédia egyik fontos jellegzetessége, hogy szinte kizárólagosan a politikai beszéd határozza meg mind a nyelvét, mind jellegzetes beállítárait. Most lehetőségünk nyílt arra, hogy egy kampány kezdetét vizsgáljuk, és megpróbáljuk feltárni, hogy a legnagyobb közönséget vonzó médiumok miként igazodnak politikai szándékokhoz vagy miként állnak azoknak ellen, attól kezdve, hogy kit engednek szóhoz jutni, egészen addig, hogy milyen adatokat, jelzőket, kategorizálást használnak, milyen képeket mutatnak. A kutatás során egyaránt elemeztünk politikai megszólalásokat és a média híreit. Követni próbáltuk az alternatív hitelesítési terepeket: a szakmai vagy éppen a közigazgatási diskurzus fejleményeit.

Munkánk során nagy segítséget nyújtottak a morális pánikok elméletével kapcsolatos modellek (Cohen 1972, Goode & Ben-Yehuda 1994, Kitzinger 2000). Ezek szerint a morális pánik kiindulópontja az, hogy egy-egy csoportnak tulajdonított cselekvést vagy jellegzetességet a társadalom szélesebb köre veszélyként érzékel. A veszély és a csoport beazonosításában, illetve a problémák és a megoldások körének leszűkítésében kiemelt szerepet játszhatnak a média leegyszerűsítő, olykor bulvarizáló magyarázatai. E leegyszerűsítő bemutatások egyfelől a veszély nagyságának érzetét növelik, másfelől azt az elvárást, hogy a hatóságok azonnal, nagy erővel reagáljanak. Mindez legitimálja a hatóságok intézkedési körének bővítését, megerősítve ezzel a kiinduló képletet, és visszaigazolja az eredeti félelmet.

A 2015 januárjában két esemény: a párizsi Charlie Hebdo szerkesztősége elleni terrortámadás, illetve a Magyarországon menedékkérelmet benyújtók számának emelkedése minden korábbinál erősebben vetette fel a migráció kérdését. E két fejlemény független egymástól, mégis erre a két kiindulópontként szolgáló eseményre épült fel a magyar politikai és médianapirendet hónapokon át uraló téma. Valószínűleg nem független ettől, hogy a TÁRKI minden korábbinál magasabb idegenellenességet mért Magyarországon 2015 áprilisában.²

1 A kutatást az OTKA K 113250 számú projektje finanszírozta. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani a támogató szervezetnek, valamint Lakatos Elzának és Lakatos Klárának a kutatásban való részvételért. Köszönjük továbbá a *Médiakutató* névtelen bírálóinak, valamint kollegáinknak – Árendás Zsuzsának, Zádori Zsoltnak – a kéziratához fűzött építő megjegyzéseit.

2 Lásd http://www.tarki0.hu/hu/news/2015/kitekint/20150505_idegen.html (utolsó letöltés: 2015. VII. 15.).

Módszerek

Elemzésünk során több párhuzamos módszert alkalmaztunk. Kutatásunk egyik eleme a média híreinek tartalomelemzése volt (Krippendorff 1980). A miniszterelnök január 9-én tett nyilatkozatát követő három hét (január 9–30.) minden olyan tudósítását vizsgáltuk, amely a bevándorlás magyarországi vonatkozásaival foglalkozott. A tartalomelemzés kiterjedt a Magyar Nemzet és a Népszabadság online változataira; az index.hu-ra, a HVG és a Heti Válasz nyomtatott változatára, valamint négy televíziós csatorna (az RTL Klub, az M1, a TV2 és a Hír TV) esti hírműsoraira. A mintát úgy határoztuk meg, hogy az tartalmazza a legnagyobb közönséget vonzó hírmédiát, a közszolgálati és a kereskedelmi csatornákat, és egyaránt lefedje a politikai paletta jobb- és baloldalát.³ A hírek kapcsán kódoltuk a megszólaló szereplőket, érveiket, problémameghatározásukat, a migránsok kapcsán használt szóhasználatot, a javasolt megoldást és a vizuális megjelenítés sajátosságait (vö. Rose 2001).

Kutatásunk másik elemeként diskurzuselemzést végeztünk a 2015. február 20-án a témában tartott parlamenti vitanap felszólalásai alapján. A pártok vezérszónokainak szövegeit elemezve azt vizsgáltuk, hogy azok milyen érvelési stratégiák, jellegzetes beállítások és értelmezési keretek felállításával beszélnek a kérdésről. A vizsgálat kiterjedt a jellegzetes szó- és kategóriahasználatra, a hivatkozott adatokra és tekintélyekre, a saját pozíciókra és a migránsoknak tulajdonított jellegzetességekre, valamint a felszólalók problémameghatározására és a felajánlott megoldásokra. Mindezt a vita dinamikájában elemeztük: kik és miként fogadják el vagy éppen cáfolják a mások által felállított kereteket.

A menekültügyi hírek egyik legfontosabb forrását, a rendőrségi híreket külön is elemeztük: a police.hu határrendészeti híreket közlő honlapja menekültekkel és migránsokkal kapcsolatos híreit vizsgáltuk 2014. decemberében és 2015. januárjában.⁴ Az időszakot azért jelöltük így meg, hogy összehasonlíthassuk, mennyiben változott (vagy nem változott) a témában az egyik legfontosabb állami hírforrás kommunikációja a január 9-ei miniszterelnöki beszéd előtt és után. Az elemzés szempontjai az alábbiak voltak: a hírek száma; címek; milyen kifejezéseket használnak a migránsok/menekültek megnevezésére, közölnek-e adatokat, hogyan jelölik meg az érintettek jogi státusát.

A fentiekén túl vizsgáltuk a független szakmai megnyilvánulások további terepeit is, ám a kutatásunk időbeli korlátozottsága miatt ezeket nem tudtuk a fenti szisztematikussággal elemezni. Bemutatjuk a migráns- és menekültügyekben aktív civil szervezetek – a Menedék, a Helsinki Bizottság, a Jövőkerék, az Artemisszió – honlapjain publikált nyilatkozatokat, és utalunk más, a témában tett olyan szakmai megnyilatkozásokra is – például a Bevándorlási Hivatal és a Rendészeti Egyeztető Fórum nyilatkozataira –, amelyeket lényegesnek tartunk, de amelyek a médiaelemzés időszakán kívül esnek.

Egy ma is tartó vitában az első időszak elemzése természetesen korlátozza a megállapítások körét. Ugyanakkor ebben az időszakban alakulnak ki a később használt médiaértelmezési keretek, a kategória-használat, és ekkor a legnagyobb a szabadságuk a szerkesztőségeknek a saját szakmai irányuk kialakítására.

Egy kategória, amelyen mindenki azt ért, amit akar

A kampány egy olyan új kategóriát vezetett be – a „megélhetési bevándorló”-ét –, amely egyszerre tette lehetővé az adatokkal való bűvészkedést és az érzelmi asszociációkat. A jog és a szakpolitika egyértelműen elkülöníti a *bevándorló* és a *menekült* kategóriáját. A bevándorlás és az integráció jogi kontextusát a Harmadik Országbeli Állampolgárok Beutazásáról és Tartózkodásáról szóló törvény (2007/2),⁵ a menekültekkel kapcsolatos szabályozást az 1950-es Római Egyezmény és a 1967 Genfi Egyezmény elvein alapuló Menedékjogról szóló törvény (2007/800)⁶ teremtette meg. Magyarországon a bevándorlás szándékával érkezőknek – ha nem magyarok – bizonyítaniuk kell, hogy állással, lakhatással rendelkeznek, és átlag feletti jövedelmet is fel kell mutatniuk. A szigorú szabályozás miatt a magyarországi bevándorlás európai összehasonlításban jelentéktelen mértékű, ugyanakkor erősen emelkedik a Magyarországra érkező, itt menekültstátust kérők száma. 2014-ben e csoport nagyjából fele háborús övezetektől (Szíriából, Afganisztánból,

3 E médiumok eltérő nagyságú közönségeket érnek el, mégis fontosnak tartottuk, hogy lehetőségeinkhez képest a legjobban lefedjük a magyar hírmédia kínálatát. A médiumok közönség szerinti súlyozásához viszont nem rendelkeztünk megfelelő háttér adatokkal.

4 Lásd <http://police.hu/hirek-es-informaciok/legfrissebb-hireink/hatarrendeszet> (utolsó letöltés: 2015. VII. 1.).

5 Lásd http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0700002.TV (utolsó letöltés: 2015. VII. 1.).

6 Lásd <http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc2.cgi?dbnum=1&docid=A0700080.TV> (utolsó letöltés: 2015. VII. 1.).

Szomáliából) érkezett, de a másik feléről (a Koszovóból érkezőkről) is csak alapos vizsgálat állapíthatja meg, hogy üldözték-e hazájában vagy sem.⁷ Mindkét csoport elsősorban tovább szeretne utazni Nyugat-Európába. A kormányzati kampány „megélhetési bevándorlókról” beszél, miközben a menekültkérelmet benyújtókkal kapcsolatos információkat és elképzeléseket ismertet. Ezt sokan leírták (például Ziegler 2015), de az így állított csapdahelyzetet már kevesebben. A negyvenezer menekültkérelmet benyújtó migránst, miután túlnyomó többségük az elbírálás eredményét nem megvárva tovább megy, érdemi vizsgálat nélkül utasítják el a hatóságok (BÁH 2015). Őket a kormányzat „megélhetési bevándorlók”-ként nevezi meg, hiszen azért, hogy kérelmük elbírálása előtt továbbállnak, lemondanak arról, hogy menekültstátust kaphassanak.⁸ Ráadásul a „megélhetési” jelző a magyar nyelvben erősen sugalmazó és kizárólag negatív kontextusban használatos, lásd „megélhetési bűnöző”, „megélhetési gyermekvállalás”. Magyarországon a kérelmet beadók nagyon kis része – 2015 első félévében kevesebb, mint fél százalék – kapott végül státust. A kormány ennyi menekülttel számol. Ugyanakkor a „menekült” kategóriát jogi értelemben korrekt módon használja a nemzetközi közösség, a civil szervezetek és a szakma is, amikor menekültként nevez meg minden kérelmezőt, amíg kérelmét el nem

utasítják. A 2014-ben menekültkérelmet benyújtó több, mint 40 000 külföldi túlnyomó részéről – a korábbi, európai összehasonlításban is rendkívül alacsony befogadási arányokból kiindulva – a kormányzat „bevándorló”-ként, a jog és a szakma pedig „menekült”-ként beszél. Egy ilyen fogalmi káoszban nehéz vitát folytatni, és a közönség nagy része fel is adja a kérdés kibogozását. A kategória-használatnak nem utolsósorban nagy az érzelmi tétje is: a „menekült” kifejezés szolidaritást, együttérzést, segíteni akarást vált ki az emberekből, míg a bevándorló mellett előszeretettel használt másik kifejezés, a „migráns” egyszerűen idegent jelent (ráadásul idegen szó), amely semmilyen közösségvállalást nem hív elő.

1. kép. Arctalanul

Forrás: MTI

A politikai keretek

Annak ellenére, hogy 2012 óta erőteljesen növekszik a menekültkérelmet benyújtó migránsok száma,⁹ a téma a szakmai sajtón és a civil szervezeteken kívül 2015 januárjáig alacsony érdeklődést váltott ki. 2014 második felében a parlamenti felszólalások is igen ritkán foglalkoztak a migrációval: ha mégis, leginkább az ukrajnai válságról¹⁰ vagy a külföldre irányuló magyarországi migrációról¹¹ volt szó. Mindez a Charlie Hebdo elleni támadás után tett miniszterelnöki nyilatkozattal¹² változott meg. E nyilatkozat már felmutatta a későbbi fő irányokat: az erős érzelmi asszociatív összefüggésekre – félelemre és idegenellenes attitűdökre – építő stratégiát, amelyben egy Magyarországon példa nélküli külföldi eseményt közvetlen hazai veszélyként értelmezett (noha merényletet Magyarországon eddig

7 2015-re a helyzet megváltozott: a koszovói beáramlás gyakorlatilag leállt, a menekülthullám nagy részét háborús övezetektől érkezők adják.

8 Az üldöztetés nem fekete-fehér dolog, és nem mondható, hogy ahol nincs háború, és biztonságos az ország, ott nem üldözhetnek embereket. Ez az oka annak, hogy a nemzetközi egyezmények alapján minden menedékkérelmet egyénileg kell elbírálni. Akik nem akarnak ennek részleteiben nagyon elmélyedni, elég, ha arra gondolnak: Kanada 2015 márciusában több gyöngyöspatai cigány embernek megadta a menekültstátust. Magyarország ettől még biztonságos ország. Am igazoltnak látták, hogy a hatóságok nem tudták megvédeni a gyöngyöspatai romákat attól, hogy közvetlen környezetükben ne fenyegezzék őket heteken át gárdisták.

9 A Bevándorlási Hivatal statisztikája szerint 2012-ben 2157 fő, 2013-ban 18 900, 2014-ben 42 777 és 2015 első három hónapjában 33 542 fő.

10 Lásd L Simon László, 2014. IX. 16.

11 Vollner János, 2014. IX. 15. és Széll Bernadett 2014. X. 20.

12 Emlékeztetőül: „A gazdasági bevándorlás rossz dolog Európában, nem szabad úgy tekinteni rá, mintha annak bármi haszna is lenne, mert csak bajt és veszedelmet hoz az európai emberre, ezért a bevándorlást meg kell állítani, ez a magyar álláspont [...] nem akarunk tőlünk különböző kulturális tulajdonságokkal és háttérrel rendelkező jelentős kisebbséget látni magunk között, Magyarországot szeretnénk Magyarországgént megtartani.”

csak magyarországi vállalkozók vagy azok megbízottjai követtek el). Néhány nap múlva pedig megtörtént a migráció mint veszély tematizálása. Az Országgyűlés Honvédelmi és Rendészeti albizottságának ülése után a Fidesz egyik vezetője meghirdette: komolyabb aggodalomra adhat okot a bevándorlás, mint a terrorizmus.¹³

A politikai pártok stratégiáinak összevetésére jó alkalmat kínálnak a 2015. február 20-ai¹⁴ parlamenti vitanap felszólalásai, amelyek két fontos sajátosságot mutatnak: egyrészt azt, hogy a Jobbik és a kormánypártok értelmezései számos ponton összeértek; másrészt azt, hogy a kormánypártok értelmezési kereteitől a baloldali ellenzék sem tudta függetleníteni magát.

A kérdésben a kormánypártok és a Jobbik érvkészletének rokonságát számos példa igazolja. Ilyen hasonlóság volt a tisztességtelen szándék feltételezése vagy a menekültkérelmet benyújtók kriminalizálása¹⁵ mind a kormánypártok, mind a Jobbik vezérszónokainak felszólalásában. A kormány azt hangsúlyozta, hogy „a megélhetési bevándorlók visszaélnék a nemzetközi jog által nyújtott védelemmel”, a Fidesz vezérszónoka pedig azt: nem jóhiszeműek, hanem illegális cselekményt követnek el azzal, hogy továbbutaznak Magyarországról, és „felkészítették őket erre szakosodott ügyvédek, embercsempészbandák”. A Jobbik vezérszónoka szintén szervezettségről és embercsempészetről beszélt. A KDNP és a Jobbik erősebb eszközökhöz is nyúlt: az előbbi a fertőzésveszélyt és a terrorizmust emlegette, az utóbbi a menekülteket kriminalizálta („köztük számtalan” bűnöző, „bűnözők szép számban”). Mindkét asszociáció széles körben ismert manipulatív beszédmód: a betegséget, a kizsújtandót, a társadalom szervezetében idegen testként jelen lévő emberek metafórájaként használni, vagy a kriminalitást mint legfőbb és a társadalom számára legveszélyesebb devianciát felemlíteni egy-egy csoporttal kapcsolatban egyértelműen elidegenítő, félelmet és szorongást keltő fordulat. Ezek, valamint a biztonsági kockázatok sugalmazása jól ismert fogásai a szélsőjobboldali beszéd „biztonságosító” stratégiáinak (Mireanu 2012, Ceyhan et al. 2002). Ezt a képet egészítik ki a kormány, a kormánypártok és a Jobbik részéről a jó bánásmódot stilizáló fordulatok. A kormány szerint a migránsok „kipihenik magukat”, mielőtt odébbállnak, míg a Jobbik szerint szabadon „grasszálnak”¹⁶ az országban, a KDNP-s vezérszónok szerint pedig a „zsebpénzüket” is mi fizetjük. A problémafelvetések is közösséget mutatnak: a kormány, a kormánypártok és a Jobbik egyaránt az anyagi terheket, illetve az előrevetített kulturális és „beilleszkedési” problémákat hangsúlyozza. Homályos és spekulatív érveken túl azonban semmilyen támpontot nem adnak a veszély nagyságának megítéléséhez. A kormánypártok és a Jobbik vezérszónokai (erősödő Nyugat-kritikus retorikájukhoz illeszkedően) egyaránt beszélnek a nyugati „integrációs kudarcokról”,¹⁷ arról, hogy terroristák szivároghatnak be,¹⁸ valamint a feltételezett járvány- és közegészségügyi veszélyekről¹⁹ (amelyeket semmilyen adat nem igazol).

Az egész vitára jellemző a spekulatív adathasználat, amelyet talán a mennyiségjelzők mutatnak a legjobban. Minden felszólaló próbál adatokkal szakértelmet kölcsönözni mondanivalójának, ám az adatok a tételmondatok felvezetésekor egyből átadják a helyüket a *homályos mennyiségjelzőknek*. A kormány képviselője például hosszan sorolja a menekülthullám adatait, majd a gazdasági migránsokkal kapcsolatos tétel így kezdődik: „jelentős részük”. A Fidesz vezérszónoka ugyanezt a stratégiát követve „döntő többségük”-et mond.²⁰ A Jobbik vezérszónoka is használ adatokat, de ezeket csupán a menekülthullám nagyságának dramatizálására használja. Kétszer is hangsúlyozza, hogy a valódi üldözötteket segíteni kell, ám később minden csoportot potenciális bűnözőként azonosít. Sőt, végül maga is összemossa két kategóriát: „a nélkülözést és üldöztetést átélőket segíteni kell” – mondja. A Jobbik esetében ráadásul

13 Kósa Lajos, például a Magyar Nemzet – MTI-tudósításban: <http://mno.hu/belfold/kosa-lajos-a-terroral-aggasztobb-a-bevandorlas-1268474> (utolsó letöltés: 2015. V. 15.).

14 Az elemzés a 2015. II. 20-án tartott politikai vita alapján próbáljuk feltárni, a pártok és a kormány vezérszónokainak felszólalásai vizsgáltuk. Azt igyekeztünk feltárni, hogy a legnagyobb támogatottságú politikai pártok milyen érvelési stratégiák, jellegzetes beállítások és értelmezési keretek felállításával beszélnek a kérdéssről. Az elemzés kiterjedt a jellegzetes szó- és kategóriahasználatra, a hivatkozott számokra és tekintélyekre, a saját pozíciókra és a migránsoknak tulajdonított jellegzetességekre is. Megpróbáltuk feltárni, hogy mik a jellegzetes problémák, és a politikusok által felajánlott megoldások. Mindezt pedig a vita dinamikájában igyekeztük vizsgálni: kik és miként fogadják el vagy éppen cáfolják a mások által felállított kereteket,

15 Kósa Lajos, Firtl Mátyás és Z. Kárpát Dániel felszólalása. Országgyűlési Napló, Budapest, 2015. február 20. péntek, 47. szám, 7404-7424.

16 Ez a kifejezés valószínűleg egyeztetett stratégia volt, mert a vita során később egy másik jobbikos képviselő is használta.

17 Kósa Lajos felszólalása. A továbbiakban lásd a Fidesz (Kósa Lajos), a KDNP (Firtl Mátyás) és a Jobbik (Z. Kárpát Dániel) vezérszónokainak felszólalását a vitanapon. Országgyűlési Napló, Budapest, 2015. február 20. péntek, 47. szám, 7404-7424.

18 Firtl Mátyás és Z. Kárpát Dániel felszólalása.

19 Firtl Mátyás és Z. Kárpát Dániel felszólalása.

20 Tárgyi tévedéseket is elkövet: két alkalommal is összekeveri Koszovót Albániával, máskor pedig a migránsokat a sokadik generációs kisebbségi közösségekkel.

gyakran egyedi, félelemkeltést szolgáló, tényekkel nem igazolt történetek helyettesítik az adatokat. Például ilyenek: „Két szír fiatalember betör a tanyára, felszedi a parkettát, és tüzet rak belőle.”

A keretek átvétele

Több jel arra utal, hogy a „baloldali” ellenzék megszólalói²¹ sem tudták magukat függetleníteni a kormánypártok által felállított keretektől, részben igazodtak azokhoz. Az MSZP vezérszónoka már az első mondatával elfogadta a biztonsági problémákat mint értelmezési keretet, de ezeken felül a humanitárius szempontokat hangsúlyozta: „[Az MSZP] minden, a menekülthullám kezelése érdekében előterjesztett ésszerű szakmai javaslatról kész tárgyalni, amely a magyar emberek *biztonságát* erősíti, és a menedékkérőket kérőket emberként kezeli” [kiemelés tőlünk– B. G. és M. V.].

Az LMP vezérszónoka a pánikkeltéssel úgy próbálta felvenni a harcot, hogy maga is pánikot keltett: arról beszélt, hogy Boszniában terroristakiképző központok működnek. Hasonlót tett az MSZP is akkor, amikor a potenciális veszéllyel hozta összefüggésbe a menedékkérőket, ráadásul ugyanolyan drámai képeket használt. Igaz, mindezt a kormány intézkedéseinek kritikájaként tette: „Önök a tűzzel játszanak, hiszen katasztrófális következményei lehetnek, ha a menedékkérőket borzasztó körülmények közé zárják, miközben az őrzésükről sem tudnak megfelelően gondoskodni. Kérdezem fideszes képviselőtársaimat, melyikük örülne egy ilyen időzített bombának a saját választókerületében?”

Az MSZP – miközben a kormányzati kommunikáció csúsztatásaira koncentrált – szintén használt homályos mennyiségjelzőket („jelentős azoknak a száma, akik megélhetési okokból hagyják el szülőföldjüket”). És miközben a deklarációk szintjén csillapítani igyekezett a vita indulatait, jelzői olykor ugyanazok voltak, mint a kormánypártok vagy a Jobbik retorikájában használtak: „drámaian megnőtt” menekülthullám, amelyet „a kormány nem képes kezelni”,²² „menekültáradat”.²³ Egy ilyen helyzetben az erős indulatokat mozgósító nyelv – még ha ellenérvekkel is vetik be – az ellenfelet támogatja: nyitottá tesz a kérdés elsősorban érzelmi megközelítésére (Lakoff 2006). Ebből a sorból egyedül Szabó Tímea (független, PM) higgadt, a kormánypárti retorika önellentmondásaira reflektáló felszólalása lóg ki: „Fogalmuk sincs, hogy miről beszélnek, amikor egyszer azt mondják az egyik mondatukban, hogy »menekült«, a másik mondatukban pedig azt, hogy »gazdasági bevándorló«.”

A nem politikai hitelesítés stratégiái

A kampány során hamar kirajzolódnak azok a stratégiák is, amelyekkel a politika további területeket próbált eluralni. Ezek egy része a médiaelemzés mintáján túl (január 30-a után) is zajlott. Bár szisztematikus elemzésükre most nem volt módunk, a legfontosabbakra az alábbiakban utalunk. Az egyik ilyen terület a szakmai hitelesítés: erre már csak azért is szükség volt, mert a politikai fordulat a 2013-ban elfogadott kormányzati Migrációs Stratégiával²⁴ is szembemegy. (A stratégia szerint például „a hazai népességfogyás és alacsony foglalkoztatottság mellett a növekedést, az újraelosztást, a nyugellátás fenntarthatóságát a képzett munkaerő ellenőrzött bevándorlása is segítheti...”)

A rendőrségi/szakmai intézmények kommunikációjának átalakítása kiemelt terepe volt a politikai kampánynak. Áthangolásról már csak azért is beszélhetünk, mert a rendőrség és a hivatalok ekkortól olyan kategóriarendszert használnak – például bevezetik „a megélhetési bevándorló” fogalmát –, amelynek nincs jogszabályi alapja sem a magyar törvényekben, sem a nemzetközi egyezményekben. Ennek egyik első állomása volt „A megélhetési bevándorlók okozta problémákról” rendezett Fővárosi Rendészeti Egyeztető Fórum március 11-én.²⁵ Ezen a politikusokkal olyan hivatalnokok egyeztettek, mint Budapest rendőrfőkapitánya, a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal főigazgatója, az

21 A DK és az MLP nem vett részt a vitában.

22 Harangozó Tamás.

23 Gúr Nándor.

24 Migrációs Stratégia és az azon alapuló, az Európai Unió által a 2014–2020 ciklusban létrehozásra kerülő Menekültügyi és Migrációs Alaphoz kapcsolódó hétéves stratégiai tervdokumentum, lásd <http://moszlap.hu/uploads/files/migrstrat0416.pdf> (utolsó letöltés: 2015. VII. 1.).

25 Vö. MTI-hír, idézi: http://hvg.hu/itthon/20150311_Kocsis_Mateek_a_megelhetesi_bevandorlok_o (utolsó letöltés: 2015. IV. 20.).

Alkotmányvédelmi Hivatal főigazgató-helyettese és a rendészeti szervek vezetői. A beszámoló alapján az új kategória használata nem okozott vitát vagy értetlenséget a hatóságok és a szakemberek körében. Azt, hogy az állami hivatalok is nagyon gyorsan igazodtak a kormány kommunikációjához, talán a TEK főigazgató-helyettesének megnyilatkozásai mutatják a legjobban, aki egyetlen nap alatt volt kénytelen módosítani álláspontját. Egy délelőtti nyilatkozatában még arról beszélt: a társadalmi integráció kudarcából fakadó radikalizáció, és nem a migráció a fő veszély a terrorizmus kapcsán. Néhány óra múlva, egy ezzel ellentétes politikai nyilatkozat után délután már visszakozni volt kénytelen az őt újra megkereső újságírónak: „...ez egy politikai és nem szakmai kérdés, [...] mi alapvetően végrehajtók vagyunk.”²⁶

De a hivatalokon túl más szakmai területekre is kiterjedt a kampány: ide sorolható az a közvélemény-kutatás, amelyet a Századvégtől rendelt meg a kormány a támadást követő ötödik napon,²⁷ és amely szerint a lakosság 70 százaléka szigorítaná a bevándorlással kapcsolatos szabályozást. A válaszadók többsége szerint az Európai Unió nem tudja megvédeni az európai polgárokat egy, a párizsihoz hasonló merénylettől. A kutatás a morális pánik kiszélesítése szempontjából fontos eszköz volt. A pánikdinamikák kiindulópontja, hogy egy bizonyos csoportot, annak tulajdonságát szélesebb kör érzékeljen veszélyként, és kevés dolog alkalmasabb erre, mint egy közvélemény-kutatás, amely azt mutatja: a társadalom többsége veszélyben érzi magát (vö. Kitzinger 2012).

A szakmai diskurzus tudatos elfoglalását mutatják a szakértői tévés szereplések is. A vitában a migrációval, menekültkérdéssel (és nem biztonságpolitikával) régóta foglalkozó kutatók igen hamar tiltakoztak. A kormányzati médiában ugyanakkor megjelentek azok az elemzők, akik korábban ebben a kérdésben korántsem voltak aktívak, viszont a kormányzat biztonságpolitikai értelmezését támasztották alá. Ilyen elemzők az Alapjogokért Központ szakértői, akikről egy tényfeltáró portál derítette ki, hogy miként kötődnek pénzügyileg és személyeken keresztül is a kormányzathoz, illetve a Fidesz pártalapítványához,²⁸ valamint Nógrádi György honvédelmi és biztonságpolitikai szakértő,²⁹ akit előszeretettel kérdezett a kormánypárti média bevándorlásról, miközben ő elsősorban háborús helyzetek, konfliktusok szakértője, bevándorlással korábban nemigen foglalkozott. Nem jelent meg ugyanakkor ebben a médiaszegmensben egyetlen olyan szervezet vagy szakértő véleménye sem, amely vagy aki évtizedek óta foglalkozna a kérdéssel és publikálna e területen.

A rendőrségi média: a homályos kategóriák egyik fő forrása

A rendőrség hivatalos honlapján, a police.hu-n 2014. december 4-e és január 30-a között megjelent határrendészeti hírek sem mennyiségük, sem jellegzetes tematikájuk szempontjából nem változtak a 2015. január 9-ei kormányfői beszéd után. A napi két-három, összesen 80 hírben változatlan volt a kategóriák, a kifejezések szótára, ahogy a hírek hangvétele is. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a rendőrségi média szigorú szakmai normák alapján, a lehetséges értelmezéseket mérlegelve, következetes fogalomhasználattal kezelte volna ezt a kérdést. Sokkal inkább a már a kampány előtt is megfigyelhető zavaros fogalomhasználat folytatódott: jellemzően migránsokról, illegális határátlépőkről, határsértőkről, külföldiekről vagy a származási országot megjelölve ír az elfogottakról, miközben a tudósítás végén beszűrt mondatból kiderül, hogy valójában menekültkérelmet benyújtó emberekről van szó. A használt kategóriák a hatóságok logikájának felelnek meg: a határőrség határsértőt lát a menedékkérőben. Ennek a fogalmi burjánzásnak a kampány előtt értelemszerűen kisebb jelentősége volt, mára azonban – mivel a média gyakran egy az egyben közli a police.hu anyagait – nagyban hozzájárulhat a fogalmi zavarhoz. Az egyetlen változás a police.hu határrendészeti hírei kapcsán jóval a vizsgált időszak után, tavasszal jelentkezett: ekkor kezdett a portál olyan képeket mellékelni a menekültekről szóló híreihez, amelyekben bűnözőkkel azonos módon ábrázolja őket: arccal a falnak állítva, motozva, vagy hátrabilincsel kézzel a földre ültetve mutatta őket, míg a képeken szereplő rendőrök a járványveszélyt hangsúlyozva maszkot és fehér kesztyűt viseltek.

26 RTL Klub késő esti híradó, 2015. január 12. 22:52, lásd <http://nava.hu/id/2067652/> (utolsó letöltés: 2015. IV. 20.).

27 Lásd <http://szazadveg.hu/foundation/kutatas/piac-es-kozvelemeny-kutatas/a-tobbseg-szigoritana-a-bevandorlas-szabalyait> (utolsó letöltés: 2015. VI. 20.) <http://szazadveg.hu/foundation/kutatas/piac-es-kozvelemeny-kutatas/a-tobbseg-szigoritana-a-bevandorlas-szabalyait>

28 Lásd <http://oktatas.atlatszo.hu/2015/05/07/alcivilbebukottak/> (utolsó letöltés: 2015. V. 20.)

29 Magyar Nemzet 2015. január 15. és január 19.

Ellendiskurzusok: a jogvédő civilszervezetek stratégiái

Az eddig érintett területek egy része kormányzati alárendeltségben működik. Ugyanakkor a menekültügy kérdésében az elmúlt évtizedekben gazdag civilszervezeti világ épült fel Magyarországon. A Menedék Egyesület, az Artemisszió Egyesület és a Magyar Helsinki Bizottság kezdettől próbált reagálni a kibontakozó kampányra:

2. kép. Veszélyesként

Forrás: police.hu

a miniszterelnöki nyitónyilatkozat után a Menedék Egyesület adott ki közleményt.³⁰ Legfontosabb nyilatkozatuk ugyanakkor csak egy bő hónappal később, február közepén jelent meg.³¹ Közös nyílt levelet fogalmaztak meg a tervezett parlamenti vitanap kapcsán: felhívták a figyelmet, hogy az már a címében is elfogult, figyelmeztettek a menekült-, a bevándorló- és a terroristafogalom összemosásának veszélyére. Érvelésükben részben azokra a menekültügyet meghatározó nemzetközi egyezményekre és uniós szabályokra hivatkoztak, amelyekre a kormányzati kommunikáció nem volt tekintettel. A jogilag

bonyolult kategóriák korrekt használata (menekültnek tekintendő mindenki, aki ilyen irányú kérelmet nyújtott be), amely nem reflektál a legfontosabb kormánypárti felvetésekre (például arra, hogy csak az tekinthető menekültnek, akinek ezt a státust a magyar hatóságok megítélték) azt a veszélyt hordozza, hogy a civil szervezetek kirekesztődnek a diskurzusból, és a terepet átengedik a kormánynak. E szervezetek sokféle eszközt használtak: tényalapú kampányt indítottak, és folyamatosan publikáltak a menekülteket emberközelbe hozó személyes történeteket a közösségi médiában és az online hírportálokon. Mindez azonban valószínűleg nem tudta érdemben befolyásolni a fősodró média és a szélesebb közvélemény képét sem, mert e szervezetek – csakúgy, mint a témával évtizedek óta foglalkozó elemzők – kiszorultak a legnagyobb közönséget vonzó médiumokból.

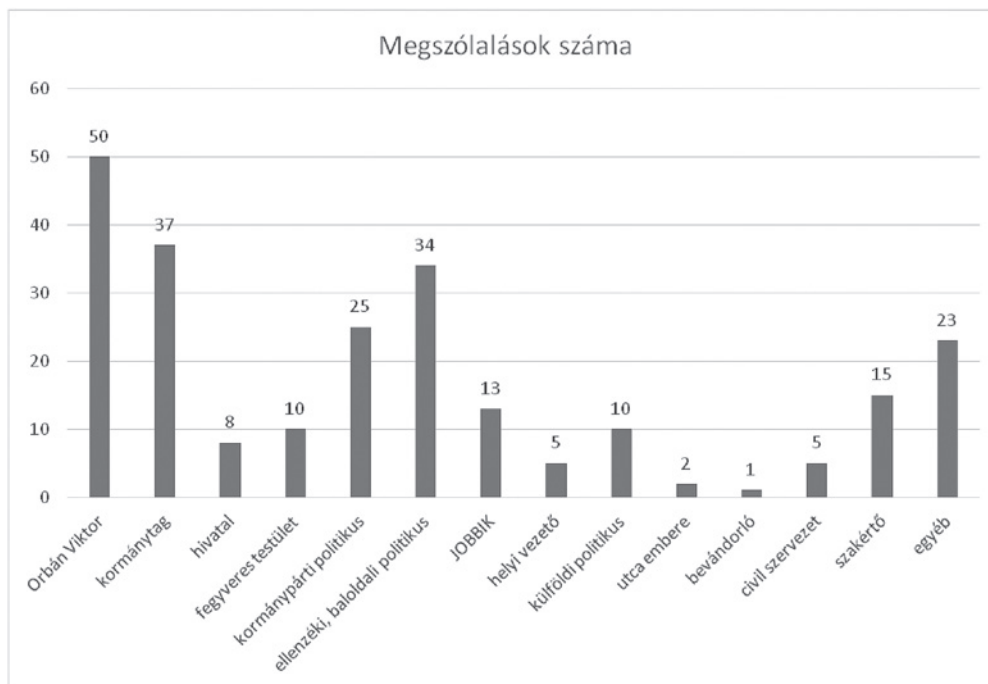
A média mint alternatív diskurzus

A téma médiamegjelenését a miniszterelnök január 9-ei nyilatkozatát követő három hétben megjelent 131 tudósítás révén elemeztük. A különböző médiumok nagyon eltérő mértékű figyelmet szenteltek a témának. Az akkor még a kormányhoz lojális Magyar Nemzet túlsúlya elsöprő: az anyagok több mint fele (68), naponta átlagosan három anyag itt jelent meg, míg a többi médiumban csak átlagosan napi egy tudósítás. Egyértelmű az is, hogy a kormányhoz közel álló médiumok (a Magyar Nemzet, a Hír TV, az M1) jóval nagyobb hangsúllyal foglalkoztak a témával. Már önmagában a kormányközeli médiafigyelem intenzitása is azt sugallta, hogy óriási a baj. A megszólalók elemzése jól mutatja, hogy milyen egyenlőtlen volt az egyes szereplők hozzáférése a nagyobb médiumok hírfelületeihez (lásd az 1. ábrát).

30 Lásd <http://menedek.hu/hirek/sajtokozolemeny>. A Magyar Helsinki Bizottság pedig már akkor vitába szállt a miniszterelnökkel, amikor az 2014 augusztusában az európai bevándorlás-politikát „hipokritának” és „célszerűtlennek” nevezte, lásd <http://magyarnarancs.hu/belpol/orban-moralis-ervei-meg-a-valosag-91512> (utolsó letöltés: 2015. IV. 20.)

31 Lásd http://helsinkifigyelo.blog.hu/2015/02/20/menekultugy_riogatas_kodosites_es_rendorallami_trukkok_helyett_valos_jogallami_megoldasokat (utolsó letöltés: 2015. IV. 20.)

1. ábra. A migrációtémában megszólaló szereplők 2015. január 9-e és 30-a között

A tudósításokat a *miniszterelnök* és a *kormánytagok* határozták meg: többet beszéltek (87 alkalommal, ez az összes megszólalás 36 százaléka), mint az utánuk következő politikusok – Jobbik (13), Fidesz (25), baloldali pártok (34, összesen 72). A kormány és a kormánypárti politikusok együtt (112 megszólalás) olyan fölényben vannak, amely mellett minden más vélemény elhalványul. Összehasonlításként: a helyi döntéshozók öt, a menekültekkel foglalkozó civilszervezetek nyolc alkalommal szólalhattak meg – véleményükkel a HVG, valamint az index.hu olvasói találkozhattak az elemzett időszakban, míg a televízióhíradók nézői például nem.

A megjelenések között viszonylag kevés *szakértői* vélemény volt; ezeket tendenciózusan válogatták meg. A Magyar Nemzetben (itt jelent meg a tudósítások mintegy fele) tíz alkalommal szólaltak meg szakértők, többnyire – a kormánypárti retorikához alkalmazkodva – biztonságpolitikai szakértők, akik a bevándorlást kizárólag saját szempontjukból (terrorizmus, kriminalitás) értékelték. A legkevésbé maguk az érintettek jutottak nyilvánossághoz. Mindössze két tudósítás (az RTL Klubon és az index.hu-n)³² szólaltatta meg a *migránsokat*. E tudósításokból derülhetnek ki egyéni történeteik, és ezek segíthetnék elő, hogy a „félelmetes idegen”-t megismerhessük. Ehelyett a média nagyrészt a politikusok vitáinak bemutatására szorítkozott.

Összességében elmondható, hogy alternatív értelmezésekre a média gyakorlatilag minimális lehetőséget biztosított. Szemben a kormány és a kormánypártok álláspontjával, amely minden médiumban erőteljesen megjelent, a politikusokon kívül más megszólalókkal csak az találkozhatott, aki e véleményeket kimondottan kereste. Így nem meglepő, hogy a kormánypártok diskurzusa lett domináns a problémafelvetések kapcsán is: összességében a témát a *terrorizmus*, a *migránsok nagy száma* és az *ellátásukkal járó terhek* tárgyalása keretezte ebben az időszakban. Itt látható a leginkább, hogy a vizsgált médiumok általában mennyire nem tudtak ellenállni a kormány és a kormánypártok által diktált napirendnek. A tények alapján ugyanis a Magyarországra érkező bevándorlók eddig semmilyen terroristaveszélyt nem jelentettek; a menekültügyre fordított források nagyobb részét az Európai Unió állja, a magyar állam erre szánt forrásai elenyészőek – ami kis újságírói munkával is kideríthető. Az egyetlen megalapozott tény ebben a keretezésben a menekültkérelmet benyújtók számának növekedése volt.

A megnevezések kapcsán is érvényesült a kormányzati stratégia: az elemzett tudósítások töredéke (7 %) használta differenciáltan a „bevándorló” és a „menekült” kategóriáját, a legkövetkezetesebben az index.hu és a Népszabadság

32 Lásd http://index.hu/belfold/2015/01/05/ha_ott_maradok_biztosan_meghalok/ (utolsó letöltés: 2015. V. 20.)

online. A kormányzat által kitalált új kategóriát kritika nélkül átvette és használta az MTI, nemcsak idézetként, hanem megnevezésként is, annak ellenére, hogy az újságírók egy része komolyan megkérdőjelezte ezt a gyakorlatot.³³

A fősodró médiumok konzekvens adathasználattal és -értelmezéssel is hozzájárulhattak volna az árnyalt értelmezéshez. A mintában szereplő 131 tudósításból 57 hivatkozott valamilyen adatra. Az esetek többségében tehát a közönségnek – egy olyan kampányban, amelynek a kiindulópontja éppen egy drasztikusnak beállított növekedés volt – mindenféle adat nélkül kellett elfogadnia a tudósításban elhangzottakat. Ahol egyáltalán előfordultak adatok, azok a Magyarországra érkezők (hol menekültként, hol bevándorlóként, hol illegális határsértőként megnevezett) csoportjának nagyságára vonatkoztak. Ha nem erről volt szó, öt alkalommal a Századvég közvélemény-kutatásának eredményeit, négy alkalommal pedig a „mennyebe kerül ez nekünk” kérdést számszerűsítették. Mindkét kérdést a kormányzat tematizálta. Azzal kapcsolatban azonban nem közöltek adatokat, amit a kormányzat a migrációval szembeni érvek középpontjába állított: példa lehet erre a bűnözés mértéke a migránsnépesség körében, a migráció/menekültügy költségvetési terhei; a menekültstátust megszerzők száma és aránya. Ezek az adatok pedig erős cáfolatát jelentették volna a kormány mondandójának. Mindez jól mutatja, hogy ebben a kérdésben is szabadon érvényesülhetett a kezdeményező politika logikája: a közönséget még számokkal sem kellett nagyon győzködniük. Ha mégis voltak számok, azok az ő hivatkozásaikból, az ő megrendelésükre érkeztek, vagy az ő témájukat erősítették. Az utóbbira jó példa a mintába két alkalommal is bekerült Kósa-nyilatkozat, amelyben a politikus egyszerűen összeadta a szíriai, az afganisztáni és a koszovói migránsokat, mondván, hogy a Magyarországra érkezők 95 százaléka „iszlám identitású”. Ez a kategóriaalkotás már végképp az iszlamofóbiára játszik, és még a kormányzati kommunikáció homályos kategóriáit is tovább maszatolja: összemossa például a Szíriából a háború elől menekülőket a kormány által „megélhetési migránsoknak” tekintett koszovóiakkal.

3. kép. Veszélyesként

Forrás: police.hu

Képek, szerkesztési eljárások

Korábban láttuk, hogy maguk a migránsok gyakorlatilag nem jutottak szóhoz ebben a vitában. A média, ha egyáltalán bemutatott migránsokat/menekülteket, azt jellemzően képekkel tette. A tudósítások közel feléhez (45 %) képek is társultak. Jellemzően háromféle szereplőt ábrázoltak: kormányzati politikust (31 %), fegyveres testület képviselőjét (határőr, rendőr, 11 %) és migránst (22 %). Igen ritka volt az olyan kép, amelyen a migráns/menekült arccal látszik (összesen nyolc ilyen találtunk). A képek, amelyeken egyáltalán megjelennek migránsok, jellemzően csoportokban (a migránst mutató képek fele), vagy hátulról (e képek negyede) mutatják őket. Ilyen képeket akkor alkalmaz a média, ha valakit akarata ellenére mutat – például bírósági folyosón. A képek ötödében ábrázolták a migránsokat/menekülteket úgy, mintha bűnözők lennének: kitakart arccal, bilincsben, földön fekvő. Itt azonban nem bűnözőkről, hanem – ügyük elbírálásáig – menekülőkről van szó. Az elidegenítésnek – vagy, fordítva fogalmazva: a személyes azonosulás megakadályozásának – egyik fontos technikája ez. Ugyanilyen technika a nagy távolság, ahonnan az arc már nem kivehető – az 59 képből 20 ábrázolta így őket. És még inkább elidegenítő a televíziós tudósításokon végigvonuló hőkamerás képek.

Az egyes tudósítások alaposabb elemzése erős példáit tárja fel az igazodási kényszereknek is. A TV2 egyik,³⁴ a Honvédelmi és Rendészeti albizottság már említett üléséről szóló tudósításban (ezen hirdette meg Kósa Lajos, hogy

33 Ehhez lásd például http://mandiner.blog.hu/2015/05/18/menekultek_bevandorlok_inkabb_kvotat_mint_kaoszt (utolsó letöltés: 2015. V. 20.); http://hvg.hu/velemeny/20150213_Igy_valik_Habonykompatibilisse_az_MTI (utolsó letöltés: 2015. V. 20.); az ezzel kapcsolatos vita egyik összefoglalását lásd: <http://vs.hu/kozelet/osszes/az-mti-szerint-felreertik-megelhetesi-bevandorlas-cimu-gyujtocimet-0220> (utolsó letöltés: 2015. V. 20.).

34 TV2 esti Híradó, 2015. január 19.

* A kéziratot a szerzők 2015 szeptemberében zárták le – a szerk.

komolyabb aggodalomra adhat okot a bevándorlás, mint a terrorizmus) Kósa mondatait a bevándorlásról a Charlie Hebdo elleni támadás vágóképei illusztrálták, többször visszavágva. Önmagában már az is beszédes, hogy migránsok – egy-két kivételtől eltekintve – nem szólalhattak meg a híradókban: ha mutatták is őket, intézkedés elszenvedőjeként, mutatták, és *némává tették* (meg sem kíséreltek például tolmácsot vinni magukkal).

Igazodási kényszerek és szerkesztési eljárások

Összességében elmondható, hogy a kampány első hónapjában a kormánypártok előre eltervezett napirendre utaló következetességgel érték el, hogy a nem politikai hitelesítés fontos területei vagy ugyanazt mondják, mint ők (lásd a hivatalokat), vagy legalább azt, hogy az őket támogató hangok többségben legyenek (lásd a szakértői vitákat). Egy ilyen helyzetben kiemelt szerepe lehet az ellenzéknek, amely ugyanakkor nyelvhasználatával, egyes témák átvételével (a Jobbik esetében pedig egyenesen a továbbberősítésével) még segíthette is a kormánypárti kampányt. De nagy átlagban még a nyilvánvaló manipulációknak sem állt ellen a fősodró média, amely mind a felületein megszólalókat tekintve, mind a politikai beszéd kategóriái, nyelvhasználata és tematizációs átvétele kapcsán nagyobb részt szabad utat engedett a kampánynak a vizsgálat három hetében. Elemzésünk tehát azt mutatja, hogy a legnagyobb közönséget vonzó médiumok nem tudtak ellenállni a kormányzati úthengernek, ami jól látszott abban is, hogy az érintett időszakban a civilek alig jutottak széles nyilvánossághoz, továbbá abban is, hogy a politikai stratégiákat (köztük a manipulációs stratégiákat) minden ellenpontozás és különösebb nehézség nélkül tudták a kormánypártok széles körben teríteni. Holott ez nem olyan kérdés, amelyben a tisztánlátást csak nagy tényfeltáró munka, komoly újságírói kockázat, nagy anyagi forrás mozgósítása tenné lehetővé. A pontos és következetes kategória-használat, a nyilvános adatok értelmezése nem különösebben nehéz vagy időigényes feladat. De az érintettek megszólítása sem kívánt volna emberfeletti erőfeszítéseket.

Úgy tűnik, messze nem vagyunk a végén ennek a kampánynak, miközben annak is vannak jelei, hogy sosem késő újratervezni.* Ezt igazolja számtalan azóta megjelent tudósítás, alternatív vagy ellenálló akció. De ezt igazolja jó néhány változatlan jelenség – a kormányzati manipuláció szabad áramlásától, a megtévesztő kategória-használaton át a nemzetközi egyezményeket is felrúgó menekültellátási intézményrendszer átalakításáig – is.

Irodalom

- Ceyhan, Ayse & Anastassia Tsoukala (2002): *The Securitization of Migration in Western Societies: Ambivalent Discourses and Policies. Alternatives: Global, Local, Political*, vol. 27, pp. 21–39,
- Cohen, Stanley (1972): *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of Mods and Rockers*. Oxford: Blackwell.
- Goode, Erich & Nathan Ben-Yehuda (1994): *Moral Panics: The Social Control of Deviance*. Oxford: Blackwell.
- Kitzinger, Dávid (2000): A morális pánik elmélete. *Replika*, július, 23–48. o.
- Krippendorff, Klaus (1980): *Content Analysis. An Introduction to its Methodology*. London: Sage Publications.
- Lakoff, George (2006): *Ne gondoldj az elefántra*. Napvilág Kiadó.
- Mireanu, Manuel: Belföldi extrémizmus – A biztonság és erőszak politikai elemzése. Athena Institute, 2012, http://athenaintezet.hu/uploaded_docs/4fe96a925c4c7.pdf (utolsó letöltés: 2015. IX. 3.).
- Rose, Gillian (2001): *Visual methodologies. An introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: Sage.
- Ziegler Dezső Tamás: Menekültkérdés: verseny a szavazók megnyeréséért vagy valóban tömegek akarnak Magyarországra jönni? <http://jog.tk.mta.hu/blog/2015/07/menekultugyverseny> (utolsó letöltés: 2015. IX. 3.).

Bernáth Gábor (1968) az MTA Szociológiai Intézetének munkatársa. Messing Verával közösen több, a magyarországi romák mediaképét vizsgáló elemzés szerzője, korábban a Roma Sajtóközpont egyik alapítója, 2003-ig igazgatója. Legutóbbi írása a *Médiakutatóban*: „Harc a jelenlétért és a jelentésért. A magyarországi szélsőségesek és a média fősodrának rutinjai” (2014. ősz). Email: bernath_g@yahoo.com

Messing Vera, PhD, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának főmunkatársa és a CEU Center for Policy Studies vendégkutatója. Bernáth Gáborral közösen több, a magyarországi romák mediaképét vizsgáló elemzés szerzője. Több, mint 15 éve kutatja a etnicitás, a kisebbségek, a társadalmi kirekesztés folyamatait és intézményeit (oktatás, munkaerőpiac, lakhatás, média) és az ezzel kapcsolatos közpolitikai válaszokat. Email: Messing.Vera@tk.mta.hu

Bezsenyi Tamás

A SZERVEZETT BÜNNÖZÉSRE RÁSZERVEZETT A MÉDIA – avagy mi történik, amikor a magyar alvilág prominensei megszólalnak

„A sajtó, meg a rádió meg a televízió a hangszóróját már rojtosra dumálja [...] csak az információ nem jut el a dolgozók széles-szűk rétegéhez [...] az információ, én ismerem, a lépcsőn nem megy fel. Az információ az olyan, sőt, kicsit rosszabb napja van, le se jön.” A fenti mondatokat Hofi Géza mondta „Még mindig aktuális” című előadásában, ahol „újságárusként” figurázta ki a korabeli média helyzetét.¹ Az információ lustaságáról szóló Hofi-gondolat magában rejti a kérdést, vajon a szocialista időszakbeli magyar média miként tájékoztatott arról, ami hivatalosan nem is létezett, illetve hogyan viszonyult ahhoz, amikor ennek ellentmondó tényekre derült fény. E dolgozatban ilyen tabut vizsgálok a médiamegjelenések alapján: hogyan történt, amikor az 1980-as évek elején a szervezett bűnözéssel kapcsolatos információk „kénytelenek voltak lejönni”? Miként mutatták be a korabeli médiatermékek a szervezett bűnözést, amelynek az igazságszolgáltatás felső vezetői még az elnevezését is kerülték? Milyen fórumokat és hogyan használtak ennek a tabunak az értelmezéséhez?

A bűnözés létezésével ellentmondott az államszocializmusnak. A témában klasszikusnak számító szöveg szerzője Engels, aki az első elberfeldi beszédében leszögezte, hogy a világban társadalmi háború dúl, ahol mindenki ellensége a másik embernek. A probléma kezelésére a kapitalista társadalmak kialakították a maguk igazságszolgáltatási rendszerét, viszont a szocialista rendszer a társadalmi életnek nem csupán az individuális aspektusait, hanem minden problémájával együtt magát a társadalmi életet vonja felügyelete alá. Engels azt tapasztalta, hogy a személy elleni bűnelkövetések csökkenésével a tulajdon elleni bűncselekmények száma gyarapodott. Ez a *violence au vol* alaptételét (Spiereburg 2001) magában foglaló gondolat ugyanis Engelst arra vezette, hogy kijelentse: a szocializmus fejszójét a bűnözés gyökerébe vágja. Ha ugyanis mindenki megkapja azt, amire szüksége van, a vagyon elleni bűncselekményeket elkövetők önszántukból felhagynak tevékenységükkel. A kapitalista világban hasznos módon, az osztályellentétekből fakadóan a vagyon elleni bűncselekmények száma nő, ami a proletárforradalom kitörését közelebb hozza, a bűnözés döntő része pedig meg fog szűnni a kommunizmusba való átmenet során (Engels & Marx [1845] 1975).

Hekus Dönci kitalált igazolványa és a létező magyar alvilág

A második világháború után, az 1948-as politikai fordulatot megelőzően az államhatalom számára komoly problémát jelentett a vagyon elleni bűncselekmények kommunikációja. A rablásokat elkövető bűnözői csoportokat a média politikailag értelmezhető attribútumokkal próbálta felruházni anélkül, hogy a vagyon ellen elkövetett bűncselekményekről beszámolt volna. A magyar Filmhíradó 1947 decemberében Mészáros István, alias Hekus Dönci, a hírhedt bűnöző kivégzéséről az alábbiakat közvetítette:

„Az Ügyészség Markó utcai székházában összeült a rögtönítélő bíróság, hogy ítélkezzen az elvetemült gengszter, Mészáros István, alvilági nevén Hekus Dönci felett. Törött lábbal áll bírái előtt a többször szökött gyilkos, akit a rendőrség átadott kihallgatásra az

¹ Hofi Géza: Még mindig aktuális. Magyar Televízió (1976), <http://www.youtube.com/watch?v=aaUP9EABoQk> (utolsó letöltés: 2015. XI. 11).

ügyészségnek, de a fegyőrök szeme láttára ismét megszökött az őt kihallgató ügyész szobájából. Demokratikus rendőrségünk páratlan gyorsasággal ismét elfogta, és bírái elé állította. Bevonul a bíróság, hogy ítéletet hirdessen a volt fegyveres nyilas, csendőrnymozó, a fasiszta időben »M 32« fedőnév alatt kémelhárító, Csaba utcai rendőrgyilkos, a Párizsi áruházi kéjgyilkos felett. A bíróság asztalán fekszenek a bűnjelek. Ő nem adott kegyelmet Hardicsai Erzsébetnek, akinek fejét 27 téglacsapással roncsolta szét, és gondolkodás nélkül lelőtte a hivatását teljesítő rend őréit is.²

A kékcédulás választások után megalakuló Baloldali Blokk kormánya, illetve a létrejövő kommunista államhatalom számára az egyik első, ha nem a legelső közellenség Hekus Dönci volt. Az eredetileg fodrásznak tanult, de polgári foglalkozását bűnelkövető életmódja miatt feladó Mészáros Istvánt a rendőrök régóta próbálták elkapni. A tárgyalásáról és a kivégzéséről szóló képkockák alatt hallható, fent idézett szöveg lényegében egyetlen tényről mellőzött a bűnelkövető pályafutásából: a Hekus Dönci által elkövetett bűncselekmények mindegyike rablás volt; végül azért ölt meg egy rendőrt, mert a lebukást akarta elkerülni (Peterdi 1984).

A Filmhíradó szövegéből megtudjuk, hogy olyan elvetemült gengszterről van szó, aki azonnal a rögtönítélő bíróság elé került. A hatóságoknak talán még kapóra is jött törött lába, így nem tudott ismét megszökni. A híradós szöveg kiemeli, hogy a szökések ellenére „demokratikus rendőrségünk páratlan gyorsasággal” újra elfogta, a szökés veszélye miatt az ügyészség is csak a bíróságon találkozott vele. A híradó konkrét bűncselekményeinek tételes ismertetése helyett a kivégzésére váró férfi széleskörű foglalkozási palettáját vázolta fel. A „fasiszta” gyilkos minősítést a beszámoló azzal súlyosbította, hogy tudósította a publikumot: Dönci kémelhárítóként, sőt – ami ennél is szörnyűbb – csendőrnymozóként tevékenykedett.

Ezekről az állásairól, viselt dolgairól semmilyen információval nem rendelkezünk, a források mindezt nem támasztják alá. Feltehetően rágalmakról van szó. A kommunista propaganda alkalmas negatív hőst talált az elvetemült bűnözőben, akit egyben politikai ellenféllé formált. A rá aggatott utolsó két jelző mögött konkrét események állnak. „Csaba utcai rendőrgyilkos”-sá avanzsált, mikor az említett utcában történő rablás idején egy rendőr fel akarta tartóztatni. A „Párizsi áruházi kéjgyilkos” titulust úgy szerezte, hogy egy nővel az áruház alagsorában folytatott szexuális aktust. A hölgy túlságosan hangos volt, a szökésben lévő bűnöző félt, hogy a közelben tartózkodó gépész meghallja őket. Egy téglával fejbe verte alkalmi partnerét, és elmenekült. Órákkal később, amikor a helyszínelés javában zajlott az időközben életét veszített nő miatt, egy Horváth Ödön névre kiállított igazolvánnyal visszasétált a tetthelyre, és elhozta a rá nézve terhelő bizonyítékokat.³ Ezek a korábbi rablásaiból még nála maradt, orgazdának el nem adott értékek voltak. Érdekes módon a híradó szövege csak azt felejtette ki, hogy a Dönci számos betörést követett el, műszerbolttól kezdve patikán át egészen kereskedőig különböző helyeket és embereket rabolt ki.

Az általa használt igazolvány, amelyet az Üllői úti stadion egyik öltözőjében a Ferencváros csatárának nadrágjából lopott el, a Párizsi áruháznál szolgálatot teljesítő rendőröknek rendőrigazolványnak tűnt, így vált Hekus Döncivé Mészáros István rabló. Ez a becenév egyben fel is mentette a figyelmetlen rendőröket saját tévedésük alól. Legalábbis addig, amíg Peterdi Pál (1984) ki nem nyomozta az igazságot. Igazolványokkal feltehetően már korábban is visszaélt, így elképzelhető, hogy korábban kémelhárítónak vagy csendőrnek adta ki magát. Érdemes Peterdi Pál szövegét a klasszikus, hármasszemponrendszer (szöveg, szövegkontextus, társadalmi kontextus) szerint is elemezni (Vella 2010). Az oknyomozó újságcikk szövege főként az igazolvány eredetére fókuszált. A szövegkontextusban már felfedezhető a fasiszmasra utaló vád vagy gyanú, mivel az újságíró szerint „deklasszált, garázda, sőt fasiszta elemek bújtak meg a B-középen, ellenséges politikai tüntetések keserítették el az igazi szurkolókat” (Peterdi 1984: 2). Ezzel a mondattal az újságíró megteremtette a lehetőséget arra, hogy az olvasói asszociáció egy elvetemült gazembert képzeljen a lelátókra, anélkül, hogy a kollektív bűnösség és felelősség ódiomát venné magára az egész szurkolótábor elítélésével. Még egy MLSZ-határozatot is beidéz a cikkében, amely szerint a tüntetések, a rendzavarások – amelyek nyilván

2 Filmhíradó, 1947. november, internetes elérhetőség: <http://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=6568> (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

3 Díjbirkózó az áruházi kéjgyilkos. *Szabad Szó*, 1947. IV. 6. 1. o.

lehetőséget nyújtottak Hekus Döncinek az öltözőkbe való feltűnés nélküli bejutáshoz – kirobbantói kivétel nélkül fasiszta provokátorok voltak.

A társadalmi kontextus szempontjából a Ferencvárosi Torna Klub helyzete abban az időszakban valóban unikálisnak volt mondható, mivel 1945 után fasizmus vádjával vizsgálatot indítottak a klub ellen, amelyet az addigi vezetés feloszlata követett. Egyben a klub radikális átalakítását tervezték. Az újságíró Peterdi Pál becsületes, jóra való emberként festi le Horváth Ödönt, a személyigazolvány jogos tulajdonosát, ám oknyomozó cikkében ez az igazolvány mégiscsak megerősíti és bizonyítja Hekus Dönci bűnöző és fasiszta mivoltát.

Hekus Dönci, akinek a neve a pesti tolvajnyelvben a későbbiekben az elvetemült bűnöző szinonimájává vált (Zolnay & Gedényi 1996), csupán egy példa arra, hogy az országos média miként próbálta háttérbe szorítani a bűnözés vagyon elleni motivációit a személy elleni erőszak hangsúlyozása érdekében. Az 1950-es évek idején a bűnözés médiabeli reprezentációjában a fenti, engelsi gondolat megfordítása volt érzékelhető, ahogy ez Hekus Dönci esetén is látható. A fenti gyilkosságokkal összefüggésben álló jelzők kétségtelenül figyelemfelkeltők, közönségcsalogatóbbak, mint a „sorozatbetörő” megnevezés, ám a fenti esetben mégis egy filmhíradóról beszélünk, nem egy fikciós közönségfilm beharangozójáról. David Bordwellle szemben, aki a mozgókép műfaját valamiféle önálló szövegalkotás steril fogalmaként képzelte, az althusseri elképzelés (lásd Richards 2010), miszerint minden film politikai célú, érthetőbbé teszi a filmhíradó szövegének célzatosságát. A magyar filmművészet a későbbiekben is adózott Louis Althussernek, mikor a *Tanú* című szatírában az öreg pap egy köztörvényes bűncselekmény esetén kijelentette, hogy: „Minden politika, fiam.”⁴

Ebben az írásban én mégis elsősorban a köztörvényes bűnözők médiareprezentációjára összpontosítok, így nem foglalkozom az államhatalom részéről hangsúlyosnak tekintett kollektivizálással, államosítással összefüggésben álló kriminalizált cselekményekkel. Az államhatalmi szervek ideológiai percepciójának köszönhetően a társadalmi tulajdon különböző formái, az állami vagy a szövetkezeti vagyon ellen természetesen hagyományosnak tekinthető, a magyar jogrendszer által korábban ismert bűncselekményeket is el lehetett követni, mint a csalás, a rablás, a sikkasztás, illetve a hanyag és a hűtlen kezelés. Ám három új bűncselekmény a szovjet jogrendszerből került át a magyarba: a károkozás, a szabotázs és a diverzió. Az első kettő a gazdasági rend megsértése hanyagságból vagy szándékos okból, az utóbbi a gazdasági helyzet szándékos megakasztását takarta. Mindegyik közös jellemzője, hogy ezeket „ellenforradalmi célból” (Papp 2010: 3) követik el.

A szervezett bűnözés megjelenési formái

Az alábbi szövegben viszont csak anyagi érdekből elkövetett vagyon elleni bűncselekmények szervezettségét vizsgálom a média szempontjából. Hekus Dönci esetében is csak annyiban emeltem ki az ideológiai olvasatot, amennyiben a köztörvényes bűnözők elleni harchoz a médiának szükségeltetett valamilyen reakciós múlt felmutatása.

Bócz Endre és Lakatos János (2008) szerint a szervezett bűnözés mint probléma az államszocialista időszak jogalkotói és jogalkalmazói között két időszakban merült fel. Először az 1940-es évek végén az olyan személyeknek köszönhetően, mint Hekus Dönci. Peterdi Pál (1984) oknyomozó újságcikkében megjegyezte, hogy a nyomozóknak a rendőrgyilkosság miatt a budapesti alvilág tippekkel segített Hekus Dönci elfogásában. Ugyanebben az időszakban a vetköztetők és a háborúból megmaradt teherautókkal, fegyverekkel fosztogató csoportok miatt alakították meg az R-csoportot (Razzia-csoport). A rendőrség e különleges egysége nem csupán az erőszakos, vagyon elleni bűncselekményeket elkövető hálózatokat próbálta feltárni és elfogni, hanem a kiterjedt feketézés révén jól szervezett tippadó és orgazda hálózatot is (Fóti 1980). Másodszor a korszak végén, az 1980-as évek elejétől érhető tetten a szervezett bűnözés kialakulása és hatékony működésének újbóli kialakulása. Jellemző módon az 1940-es években létezett R-csoporthoz hasonlatos új szervezeti egységet vetnek be ekkor, 1981-ben: a Budapesti Rendőr-főkapitányság különleges feladatait ellátó úgynevezett akcióalosztályt, amelyben bűnügyi nyomozók és közrendes járőrök ellenőrzik a szórakozóhelyeket, autópiacokat és egyéb helyeket, „a főváros minden, bűnügyi szempontból neuralgikus pontján” (Szabó 1986: 13). A szervezet élére kinevezett Kruzslíc Zoltán alezredes a vele készült interjúban minden módon kerüli

⁴ Bacsó Péter: A tanú (1969), <http://www.youtube.com/watch?v=NgdJCLwD4Zo> (17:41 perc) (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

a szervezett bűnözés létező valóságának elismerését, ugyanakkor saját alosztályának legitimitásához szükséges volt, hogy a szervezett bűnözői csoportok legalább jövőbeni veszélyét kellően konkrétan és jól kitapinthatóan körül tudja írni. A társadalmi szükségszerűség és a szocialista államberendezkedés vívmányainak megőrzését diszkurzív szempontból az egyéni attitűdöknek a bűnözésben játszott szerepének hangsúlyozásával próbálta kijátszani. Így a dolgozni nem szerető emberek fogalmával próbálta leírni azt a kört, amely felelős „az orgazdaságtól a csalásig, a rablástól a lányok »futtatásáig«, mindenért (Szabó 1986: 13). Ez a bűnözői társaság azonban már túllép az alvilág fogalomkörén, és konspiratív célú társaságai, titkos játéktársaságai révén kapcsolatba hozható a szervezett bűnözéssel. Az államszocialista Magyarországon az alvilág és a szervezett bűnözés léte egymástól részben elkülöníthető fogalmi teret jelöl ki, mivel az alvilág elsősorban a deprivált társadalmi közegben megnyilatkozó együttműködési háló, amelyből a hivatalos álláspont szerint nem akarnak (Szabó 1966), a szociológiai kutatások szerint pedig nem tudnak kitörni (Nemes & Szelényi 1967). A szervezett bűnözés viszont olyan tudatos kooperációt jelent, amelyet nem lehet csupán a társadalmi helyzet „elmaradottságában” felfedezni, mivel az állami szervek ellenőrzési képességeit tudatosan kijátszó, konspiratív módon együttműködő, hierarchikusan felépülő szervezetről van szó. Ezeket a korszakban csak Amerikában „tudták” felfedezni a szakértők (Katona 1969). Ennek köszönhető, hogy az 1960-as évek közepén Budapest főkapitánya, Sós György a magyar alvilágot visszaszorulóban lévő (Szabó 1966), de még létező valóságként írta le, amelynek már nincsenek olyan szimbolikus helyei, mint a Tisza Kálmán tér (a későbbi Köztársaság tér) vagy az Egreserdő (a későbbi József Attila lakótelep), de még működnek. Viszont Katona Géza (1969) ügyész a szervezett bűnözést kizárólag az amerikai maffia által kézben tartott imperialista országok gazdaságában látta burjánzni.

Ádám Zsigmond (1984) rendkívül figyelemfelkeltő, *Reszkess Alvilág!* című visszaemlékezését Dr. Bíró Sándor rendőr ezredes kissé nosztalgikus ízű előszava vezeti be, amelyben leszögezi: „...reménykedve emlegették a nevét [ti. az R-csoportét] az egyszerű, nyugalomra vágyó pestiek és reszkette az alvilág sötét elemei” (Ádám 1984: 6). A késő Kádár-korban kiadott könyvben az alvilág csak az 1940-es évek végi állapotok miatt létezhetett, de az ellenfele már akkor is az „önkéntes, áldozatkész, politikailag szilárd, fizikailag erős, a saját árnyékuktól nem félő” (Ádám 1984: 6) rendőrnymozók voltak. A sajtóban és a rendőri visszaemlékezésekben ennek a korszaknak az alvilági figuráit szinte kivétel nélkül fasisztának vagy a háború okozta társadalmi-gazdasági problémákat kihasználó rablóknak tekintették. A szentesi rendőrkapitányt meggyilkoló fegyveres csoportot is először „fasiszta banda garázdálkodása”-ként⁵ jellemezték, ám egy hónappal később kiderült, hogy a Magyar Kommunista Párt Csongrád megyei titkára, Dadi Imre adott a gyilkosságra megbízást; a hitelesség kedvéért saját kalapját is átlövette a felbérelt „R” gárda⁶ tagjaival.⁷

1. kép: Magyar Nap, 1947. szeptember 5.

Maga Ádám Zsigmond (1984) ír le egy történetet, amikor az igazoltatni kívánt kiskereskedő család az R-csoport teherautóját próbálta lerázni. Miután a rendőrök utolérték őket és elkérték az irataikat, a vezető kezdett megnyugodni. Ádámék kérdőre vonták, hogy a lámpa villogtatására és a levegőbe lövés mint jelzés hallatán miért nem állt meg. A rémült sofőr arra hivatkozott, hogy azt hitte, fasiszta rablókkal van dolga. Ádám megemlíti, hogy ez első évben rengeteg gondjuk volt abból, hogy nem rendelkeztek jól felismerhető rendőrautóval.

Ebben az időszakban a napilapok a lakosság megnyugtatására rendszeresen közöltek képeket a razziákról (lásd az 1. képet).

A Magyar Film Iroda megbízásából Adorján Dezső több képet is készített a csoport működéséről. A legtöbb képaláírás ilyen és ehhez hasonló szövegeket tartalmazott: „A szervezett alvilág felszámolásának érdekében létrehozott »R« csoport tagjai magyar és szovjet járőrökkel együtt razziáznak a Városligetben.”⁸ A képeknél rendkívül fontos volt, hogy a képaláírásoknak megfelelően láthatóak legyenek a magyar mellett a szovjet rendvédelmi szervek tagjai is.

⁵ Gyilkos merényletet kíséreltek meg Dadi Imre képviselő ellen. *Magyar Alföld*, 1946. II. 24. 1. o.

⁶ Önkéntes kezdeményezés, a munkásörtség egyik előképe.

⁷ Beismerő vallomást tettek Lakos gyilkosai. *Szentesi Lap*, 1946. III. 24. 1. o.

⁸ Adorján Dezső: Rendvédelmi szervek – „R” csoport – Razzia a Városligetben. 1947. VII. 29., <http://www.europhoto.eu.com/heux/?detail=1&sog1=mtiFMAFI19473300013> (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

Az igazoltatásokról készült fotókon a szovjet társhatóság tagjai ugyanúgy személyi igazolványokat ellenőriztek, mint magyar kollégáik. A képek azt kívánták sugallni, hogy a szovjetek nem ellenőrizték a magyarok munkáját, hanem segítettek, részt vettek benne. Az ilyen esetekről megörökített fényképeken a legtöbbször egyszerű szimmetria volt megfigyelhető. Ha a kép bal oldalán a magyar rendőrtiszt elemlámpával a kezében az igazoltatott elé állva ellenőrizte az okmányokat, akkor a fotó jobb oldalán a szovjet rendőr ugyanígy tett.

A fényképek szinte kivétel nélkül éjszaka készültek, ezért a fotót készítő mellől valószínűleg valamilyen extra fényforrást vagy vakut kellett használniuk az újságíróknak. A fényforrás alkalmi beállításának egyik bizonyítéka, hogy a fent említett képarányhoz illeszkedő szimmetriát betartó szovjet és magyar tisztek az előállított prostituáltak társaságában inkább rajtakapott kuncaftoknak, mintsem tiltott kéjelgés miatt előállítást foganatosító hatósági személyeknek látszanak.⁹ A Városligetben készült képek készítésének oka elsősorban a prostitúció ottani virágzása volt, illetve az úgynevezett „forró holmik” (a pesti tolvajnyelvben a frissen lopott értékek) elrejtésére, átadására biztonságosnak látszott a kivilágítatlan földterület. A képek spontán helyzeteket kívántak bemutatni, az akció közbeni állapot megjelenítésére törekedtek, de a spontaneitást a képen szereplők pózolósa mégis hiteltelenné tette.¹⁰

A háború után szinte azonnal, 1945. szeptember 15-én életre hívott gazdasági rendőrség három évig, vagyis a koalíciós időszakban Villányi András vezetésével a főváros területén működő feketepiac felszámolását kapta feladatául, aminek jelentőségét az évek során növekvő ügyszám is igazolta, ugyanakkor az államosítások idején kényelmetlenné vált volna a működésük legitimitása (Molnár 2010), így az R-csoport és a későbbi akcióosztályhoz hasonlóan az 1945 után rövid ideig létező Gazdasági Rendészeti Osztály (GRO), majd 1947-től Gazdasági Rendészeti Ügyosztály (GRÜ) csak 1984-ben jelenik meg újra a Budapesti Rendőr-főkapitányság részeként, mint Gazdasági Rendészet. Moldova György a *Bűn az élet...* című szociografikus alkotásában mutatta be a széles közönség számára e szervezet működését, ám látszólag apologetikus munkájából szépen kiderül, hogy a szerző teljes mértékben tisztában van vele, hogy az idegenforgalom növekedése és a második gazdaság erősödő jelenléte miatt a devizagazdálkodás megsértését, a csempészet és a vámorgazdaság elkövetését úgy kellene nyomoznia a fenti szervnek, hogy azt az ügyszám folyamatos növekedése, a védőügyvédek informális érdekeltségei és a szakértők korlátlan alkalmazhatósága teljes mértékben ellehetetlenítik (Moldova 1988). Az 1940-es és az 1980-as évek között viszont semmilyen szinten sem jelenik meg a szervezett bűnözés mint társadalmi probléma. A korabeli média és az igazságszolgáltatás kommunikációja alapján a Kádár-korszak első évtizedei össze sem hasonlíthatók az 1940-es évek végén tapasztalt bűnelkövetői valósággal. Ugyanakkor a magyarországi média és a rendőrség elfogadta a bűnözés tényét, sőt ebben az időszakban a televízió is elkezdett magyar krimiket bemutatni.¹¹

Az államszocialista krimik jelentősége

A média mellett a kriminológusok is konstatálták, hogy a szocialista társadalomban is létezik bűnözés. Az 1960-as években az NDK társadalomkutatói a *Rudiment-Theorie*-vel magyarázták ezt. Buchholz, Hartmann és Lekschas (1966) ideologikus megközelítése szerint csupán a korábbi, kapitalista társadalmi rendszer átkos hagyatéka a bűnözés, illetve a még a nem eléggé fejlett emberek viselkedésének zavarára vezethető vissza. Az elmélet első fele, amint ez a későbbiekből is kiderül, azért volt problémás a magyar viszonyokra vetítve, mert az 1970-es évek végén létrejövő hazai szervezett bűnözés hálózatának tagjai már az államszocialista kor gyermekei voltak.

A médiában fikciós formában sokkal gyakrabban dolgoztak fel olyan eseteket a játék- és a tévéfilmek, amelyekben az elkövetés módja valamilyen viselkedésbeli zavarra utal. Az ilyen ügyeknél is megfigyelhető volt a K. Horváth Zsolt (2010: 97) által információelvonásként megnevezett jelenség, amely szerint „a korlátozott kommunikáció, a szimulált nyilvánosság ugyanis pont azt érte el, hogy a magyar társadalom túlinterepretealta ezeket az eseményeket”. Szöllősi György csempeli munkás esete talán az egyik legjellegzetesebb viselkedészavar. A férfi nyugati diplomatának adta

⁹ Adorján, *ibid.*

¹⁰ Adorján, *ibid.*

¹¹ 1981-ben a *Pogány Madonnával* indultak útjukra az Ötvös Csöpi-filmek, 1983-tól pedig a *Linda* című sorozatot kezdte vetíteni a Magyar Televízió.

ki magát, így ismerkedett meg nőikkel. Végül – saját elbeszélése szerint – a lelepleződés elkerülése érdekében, egy másik esetben bosszútól vezérelve két nőt is megölt (Bodor 1965). Az ügy politikai kényességét éppen az jelentette, hogy egy átlagos csempeli munkás az imperialista hatalmak kiszolgálójának, külföldi diplomatának adta ki magát, ráadásul sikerrel. K. Horváth (2011: 93) megfogalmazása szerint az ügy „felkorbácsolta a társadalmi képzeletet”, ezért készülhetett belőle regény, tévéfilm, majd musical is *Jó estét nyár, jó estét szerelem!* címmel.

A máig megoldatlan hírhedt bűntényt, a meggyilkolt Labancz Anna ápolónő esetét a Belügyminisztérium együttműködésével adaptáltak a *Kántor* című tévésorozat egyik epizódjába olyan formában, hogy a rendőrkutya sikeres szimatának köszönhetően végül leleplezték az elkövetőt. Az előzőtől eltérően a Labancz-ügy mégsem képezte a magyar kriminalisztikai tananyag részét, mivel sikertelenül zárult a nyomozás.¹² Mégis, mindkét esetben fontos K. Horváth (2010: 97–98) értelmezése, amely szerint az „információmegvonás, -csepegtetés tehát nem belenyugvással jár, hanem a társadalmi képzelet felszításával”. A bűnügyeket feldolgozó filmek, irodalmi művek átértelmezték a történeteket, és mind a mai napig ébren tartják a képzelőerőt.¹³

A fenti bűnügyek és médiareprezentációik mégsem jelentettek különösebb veszedelmet az államszocialista korszak ideológiájára nézve, hiszen mindkettőt különös, individuális esetként lehetett értelmezni, amely nem a szocialista rendszer hibáinak vagy problémáinak tulajdonítható. A nyugati világról álmódó Szöllősit is be lehetett állítani „hisztériás típusú személyiség”-ként, akinél a „fantáziadús hazudozás, nagyzási mánia és eshetőleges szadista hajlam ismerhető fel” (Bodor 1965: 169).

Viszont teljes más a helyzet, ha a bűnözést társadalmi jelenségként kezeljük, amely „az adott létfeltételekhez normálisan kapcsolódik, értelmes és racionális, mert problémamegoldó és szükségletkielégítő, az egyén és környezete közötti »anyagcsere« lehetséges változata, eszközcselekménye” (Szabó 1980: 115). Különösen fontos ez az olyan bűnügyek esetében, amelyeknél az államhatalom szorosabb vagy lazább szerveződésű hálózatos együttműködést detektál, mert itt alternatív racionalitás és kooperáció jelenik meg az állami és a piaci szférával rivalizálva. Konkrét feladatmegosztással és az ebből fakadó informális alá- és fölérendeltségi viszonyokkal működő szervezetek esetében, amelyek gazdasági – egyértelműen profitszerzési – célból működnek és tagjaik részben vagy teljes egészében a szervezettel kapcsolatos tevékenységükből élnek, egészen más típusú bűnözésről beszélhetünk. Ha a tagoknál szélesebb körre is kiterjed a bűnözői tevékenység, és a működésben szerepet játszanak az általuk használt, felhasznált kliensek csoportjai, ahogyan azt az 1940-es évek második felében a média által bemutatott ügyeknél, például Hekus Döncinél láttuk, felmerül a szervezett bűnözés, az alvilág létrejöttének problémája.

Ám ezt az alvilágot már nem lehet ideológiai címkével hatástalanítani, politikai ellenségként felmutatni a médiában majd 40 évvel a második világháborút követően. Ráadásul ezek a csoportok nem törekszenek az állami kontroll megszerzésére, hanem úgy kívánják befolyásolni az állami kontrollintézményeket, hogy látszólag a kontroll sértetlen, működése továbbra is szabályszerű marad.

A magát nyugati diplomatának kiadó gyilkos és a rejtélyes Labancz-bűnügyben a politikai hatalom teret engedett fiktív magyarázatoknak. A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy egy olyan kényes téma esetében, mint a szervezett bűnözés, szó sem lehetett efféle eljárásról, azaz „a szocialista ember” képzelete nem szállhatott szabadon. Egészen más módszereket vetett be a rendőrség: információközlés mellett dokumentarista eszközökkel az elképzelések és a vágyak „felszítása” helyett a képzelet „felitására” törekedett.

Presztízsertékű harc, avagy a proletárbűnözők forradalma

A BM ORFK Bűnügyi Csoportfőnöksége 1982. január 11-étől saját hatáskörébe vonta a korábban a Budapesti és Pest Megyei Rendőr-Főkapitányságok által vezetett lakásbetörési ügy nyomozását. Ugyanezen év november 1-jén be is fejeződött az úgynevezett Presztizs-ügy nyomozati szakasza. A bűnügy 85 vádlottját a következő években jogerősen

¹² Szöllősi esete részleteiben elérhető volt a rendőrtiszti képzésben résztvevőknek (lásd Bodor 1965).

¹³ Erre példa Asperján György *Labancz Anna-gyilkosság* című regénye (2006); Szöllősi estében pedig az Imagine Budapest nevű tematikus városnéző túrákat szervező csoport alvilági sétája, lásd internetes elérhetőség: <http://www.origo.hu/kultura/20110919-hires-budapesti-bunesetek-spanga-pal-szollosi-gyorgy-pesti-jassz-ledererne.html> (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

elítelték: 170 bűncselekményt bizonyított az elkövetőkre az ügyészség, ebből 147 rendbeli betöréses rablást, illetve ezzel összefüggésben okirathamisítást, jogtalan külföldre utazást, gépkocsilopást, lőszerrel való visszaélést és orgazdaságot (Tonhauser 1983).

Pintér Sándor (1983), az ügy egyik nyomozója a Belügyi Szemle számára „Egy bűnszövetség felszámolása” címmel egyrészt megírta a nyomozás menetét, másrészt az ügy kronologikus követése lehetővé tette, hogy képet kapjon az olvasó, elsősorban a szakmabeli arról, miként jöhettek létre az állami kontroll kijátszásával több milliós vagyonok az államszocialista Magyarországon.

Tonhauser László, az ügyért felelős nyomozócsoport vezetője visszaemlékezései szerint az 1970-es évek végétől megnövekedett a személyi tulajdon elleni bűncselekmények száma, különösen a lakásbetörések:

„A helyszínek nyomszegények voltak. Az okozott kárérték is a sokszorosára emelkedett, egy-egy betörésnél nem volt ritka a 4–5–10 milliós kár. A felderítés lehetetlenné vált. Ha egy-egy esetben sikerült is gyanúsítottat produkálni, az begubózott, nem volt hajlandó szóba állni a rendőrséggel” (Tonhauser 1999: 100).

Tonhauser értelmezésében új típusú bűnelkövetési mód honosult meg Magyarországon. A módszeressé váló elkövetők biztos információk alapján dolgoztak. A felderítés ellehetetlenülését a bűnözői hálózatok megerősödése okozta. Amennyiben a csoport egyik tagját elfogták vagy egy részlegesen a hálózathoz kapcsolódó személyt letartóztattak, családjaikat pénzzel, csomagokkal látták el a többiek. A hozzátartozókon keresztül pénzzel vagy más eszközzel továbbra is segítették azokat, akik lebuktak, így egyebek mellett jó ügyvédet biztosítottak minden tag és érintett számára (Pintér 1983).

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) adminisztratív ügyekért felelős titkára, a Közigazgatási és Adminisztratív Osztály (KAO) vezetője, az igazságügyi miniszter, a legfőbb ügyész, a belügyminiszter, illetve a legfelsőbb bíróság elnöke egy nem nyilvános keretek között működő, valamint pozícióiknál fogva kiterjedt informális hatalommal rendelkező tanácsot működtetett 1957-től egészen a rendszerváltásig. Praktikus megoldássá vált, hogy a különböző állami szervek vezetői, mint az igazságügyi és a bűnüldöző hatóságok, valamint az állampárt képviselői közötti együttműködés ezen a fórumon keresztül jöjjön létre.

A Koordinációs Bizottság havi rendszerességgel ülésezett bűnügyi és igazságszolgáltatást érintő aktuális kérdések kapcsán. Az 1983. február 7-én tartott ülés második napirendi pontja szerint Szilbereky Jenő, a Legfelsőbb Bíróság akkori elnöke tartott tájékoztató jelentést „a sokvádlottas [sic!], kiemelkedő jelentőségű büntető ügyekben [sic!] az időszerűség megvalósításának akadályaival kapcsolatos tapasztalatokról”.¹⁴ A tájékoztató jelentés a Presztizs-ügy miatt született meg, Tonhauser (1983) visszaemlékezései szerint a belügyi vezetés csak a nyomozás lezárulásáig támogatta a szervezett bűnözésre vonatkozó elképzeléseiket, és az emiatt létrehozott nyomozócsoportot is feloszlatták az ügy végeztével. A tájékoztató jelentés ennek szellemében még a „bűnszövetség” kifejezést is kerülte, noha az a korszak jogi szabályozása szerint a bűncselekmények szervezett elkövetését jelenti.¹⁵ Ehelyett a jogilag legneutrálisabb „sokvádlottas” fogalmat használta a Legfelsőbb Bíróság akkori elnöke. Szilbereky Jenő ennek a sajátos fogalomnak az alkalmazásával próbálta indokolni, hogy a nagy volumenű ügyeknél az időszerűség meg kellene valósítani, ami lényegében az ügyek tárgyalásának rövidítését célozná.

A bizottság elfogadta a jelentést, valamint négy pontba szedte a jövőbeni terveket. Az első pont szerint a sokvádlottas ügyeket már a nyomozati szakban elkülönített ügyekre kell bontani, hogy így kerülhessenek bíróság elé. Értelmezése szerint ez a záloga annak, hogy az eljárás ne ütközzön más nehézségekbe. Ezeket pontosan nem nevezi meg, de implicit módon jelzi, hogy politikai szempontok miatt is elengedhetetlen ezen ügyek gyors és gond nélküli befejezése.

¹⁴ Koordinációs Bizottság 1983. február 7-ei üléséről készült emlékeztető, http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

¹⁵ „Bűnszövetség akkor létesül, ha két vagy több személy bűncselekményeket szervezetten követ el, vagy ebben megállapodik” 1978. IV. törvény, IX. fejezet: Értelmező rendelkezések 137. § 6.

Ugyanakkor az ügyek éppen a nagyságrendük miatt állnak ellen a egyszerűsítő, standardizáló elvárásoknak, amit a bizottság is érzékelhetett, feltehetően ezért kérte a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség vezetőjétől, hogy parlamenti beszámolójukban ne térjenek ki túl részletesen ezekre az ügyekre. Az elkülönítésnek köszönhetően a bünszervezetek tagjainak együttműködése és érdekközössége a jogi percepció szempontjából csupán viszonylagos érdekekhez kapcsolódó hasonlóságokká válik.

A második pont szerint ha semmilyen formában sem lehetséges a monstreügyek szétdarabolása, akkor minden esetben öttagú bírói tanácsnak kell eljárnia az ilyen típusú ügyekben. Az e mögött meghúzódó cél szoros összefüggésben áll a harmadik, C ponttal, miszerint az Igazságügyi Minisztériumnak vizsgálnia kell, van-e lehetőség a bíróságok ítéletszerkesztési gyakorlatának, módszereinek egyszerűsítésére. Magyarán amennyiben nem úszható meg egy nagy bünszervezettel kapcsolatos bírósági ügy, azt érdemes minél előbb lefolytatni és ítéletet hozni. Ez azért fontos, hogy a médiának kevesebb ideje legyen az adott ügyre.

A negyedik és egyben utolsó pont rendkívül talányos: „Az eljáró szervek vezetői kísérik figyelemmel a nagyterjedelmű [sic!] ügyek elintézését és biztosítsák az időszerűséget.”¹⁶ Amennyiben a két tagmondat között logikai kapcsolat van, úgy a figyelemmel kísérés mint ellenőrzés célja feltehetően az időszerűség biztosítása. Ez pedig nem más, mint a bünszervezetben, de jogilag csak bünszövetségben elkövetett bűnelkövetéses ügyek lehető legrövidebbre zárása.¹⁷

A napirend végén felsorolják, pontosan hogyan is lehet ezt elérni. A hosszadalmas nyomozati eljárások, tehát a bizonyítási szakasz lerövidítése kulcsfontosságú kérdés. A terjedelmes vádiratok lerövidítése döntő, hiszen a hatóságok részéről „ügyis minden egyes ügyben tapasztalható a túlbizonyításra való hajlam”.¹⁸ Feltehetően a szöveg írója nem volt tisztában azzal, hogy amit kritikának szánt, az sokkal inkább implicit dicséretnek tűnik az olvasó számára. Továbbá a védőügyvédek hajlamosak elhúzni az ügyeket, ez ellen fel kell lépni, ahogy „a több ezer oldalas vádiratok, illetve több száz oldalas ítéletek”¹⁹ is feleslegesek.

Az igazságszolgáltatás részéről a szervezett bűnözéssel kapcsolatos társadalmi képzetek felszítását megakadályozó fő taktika egy preventív elképzelés, miszerint az állampolgár lehetőleg ne is értesüljön ilyen típusú ügyek létezéséről.

A tájékoztató jelentéshez kapcsolódó egyik utolsó megjegyzés szerint javítani kell a munkakapcsolatot a bűnüldöző szervek alacsonyabb beosztású vezetői és az igazságszolgáltatás más ágaiban dolgozók, a bírák és az ügyészek között. A megjegyzés oka nagy valószínűséggel Tonhauser László, a Presztizs-ügyért felelős vezető volt, aki az eset értelmezése miatt a nyomozás során többször is összetűzésbe került a belügyi vezetőkkel. Elkötelezetten állította, hogy létezik magyar alvilág, amit a politikusok tagadtak (Tonhauser 1999). Az államvédelmi hatósággal is komoly ellentétek alakultak ki, amikor államérdekre hivatkozva egy-egy gyanúsított eljárás alá vonását akadályozták meg. Az említett konfliktusok vezettek oda, hogy a magyar szervezett bűnözés prominens alakja megszólalt a nyilvánosság előtt.

Tonhauser visszaemlékezéseiben hangot adott annak a feltételezésének, hogy az államvédelem egyes vezetői támogatták ezeket a bűnözői hálózatokat annak érdekében, hogy külföldiekkel kapcsolatos információkhoz jussanak hozzá (Tonhauser 1999). Az államvédelem egyik tisztje a későbbiekben a jó kapcsolat helyreállítása érdekében hivatalos formában engedélyezte a nyomozócsoportnak, hogy az egyik nagyvilági életet élő tippadót elfoghassák. Azonban Tonhauser nem bízott a segítségnyújtásban, így határozottan kért erre a személyre. A gyanúsított a hivatalos irat átvétele után néhány órával Ausztriába akart távozni. A férfi elfogását követően minden kihallgatáson részt vettek az elhárítás tisztjei. Az egyik ilyen alkalommal a gyanúsított megkérdezte, mennyi esélye lesz a tárgyaláson. Tonhauser azt válaszolta, annyi, mint „Szálásnak a főtárgyaláson”. Tonhausert az államvédelmi tiszték bepanaszolták a belügynél.

A rendőri vezetőket az is zavarta, hogy a Tonhauser által vezetett nyomozócsoport vizsgálódott abban az ügyben is, vajon az áldozatok, károsultak miként jutottak több milliós értékeikhez. A kétes, más, korábbi bűncselekményekből származó vagyonok eredetére a rendőri vezetők a nyomozást már nem kívánták kiterjeszteni.

16 Koordinációs Bizottság 1983. február 7-ei üléséről készült emlékeztető, http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

17 Jogdogmatikailag a bünszervezetet a bünszövetségtől az választja el, hogy az előbbi több, szervezeten elkövetett cselekmény esetén áll fenn, így rendszeres jövedelmet biztosít a bűnelkövetőknek, az utóbbi viszont csak egy vagy két szervezeten elkövetett bűncselekmény esetén áll fenn.

18 Koordinációs Bizottság 1983. február 7-ei üléséről készült emlékeztető, http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

19 Koordinációs Bizottság 1983. február 7-ei üléséről készült emlékeztető, http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf (utolsó letöltés: 2015. XI. 11.).

A fenti rendőri vezetői utasítások Tonhauser visszaemlékezése szerint inkább politikai megfontolásból születhettek, ám hivatalosan ez a nyomozás elhúzóadásának megakadályozása érdekében adott technikai utasítás volt. Tonhauser (1999: 111) szerint:

„Tekintettel arra, hogy az ügyvédek mindent megtettek annak érdekében, hogy akadályozzanak bennünket – engem nyolcszor jelentettek fel a katonai ügyészségen – szerettem volna viszonzni a kellemetlenséget. Az egyik gyanúsított, akit becsapott az ügyvédje, megszólalt.”

Az írásban a magyar szervezett bűnözés kialakulásáról tett nyilatkozatát a fenti bosszúságok miatt jelentette meg a Belügyi Szemlében „Szervezett bűnözés?” címen.

A magyar alvilág egyik prominensének médiabeli megjelenését Tonhauser fenti értelmezése szerint az igazságszolgáltatásban dolgozók elégtelen, illetve a felderítést hátráltató magatartása okozta.

Tonhauser, a bűnözők világának őrzője

A lejeune-i elképzelés, az önéletrajzi paktum szerint a címdalalon szereplő név, ez esetben Tonauser László, valamint a szövegben, illetve a fenti idézetekben szereplő egyes szám első személy közötti összhangot az olvasó maga teremti meg (Lejeune 1989). A visszaemlékezés hiába íródott a rendszerváltást követően, a K. Horváth Zsolt értelmezése szerint az információt megvonó, illetve csepegtető mechanizmus révén működésbe lépő túlinterpertálási szándék nem ismeri (f)el a köztörténeti határpontokat, hiszen számára azok nem tisztázzák, inkább csak bonyolítják, új jelentésréteggel ruházzák fel a már meglévő értelmezést.

Ha ennél a pontnál beemeljük a foucault-i diskurzuselméletet (Foucault 1991), akkor a visszaemlékezésben szereplő első szám első személy valójában egy olyan diskurzus részese, amelybe a túlinterpertáló szándékoknak megfelelően inkább belekerült, és anélkül formálja, alakítja ezt a diskurzust, hogy annak létrejöttéhez, valamint léteéhez egyértelmű viszonya lenne – legalábbis a saját szövege alapján (lásd Carlson 2010). A politikai és a hivatali titkok, összeesküvések túlbujánzása, az igazságszolgáltatás szervezett bűnözéshez fűződő viszonya, illetve az államvédelmi hatóság és a politikai vezetés titkolt összefonódásai olyan diszkurzív világot hoznak létre, amelyben Tonhauser írása hiába támaszkodik saját tapasztalataira, írásos dokumentumokra, a szövegében szereplő nevek, fogalmak önmagukban hívószavak, és túlmutatnak az írásban szereplő jelentésükön.

Az önéletrajzi paktum egyik oldalán szereplő teljes tulajdonnév a továbbiakban valami többre reflektál, mint amit egyes szám első személyben narratív konstrukcióban Tonhauser László elmond és értelmez. Így az önéletrajzíró autonómiájának agóniáját olvashatjuk a könyv lapjain, anélkül, hogy a szerzője tudna róla:

„A Tonhausert a kilencvenes években hallottam a tévében, ahogy a szervezett bűnözésről beszél, de nem igazán lehetett tudni mi igaz belőle, mígnem a kétezres évek elején a Miniszterelnöki Hivatalba összehívtak minket, több mint ötven büntetőjoggal, kriminológiával foglalkozó szakembert, és közölték... ma is emlékszem a számra, hogy 57 szervezett bűnözői csoport van. Magamban az első kérdésem az volt, hogy akkor eddig mi a faszt csináltak?”²⁰

²⁰ Interjú Dr. Lőrincz József nyugalmazott büntetés-végrehajtási dandártábornokkal, egyetemi docenssel. Készítette: Bezsenyi Tamás, 2014. I. 18.

A fenti interjúrészlet a túlinterpertáló, összeesküvésre hajló diskurzussal szemben a hivatalosnak tekinthető, intézményesült gondolkodási módra szolgált példát. A „nem igazán lehetett tudni, mi igaz belőle” részlet megvilágító erejű abból a szempontból, hogy a Tonhauser visszaemlékezéseiben szereplő feltételezések, elképzelések nem információcsepegtető szándékuk miatt maradtak kifejtetlenek, hanem a bizonyíthatóság hiányában. Tonhauser (1999: 110) még a legvalószínűbb, de bizonyíthatatlan kapcsolódásokat is inkább humorba csomagolja: „Mit tesz isten, aznap este értesítettek, hogy az őrizetbe venni tervezett személyünk (ti. a fentebb említett tippadó, akit az államvédelem engedélyezett elfogni) ki akar lógni az országból.” Foucault-i értelemben a diskurzus teszi lehetővé, engedi meg az önmeghatározást. Viszont ebben az esetben, az államszocialista és a rendszerváltás utáni médiaviszonyok között felvethető a kérdés, hogy a szerző által megírt alanyi pozícióból a diskurzus megváltozása miatt mennyi látszik.

Foucault *A diskurzus rendje* (1991) című művében kijelenti, hogy a diskurzus valamely kijelentésének szintjén az igaz és a hamis nem önkényes vagy erőszakos. Viszont más szinten, ha feltesszük a kérdést, vajon az igazságvágyunk miként változott, akkor „valamiféle kizáró [...] rendszer körvonalait látjuk”. Amennyiben tehát történetileg nézzük az igazság kérdését, lehetséges a kizáró eljárás. Foucault szerint ennek a legközvetlenebb jele a tilalom, a kimondás tiltása. Feltevésem szerint az államszocialista időszak mediájában az információcsepegtetés által gerjesztett túlinterpertáló mechanizmus miatt a *kimondás ténye helyett egyre nagyobb hangsúlyt kap a kimondás hogyanja*. Lassan a kontextus sugallja a tabut, amíg a tabu önmagában kizáródik és láthatatlan marad, addig az attribútumai a médiában megjelenhetnek. Vagyis a befogadói oldal percepcióját igényli a tabu meg(s)értése.

Az 1980-as évek elején Tonhauser a „Kék Fény” című tévés bűnügyi magazin egyik állandó szakértője volt. A Presztizs-ügy egy-egy érdekesebb szeletét meg is lehetett mutatni a szélesebb nézőközönségnek, mint például a bérelt autókkal végrehajtott a betörést, vagy a tíz milliót érő fogásokat. A magyar szervezett bűnözés valóságára utaltak ezek a történetek, anélkül, hogy a műsorvezető egyértelműen megfogalmazta volna a hazai szervezett bűnözés létének a lehetőségét. A ki nem mondottság viszont lehetővé tette, hogy a televízióban is bemutatható volt az egyébként létező szervezett bűnözés egy-egy tevékenységének részlete. A szervezett bűnözés kialakulásának történetét viszont a nézők ilyen széles rétegét elérő médiafelületen nem lehetett bemutatni.

Ugyan a Belügyi Szemle szűkebb, szakmai médiaszintér, a cím („Szervezett bűnözés?”) végén szereplő kérdőjelre itt is szükség volt. A cikk első néhány bekezdésében Tonhauser összefoglalja a Presztizs-ügy jelentőségét. Minden gyanúsítottól megkérdezték, mi a véleménye a szervezett bűnözésről, létezhet-e ilyen Magyarországon. J. R. gyanúsított véleményét magnóra rögzítették, a szerző szerint az elkövető „válaszainak az összegzése jól szemlélteti a bűnözői álláspontot” (Tonhauser 1983: 49). Ez a kitétel a későbbiekben komoly támadási felületet szolgáltatott, főként a cikkekre reagáló védőügyvédek részéről. Történeti szempontból viszont megítélhetetlen, vajon mennyiben változtatott a szövegen Tonhauser. Feltehető, hogy kevésbé, máskülönben a szervezett bűnözés tényét inkább tagadni igyekvő rendőri vezetők rá tudtak volna mutatni a ferdtések, a hazugságok konkrét helyeire.

J. R. szerint Magyarországon már létezik szervezett bűnözés, de még nem érte el minden szempontból azt a szintet, amit az emberek maffiatevékenységnek gondolnak. Az átlagemberek tudásának és szempontjainak a beemelése arra utal, hogy a szervezett bűnözésről való gondolkodás még a bűnelkövető részéről is a nyugat-európai, amerikai filmek és könyvek által sugallt képen alapul. Különben miért lenne fontos szempont a magyar szervezett bűnözés megítélésénél, hogy mit tartanak annak az átlagemberek, hacsak nem a hétköznapi filmes és irodalmi tudás a megítélés alapja?

A betörésekkel kapcsolatban vannak részletes információi. „A betöréseknél például [...] kijelölik az elkövetőket és biztosítják az alibiüket arra az időre, amíg a bűncselekményt végrehajtják” (Tonhauser 1999: 49). A szervezett bűnözés vagyon elleni bűncselekményekre fókuszáló vezetői hiányoznak a mondatból. Az általános vagy régebbi nyelvtani kifejezéssel élve rejtett alanyként háttérben maradó vezetőkről a későbbiekben sem tudjuk meg, vajon azon túl, hogy kijelölik az elkövetőket és segítik az alibi biztosítását, milyen pozícióval rendelkeznek a hálózatban. Jól kiépített orgazdahálózat vásárolja fel az értéktárgyakat, valamint gyorsan reagáló csapat felel a bizonyítékok eltüntetéséért.

A szervezett bűnözés fenntartásában nagy szerepet játszanak a védőügyvédek. J. R. állítása szerint ez nem csupán az ő véleménye, a „nagymenő srenkesek” (Tonhauser 1983: 49) ugyanígy vélik. A srenkes a börtönszlangban a „srenkel”, azaz „betör” ige főnévi alakja, jelentése betörő (Szabó 2008: 194). A kikapukat kihasználó védők jogilag, a formai szabályrendszert követve szabályosan járnak el. Olyan trükköket alkalmaznak, amelyekkel „zsákutcába lehet juttatni a nyomozást” (Tonhauser 1983: 49). A rendőrtiszt maga is elismerte, hogy többek között a védők viselkedése miatt jelentette meg az elkövető vallomását, így a nagymenő srenkesek véleményének hozzájárulása mint megerősítő gesztus

fontos lehetett a szöveg szerkesztésénél. Az elkövető hozzát teszi, hogy az ügyvédi tudásnak komoly pénzbeli értéke van, így az ilyen ügyekkel foglalkozó jogászok óriási haszonra tesznek szert.

„Én részt vettem az úgynevezett alvilág életében. Vannak olyan kapcsolataim, amelyek személyes baráti – idézőjelbe téve a barátit – kapcsolatok voltak, így egy és más a tudomásomra jutott” (idézi Tonhauser 1983: 49). Ebben az idézetben szereplő „úgynevezett” szintén az átlagember filmes és irodalmi tapasztalata alapján válik *úgynevezett* alvilággá, viszont a nyugati szervezett bűnözéssel való, számára is jobbára feltételezéseken alapuló összehasonlítással szemben a hazai pálya révén a beszélő tisztában van az átlagember tapasztalatával és annak magyarországi valós megfelelőjével. A baráti szó idézőjelbe tétele azt feltételezi, hogy az illegalitás világában kialakított kapcsolatokat a formális munkahelyi kapcsolatokhoz hasonlóan inkább a közös érdek és munka kötötte össze, mint az ezen túlmutató összetartozás érzése. A bűnelkövető romantikája helyett a jól szervezett informális világ realitása rajzolódik ki a gyanúsított elbeszéléséből.

Az 1970-es években kvarcórák, farmerok és egyéb státusszimbólumnak vagy luxuscikknek tekinthető tárgyak csempészéséből több csoport meggazdagodott, az elítélt elbeszélése szerint főként a Keleti pályaudvar körül dolgozó valutakereskedőkkel együtt. A feketekereskedelem fellendülését követően a csempészecsoportok már nem érték be a százas tételek tízezer forintos haszonnal való továbbadásával, hanem a félmillió profitot jelentő üzleteket kezdték preferálni.

Az 1970-es évek végére

„...a menő nepperek, kiskereskedők és mások, akik részt vettek ebben, olyan komoly anyagi háttérre tettek szert, ami már ingerlő volt. Közben felnőtt egy korosztály, akiknek nem jutott ebből [...] ha ezeknek ennyi van, és nem tiszta úton jutottak hozzá [...] csak úgy lehet megszerezni, ha kiraboljuk őket” (Tonhauser 1983: 49).

J. R. lényegében összefoglalta a Kádár-kori informális, illegális világ osztálykonfliktusát, amelyet képletesen szólva bűnöző proletárok forradalmi rablássorozata változtatott meg. A forradalmi változás internacionalista vonulata is jelen volt, mivel a nyugati országokban élő disszidensek együttműködtek ezekkel a szervezett bűnözői csoportokkal. Az elrabolt ékszerek és műkincsek felvásárlópiacát elsősorban nyugatiak jelentették, az összekötő személyek pedig főként disszidensek voltak. A gyári munkások nem kapcsolódnak ehhez az informális világhoz, viszont a második gazdaságban élő és dolgozó kiskereskedők és maszekok már rendelkeznek olyan pénzösszegekkel, hogy műkincsekbe vagy legális boltokba és üzletekbe fektethessék a pénzüket. Ezeket keresztül lehet az illegálisan szerzett vagyont tisztára mosni.

J. R. elmondása szerint megközelítőleg ötven-hatvan ezer ember él és dolgozik a magyar alvilágban, amiből öt-tíz ezer, eltérő informális hatalmi háttérrel rendelkező személy a vezetője valamelyik hálózatnak. A szellemi szabadfoglalkozásúakkal és a második gazdaság különböző szereplőivel együtt közel százezer ember érdekelt a magyar alvilág működtetésében.

A Balaton-környéki üdülőhelyek, illetve a budapesti éjszakában ismert, kialakult prostitúciós hálózattal rendelkező szórakozóhelyek egyaránt megfelelő terepet szolgáltattak arra, hogy a szervezett bűnözői csoportok találkozzanak és kapcsolatokat építsenek. A gyanúsított vallomása szerint a fent említett idézőjeles baráti kapcsolatok éppen ezeken a helyszíneken születtek. A szórakozásra, a státusszimbólumok bemutatására lehetőséget adó üdülő- és szórakozóhelyek egyben piacokként is működtek, ahol a szereplők között létrejövő új adásvételi vagy munkakapcsolat különböző illegális cselekményekben valósult meg. A kialakuló érdekszövetségek a lebukás után sem szakadtak meg, hanem a hálózat szabadlábbon lévő tagjai támogatták a büntetésüket töltők családját. A lebukottak meghatározott ügyvédi körből szereztek maguknak védőt. A hivatalos honoráriumon túl, szóbeli megállapodás alapján a betörésekből szerzett bevételnek átlagosan egyötödét adták át az ügyvédeknek munkadíj fejében, ami magában foglalta az adott büntetőügyben ellátott védelmet és az elkövető egyéb, a börtönön kívüli ügyeinek intézését.

J. R. értelmezésében az ügyvédek a betörés részesei, hiszen a zsákmány nagysága alapján részesülnek díjazásban. A család támogatása azt jelenti, hogy van már egy komoly törzstőke, amelyhez szükség esetén hozzányúlhatnak,

illetve egyfajta fizetett szabadságként a család ellátására ugyanúgy hangsúlyt helyeznek, akár egy szociálisan érzékeny, erős szakszervezeti háttérrel rendelkező munkahelyen.

A gyanúsított beszámolóját követően Tonhauser külön kiemelte, hogy a „vezéregyéniségek érdekében folyamatosan [...] azonos védőügyvédek jártak el” (Tonhauser 1983: 51). Az iménti idézet is jól illusztrálja Tonhauser erkölcsi szempontú megközelítését, hiszen számára az azonos védő jelenléte a többszöri bünelkövetés után azt implikálja, hogy az ügyvéd nem az ártatlan személy igazát kívánja bizonyítani, hanem az aktuális bűncselekmény következményeit szeretné csupán csökkenteni. A magyar alvilág úgynevezett bűnözői internacionalizmusára jellemző, hogy az ügyvédi díjazásokat sok esetben külföldi átutalással fizették. Az egykori zárkatársak hamis tanúzásra és alibi biztosítására való rábírása megszokott mechanizmusként működött. Az üzleti tárgyalásaikat meghatározott szórakozóhelyeken tartották, ahol bejárattott törzsvendégnek számítottak, és ha telefonon kereste őket valaki, a pincér gyakran úgy kiáltotta el magát: „Valamilyik betörő menjen a telefonhoz” (Pintér 1983: 100).

A közveszélyes munkakerülés vétségének elkerülése érdekében kiskereskedőket, maszekokat fizettek le, akik papíron foglalkoztatták őket. A későbbiekben olyan szerződéses üzleteket béreltek, ahol ez már nem is volt probléma, mivel házastársuk vagy más munkavállaló végezte a munkájukat. A szerencsejáték és egyéb fényűző, sok pénzt megmozgató szenvedélyeik kiélése érdekében IBUSZ-lakásokat béreltek, így a külföldiek között nem volt feltűnő az általuk költött pénz (Pintér 1983).

A bűnözők lényegében függetleníteni tudták magukat a lakosság általános gazdasági-társadalmi helyzetétől, valamint az ezzel összefüggő problémáktól. Azt is mondhatjuk, hogy saját hazájukban kvázi-külföldiként tudtak élni. A magyar szervezett bűnözés létrejötté és ennek körülményei pontosan jelzik, hogy a szükségletek kielégítésének ugyancsak léteztek az állam által nem felügyelt szinterei. Ezek közé tartozott például a Bosnyák téri (László-Bencsik 1987), valamint más, szinte teljesen illegális formában működő piac, ahol a kereskedelem révén a hasznot a korábbi, polgári korszak műkincseibe fektetve a pénz konvertibilis valutaként működött. Az államszocialista hatalom számára láthatatlan és ellenőrizhetetlen hálózat profitszerzését nem befolyásolta az ország gazdasági állapota. Teljesítési mutatóit, illetve működését fenn tudta tartani tagjainak börtönbe kerülése esetén is.

Csiba István vezérőrnagy és Bodor Endre alezredes (1983) ugyanennek a Belügyi Szemle-számnak az első írását jegyezte „A szervezett jellegű bűnözés megnyilvánulásai a fővárosban” címmel. A szervezett bűnözés létezésének elismerése helyett úgy állították be a dolgot, hogy csupán szervezeten elkövetett bűncselekmények történtek az utóbbi években, olyan sorozatbetörések, amelyeknek nincs hosszú távú következményük. A szerzők a betörések rablásokat is a szocialista modernizáció nem kívánt mellékjelenségének tekintették. Felfogásuk szerint a teljes foglalkoztatottság, a házfelügyelői rendszer megszüntetése tette részben lehetővé az ilyen cselekmények elkövetését. Úgy vélik, az életszínvonal emelkedése miatt megnövekedő üdülési időszakok és a hétvégi telkek vásárlása jelenti a további kockázati tényezőt. A tanulmány egyáltalán nem veszi figyelembe a magyar szervezett bűnözői hálózatok második gazdaságban rejlő anyagi hátterét, valamint figyelmen kívül hagyja, hogy az esetek többségében a betörők pontosan tudták, mit keresnek: megbízható tippek alapján konkrét értékekre csaptak le. Azaz szó sincs a szocialista életszínvonal emelkedése okán megnövekedő szezonális bűncselekményekről.

A két hónappal későbbi számban Balla Péter bíró „A tippadás jogi megítéléséről” című szövegében már azt boncolgatta, hogy az elmúlt években saját bírói tapasztalata alapján észlelte a bűncselekmények szervezetségét, tényleges bizonyításának nehézségeit, ezzel összefüggésben pedig az olyan, jogi értelemben láthatatlan elkövetők megjelenését, mint például a tippadók, akik állítása szerint bűnsegédeként és felbujtókként egyaránt részt vállalnak a bűncselekmény előkészítésében is (Balla 1983).

A következő év tavaszán a Presztizs-ügyben érintett védőügyvédek indítottak támadást Tonhauser László ellen. A szervezett bűnözés helyett ők szervezett hangulatkeltést véltek felfedezni az elkövető véleményének nyilvánosságra hozása mögött (Horváth et al. 1984).

Véleményük szerint a rendőrsízt ügyes újságírói fogással a gyanúsított nézőpontjaként tünteti fel a sajátját: „Egy hencegő bűnöző hihetetlenül választékos, jól megfogalmazott vallomását idézve teszi személytelenné mondanivalóját” (Horváth et al. 1984: 50–52). A „hencegő” jelzővel való leírása burkolt utalás a vallomást tevő hazug mivoltára. Vallomásának kifinomult minősítése implicit módon jelzi, hogy nem az ő szavairól van szó. Fentebb már említettem, hogy Tonhauser úgy vezeti be a J. R-től származó idézetet, mint válaszainak összegzését. Cikkük további mondataival nyomatékosítják, hogy itt feltehetően nem csupán kompilációról van szó, hanem tételes hazugságokról. Szóbeli

helyzetet idéző módon meglepetésként értékeli, hogy egy rendőrtiszt hisz a gyanúsítottaknak. A rendőri bizalom ilyen formája a szerzők szemében a bűnelkövetők oldalához közelíti Tonhauser, aki nem kételkedik a gyanúsított elmondásában, hanem még – igaz, saját munkatapasztalatai alapján – ki is egészíti, meg is erősíti azokat. Számon kéri a rendőrtiszten az ügyvédekkel szembeni negatív általánosításait, amelyeket a gyanúsított szájába ad. A cikkírók felületességére utal, hogy végig vizsgálóként hivatkoznak Tonhauserre, noha ő egész pályafutása során operatív tisztként dolgozott.²¹

Tisztában vannak vele, hogy Tonhauser erkölcsi szempontból ítéli el őket, mivel nem készítik védencüket beismerésre. Véleményük szerint felesleges jogelméleti érveket sorakoztatni, elég azt az eljárásjogi alapelvet idézni, miszerint az ügyvéd jogosult minden legális eszközt bevetni a védelem érdekében. A szerzőhármás érvelése szerint az ügyvéd formailag csupán jogosult, de erkölcsi szempontból inkább arra kötelezett, hogy minden megengedhető eszközt bevetse: „A bűncselekmény elkövetésének tényét a nyomozóhatóságnak kell bizonyítania” (Horváth et al. 1984: 51). Ebben a kérdésben a rendőr és a védő közötti eltérő igazságok, igazságvágyak konfliktusa rejtőzik. A védőnek a cikk szerint nem feladata az objektív igazság feltárása, a nyomozó viszont kötelezett a megtörtént bűncselekmény feltárására. A látszólag erkölcsi kérdés mögött valójában az igazságszolgáltatási rendszerben a szervezett bűnözés miatt láthatóvá vált diszfunkcionalitás problémája húzódott meg. Hiszen az ügyvédek addig sem beszéltek rá védenceiket a beismerő vallomásra, viszont a szervezett bűnözés ilyen mértékű megjelenésével az addig működő és használható bizonyító eljárások csődöt mondtak, ahogy erre Balla Péter bírósági cikke is rámutatott a tippadók kapcsán. A nyomozók ezért semmi másban nem bízhattak, csak a beismerő vallomásokban.

A szervezett bűnözésről nyilvánítható nyilvánosság

A szervezett bűnözés körül kialakult vita időközben átlépett a folyóiratból a szélesebb értelemben vett közmédiába. Foucault diskurzuselmélete alapján már szó volt róla, hogy a szervezett bűnözés mint egy tabu attribútumai (óriási zsákmány, üzleti tárgyalások a szórakozóhelyeken, különböző autók használata) megjelenhettek a Magyar Televízió „Kék Fény” című műsorában. Ám a Belügyi Szemlében közölt cikket követően a tabu egyre nyilvánvalóbbá vált, egyre szélesebb kör kezdett reagálni rá. Az addigi működő mechanizmus, a tabu tételes tagadása és a kontextus révén való sejtetése értelmetlenné vált. A tabut kimondták, egyfajta határfogalommal vált.

A szervezett bűnözést tagadni szándékozó rendőri vezetők ezután más módszerhez nyúltak. A tabu fogalmát úgy kezdték el használni, hogy teljesen más kontextusba helyezték, amivel lényegében újradefiniálták a szervezett bűnözést mint határfogalmat. Az addig a tabut támogató, sejtető szövegek környezet helyett megpróbálták a médiában kiépíteni egy, a tabu lényegét kifigurázó kontextust. „Ezt láttuk a tévében is, avagy egy magyar maffia” címmel Martinkó Károly rendőrtiszt, a Magyar Rendőr című propagandakiadvány újságírója a Magyar Rádióban készítette el úgynevezett bűnügyi nyomozati anyagát.

Ernst Kantorowicz (1957) a középkori uralkodók halálának reprezentációjával foglalkozó, a király kettős teste-elméletének analógiájára a tabu kettős testéről beszélhetünk ebben az esetben. Tonhauser cikke mintegy a királyt ábrázoló apró kifaragott bábuként rövidtávon a tabut szimbolizálta (Ginzburg 2010), míg a Magyar Rádió egyik széles tömeget elérő, többször ismételt műsora a tabu hiányát jelentő üres királyi halottas ágyként a tabu létezésének hiányát mutatta fel.

„Ezt láttuk a tévében is, avagy egy magyar maffia” címmel készítette el Martinkó Károly az adás szerint bűnügyi nyomozati anyagát. A dokumentumjáték felvételére körülbelül két hónappal a Tonhauser-cikk megjelenése után került sor, majd 1983 decemberében mutatták be, és a rendszerváltás évéig több alkalommal ismételték.²² A dokumentumjátékban a bűnügyi eset szereplői szólaltak meg, sejtelmes zenére. „Az Angyal” című tévésorozat

21 Magyarországon már a 19. század második felében a nyomozati munka alapvetően két szintű volt. Az akkori előnyomozást és vizsgálatot *mutatis mutandis* fel lehet fedezni az államszocialista korszak operatív tisztjei által végzett felderítő munkában, akiknek gyanúsítottakat kellett kötniük a bűncselekményekhez, illetve a vizsgálók tevékenységében, akiknek a feladata annak bizonyítása volt, hogy a gyanúsított követte el a cselekményt.

22 Felvétel: 1983. X. 19; Szerkesztő: Borenich Péter; Rendező: Kelemen László; Első adás: B 1983. XII. 12 időpont: 18³⁸; Ismétlés(ek): 1983. XII. 29./K/17³⁰; 1984. XI. 12./B/17⁵⁹; 1986. V. 15./K/17⁰⁰; 1989. IV. 27./P/21⁰⁵.

először szerzői jogi problémák miatt nem az eredeti, Leslie Charteris által szerzett zenével mutatták be hazánkban, hanem a Martinkó Károly műsorában is hallható magyar átíratú melódiával.

A műsort fejezetekre osztották, az első a *tényállás* volt. Bejelentés érkezett a főkapitányságra, hogy egy békéscsabai családot megölnek, amennyiben nem fizet egymillió forintot. A rendőrtiszt szerint köztudott volt, hogy a megfenyegetettek jó anyagi helyzetben élnek. Több nyugati gépkocsival rendelkező, vásároló munkát folytató családról van szó.

„A megfenyegetett családfő” című epizódban az idős férfi meséli, hogy levelet kaptak karácsony előtt, „annyit írt, hogy ő Mickes Joe, a mafia főnöke [...] és amennyiben nem kap pénzt, egy cigány meg fog dögleni közülünk. Megijedtünk.” A lánya az unokájával együtt odaköltözött, a másik unokát pedig minden alkalommal felnőttek kísérték az iskolába. Attól tartottak, hogy valósággá válik, amit filmekben láttak, és elrabolnak valakit a családból.

„A rettegő családtagok” című részben a családfő felesége beszél arról, hogy az ablakhoz is félve mentek, elhúzva tartották a függönyöket, nehogy lelőjék őket. Biztosra vették, hogy fegyver is van náluk: „Nem vettem én ezt komolytalannak, mivel a tévében lássuk ezt a filmeket, onnan gondoltam, hogy ezt ő is megteszi [...] amikor a kutyák ugattak, mindnyájan kimentünk az udvarra, mert az utcaajtót nem lehet bezárni.” Feltehetően nem jól felszerelt házról van szó, ezt erősíti meg az elkövető későbbi vallomása is. A tévé által a nyugati világról sugallt kép teljes mértékben hatalma alá kerítette a családot. A levélben szereplő veszélyek nem tűntek nevetségesnek a televízióban látottakkal összevetve, inkább a filmekből vett jelenetek mint lehetséges példák változtatták meg a saját interpretációjuk a mindennapi eseményekről.

Tartottak tőle, hogy egy bandáról van szó, mert „ezek a maffiák többen vannak [...] öten... hatan”. Az egyik lány szerint mindenki legalább tíz kilót fogyott. „Olyan volt, mintha mindig lett volna itt valaki.” A lány szerint a szomszédok semmit se vettek volna észre, bármi történt volna, mert a házuk egészen az udvar hátuljában van: „Hiába álltunk kinn az utcán, senki még villanyt se gyújtott.” A lányuk fenti mondata az állampolgárok közönyössége mellett felveti azt a kérdést is, hogy egy ilyen, a család számára veszélyes helyzetben a szomszédok a burkolt romaellenesség miatt nem foglalkoztak a családdal, vagy ők is féltek.

A „Csapda a magyar maffiafőnököknek” című részben a családfő elmeséli, hogy nem értették, miért nem festi be a haját őszre az egyik nyomozó, aki hozzá hasonló; ő a ruháját is odaadta volna, mert egy hivatalos személy mégis jobban tudott volna védekezni, mint ő. Az egész család biztos volt benne, hogy a találkozó helyszínén az elkövetők pisztolyt fognak a hátára, és el fogják vinni egy másik helyre, ahol könnyen agyonlőhetik. Végül a családfő vállalta magára, mert nem akarta, hogy a fiataloknak bántódásuk essen. A beöltözésre vonatkozó elképzelés szintén amerikai filmekben látott ötlet számonkérése volt a hazai bűnüldöző hatóságon.

„A zsaroló levelek” című részben megtudjuk, hogy az elkövető többes számban írt, sőt a levelek végén az egyik lány szerint három vagy négy aláírás is volt. Mindegyik különböző: „Egy szép, egy csúnya, és egy macskakaparás. Hát ebből is lehetett következtetni.”

„A kikötött kutya rejtélye” sejtelmes alcím mögött csupán arról volt szó, hogy egy éjszaka egy férfit, majd később egy karóra kikötött kutyát láttak. Ez a rész egyrészt alátámasztja a babonás hit jelenlétét, másrészt a levél miatt az addig hétköznapiak látszó tapasztalatok átértelmezését.

„A színes betűk titka” című részben a családfő elmeséli, hogy az első két levél újságból kivágott betűkből lett összeállítva. Az öreg férfi azóta se nyugodt, véleménye szerint ezt egyedül otthon nem tudta megcsinálni az elkövető. Ehhez szerinte komoly baráti társaságra és nyugalomra volt szüksége. A szerkesztők talán a családfő tudatlanságát kívánták azzal alátámasztani, hogy hosszan idézték az idős embert, aki komoly szellemi munkaként állította be a betűk kivágását és egymás mellé ragasztását.

Az „Előkerülnek a kések” című alfejezetben a család férfitagjai szólaltak meg. Állításuk szerint ők kevésbé féltek, mert mindenkinek a keze ügyében volt kés vagy más védekezésre alkalmas eszköz. A félelmet az táplálta, hogy nem tudták, hány emberről van szó. „A letartóztatás” című részből derül ki, hogy az utolsó, harmadik levelet az elkövető postán adta fel, Mezőmgyeren. A nyomozók könnyen elkapták már ott.

A gyanúsított édesanyja szerint a gyereke nagyon jó fiú, de romantikus lelkületű és nagyon sokat olvas. Főként krimiket nézett a moziban is. Anyja szerint az lehetett a baj, hogy nem keresett magának barátokat, mert ha velük megbeszéli, akkor ők lebeszéltek volna. A fiúnál hétszáz forint volt akkor is, amikor letartóztatták. Nem volt anyja szerint neki arra szüksége, inkább csak a hecc kedvéért csinálta.

Az enyhítő körülmények összeszedésére is az édesanya vállalkozott, aki hangsúlyozza fia gyávaságát, illetve ember- és állatbarát mivoltát. Szegény, idős asszonyok megsajnálja volt, át is adta gyakran a helyet nekik a buszon. A matematika miatt nem erőltették az iskolát, ezért sikerült elhelyezkednie a postán. A gyanúsított apja nem tartja magát elfogultnak, de szerinte erre a fia képtelen lett volna, nem is érti igazán az egész helyzetet, hiszen állítása szerint a TSZ-ben is segített neki paradicsomot szedni. Mindkét szülő a rendes, dolgozó gyerek toposzával próbálta gyereke magatartását bemutatni. Az apa a fiú által elkövetett bűn eredőjét nem annyira gyerekében, mint inkább a bűnözésre fókuszáló média jelenségében találta meg. Lényegében az apa véleményét lehet úgy interpretálni, hogy a jól kidolgozott, valóságosnak mutakozó médiatermékek megzavarták a szocialista és a kapitalista valóságot nehezen szétválasztani tudó fiát.

„Az olvasás hátrányai” című részben az apa mindent a maffiakönyvek többszöri elolvasására vezet vissza. A feleségével együtt idézték fel, az inkriminált könyvet: *Nem egyformán fizet a maffia*. A könyv valódi címe pontosan: *A maffia nem egyformán fizet*. Nicholas Gage tényfeltáró könyve az amerikai olasz maffiáról szól, a szerző szociális elköteleződése, baloldali beállítottsága²³ okán is rendkívül lesújtó képet fest a korszak kapitalista világáról. Olyan tételmondatok szerepelnek benne, mint: „A maffiózó Amerikában a férfúi felsőbbrendűség legfőbb képviselője” (Gage 1974: 141).

Az apa nehezményezte, hogy a fia, az elkövető vacsora után megfürdött, és azonnal olvasni kezdte a könyvet. Hiába kérelték szülei, hogy ha már egyszer elolvasta, akkor minek kezdi újra. Édesanyja szerint csak ők foglalkoznak a fiúkkal, senki más. Reménykedtek benne, hogy az új munkahelyén, a postán majd változik a helyzet. A rádióadás idején abban bíznak, hogy a börtönből kikerülve talán a KISZ a szárnyai alá veszi. A kortárs csoport hiányának problémájára a megoldást az anya az állampárt ifjúsági szervezetében látja. A műsor alatt semmilyen politikai indíttatású mondat vagy elgondolás sem szerepel, itt az anya feltehetően az automatikusan kialakuló emberi kapcsolatok hiányát egy formális szervezet teremtette kapcsolati hálóval kívánna ellensúlyozni.

„Hát ennyire látszik, hogy mennyire zöld, éretlen, amikor a táviratot feladta, tudnia kellett, hát ezzel dolgozik, hogy a feladó szerepel rajta.” Édesanyja szerint a fia csak viccnek szánta, az apa ezzel vitába száll, mert a fiuk a második levélben megjelölte a helyet és az időpontot, ahol átveszi a pénzt. Habár mindketten féltik a fiukat, a műsorban vannak ehhez hasonló részek, ahol a fiuk tudatlanságában megegyező szülők burkoltan vitába szállnak fiuk tettének céljával kapcsolatban.

A maffia magyar szindikátusának előzetes letartóztatásban lévő „főnöke” 1966-ban született, közepes eredménnyel végezte el a nyolc általánost, majd egy szakközépiskolában kétszer bukott meg az első osztályban. Ekkor került a postára távirat-kézbesítőnek. „Elkezdtem olvasni maffiás könyveket, és a végén már annyira beleéltem magam, hogy kíváncsi lettem [...] hogy Magyarországon valaki elhiszi, hogy létezik maffia. Én azt hittem hülyeségnek veszik.” Az első levélben bemutatkozott mint a maffia magyar szindikátusának feje, és pénzt követelt. A második levélben megnevezte a helyet és az időt. Azért választotta a Sajtos családot, mert korábban vitt már nekik száz forintos utalványt:

„Ekkor láttam egy fából épült deszkakerítést, egy sárból épült házat, meg egy szekrénylábát, meg egy rossz Zsigulit. Ebből gondoltam, hogy ők rendes cigányok lehetnek, mert összegyűjtik a pénzt. Őket választottam, mert csak őket ismertem.”

Állítása szerint nem tudta, hogy gazdagok-e vagy szegények, de ahol laknak, az alapján inkább szegények lehettek. Az utolsó mondata az idézet formában értelmetlennek hat, hiszen mint levélkézbesítő több családot ismer. Ha viszont kiegészítjük a mondatát azzal, hogy „őket választottam, mert [a cigányok közül] csak őket ismertem”, már értelmet nyer. A fiúnak a megrémített család anyagi helyzetére vonatkozó állításait kétségessé teszi, hogy – mint az adás elején megtudtuk – a család több nyugati kocsival rendelkezik, és a városban jó anyagi helyzetben élők tartják őket.

Nem ment el a megadott helyre, a megadott időben, mert elaludt. Ezután adta fel a harmadik táviratot postán. Újabb helyet és időt jelölt meg a pénz átadására. A táviratokat kezelő nő a postán elolvasta, de ő nem foglalkozott

²³ A munkások kizsákmányolásáról, a gyermekmunka embertelenségéről szóló baloldali kritikát tartalmazó cikkek szolgáltak példaképpül az ő szervezett bűnözéséről szóló cikkeinek, lásd Gage (1974).

vele. A későbbiekben jöttek érte a nyomozók. Kétséges, mennyire tekintette heccnek, ha a következő levelében is a pénz átadására szólította fel őket.

„A kedélyek megnyugszanak... vagy mégsem” című résszel zárul a műsor. A családfő egyfelől nyugodt, hogy a fiú börtönben van, másfelől az egész család nyugtalan. Nem lehetnek biztosak benne, hogy vannak-e társai. A lányuk szerint a Derrickben is ilyen típusú ügyeket látott. Az adás végén az apuka felkiált, hogy a leginkább a kis Sandokant, a másfél éves unokáját félti. A műsor a családtagok tudatlanságának minél teljesebb megmutatásával igyekszik egyrészt a magyar szervezett bűnözés képét viccként felmutatni, másrészt a roma áldozatok felhasználásával azt is érzékelteti, hogy ilyen lehetetlen, nonszensz helyzetet csak ezek a tudatlan, műveletlen emberek hihetnek el. Akik pedig ezt gerjesztik, hasonlóan buták lehetnek.

Martinkó Károly műsora – túl azon, hogy tagadni kívánja a szervezett bűnözés létét – durva diszkurzív eszközökkel a magyar romákat állítja ki, mint akik ebben egyedül hinni képesek. Tonhauser László évekig dolgozott „cigányvonalon” (vagyis feltehetően romák által elkövetett bűncselekményekkel foglalkozott). Saját visszaemlékezése szerint is sokan tartották őt a romákkal túl jó viszonyt ápoló rendőrnek, aki adott esetben támogatja is őket. Martinkó kritikája egyben cinikus formában reagált arra is, hogy miért hihet Tonhauser a szervezett bűnözés létében. Ugyanakkor felveti annak a lehetőségét, hogy amennyiben lehetséges szervezett bűnözésről beszélni, az csak a romák között valósulhat meg. A korszakban a „cigánybűnözés” kiemelt jelentőségű bűnügyi feladatkört jelentett, amivel a Belügyminisztérium II. Főcsoportfőnökségének 1-es és 2-es osztálya foglalkozott. Ennek keretében „T”-lakásokat működtettek, és egyéb operatív adatszerezési módszereket is alkalmaztak a „cigánybűnözés” ellen (Majtényi & Majtényi 2012: 88–91), amelyet konspiratív, a többségi társadalomtól elzárkózó, csoportosan megvalósított bűnözésként azonosítottak.

Martinkó Károly Tonhauserhez hasonlóan az „alvilág egy prominensét” szólaltatta meg. A Presztizs-ügy gyanúsítottjának nyilvánosságot kapó, a magyar alvilág létrejöttéről tett vallomása tabusértő volt. Az erre adott pró- és kontra reakciók a tiltott fogalmat a médiában elbeszélhető határ felé lökték. A rádióműsor inkább a tabu transzformálását segítette elő. A tabu elismerése más kontextusba helyezve az emberi butaság és hiszékenység példajaként merült fel. A mezőmegyeri postás ötletével, hogy vajon bárki hisz-e Magyarországon szervezett bűnözésben, a médiában nem tiltottként jelent meg, hanem olyan lehetetlen helyzetként, amelynek a pusztá létére utaló jelek is nevetésre adnak okot. A komolyan vehető veszély nevetést kiváltó valószínűtlenséggé alakult át az 1980-as évek első felének magyar médiájában.

Irodalomjegyzék

- Ádám Zsigmond (1984): *Reszkess, alvilág! (Bűnügyi történetek az R-csoport életéből)* Budapest: Népszava Lap- és Könyvkiadó Vállalat.
- Asperján György (2006): *Labancz Anna-gyilkosság*. Budapest: Aspy Stúdió.
- Balla Péter (1983): A tippadás jogi megítéléséről. *Belügyi szemle*, 11. sz., 55–57. o.
- Bócz Endre & Lakatos János (2008): *A kriminalisztika egyes aktuális elméleti kérdései*. Budapest: Rendőrtiszti Főiskola.
- Bodor Endre (1965): *20 év a nép szolgálatában – Élet elleni bűncselekmények*. BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség.
- Buchholz, Erich & Richard Hartmann & John Lekschas (1966): *Sozialistische Kriminologie*. Berlin: Staatsverlag der DDR, Berlin.
- Carlson, David (2010): Autobiography. In: Miriam Dobson & Benjamin Ziemann (ed.): *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history*. London & New York: Routledge.
- Csiba István & Bodor Endre (1983): A szervezett jellegű bűnözés megnyilvánulásai a fővárosban. *Belügyi Szemle*, 9. sz., 3–9. o.
- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. *Holmi*, 6. sz., 868–889. o.
- Fóti Andor (1980): *Itt az R-csoport*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Gage, Nicholas (1974): *A maffia nem egyformán fizet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

- Ginzburg, Carlo (2010): Reprezentáció – A szó, az eszme és a dolog. In: Carlo Ginzburg: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Buchholz, Erich & Bánáti János & Jacsó István (1984): Szervezett bűnözés vagy szervezett hangulatkeltés? Hozzászólás a Szervezett bűnözés? című cikkhez. *Belügyi Szemle*, 3. sz. 50–52. o.
- Kantorowitz, Ernst (1957): *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton: Princeton University Press.
- Katona Géza (1969): *A láthatatlan birodalom*. Budapest: Minerva.
- K. Horváth Zsolt (2010): Ex occidente lux (Drang nach Westen). *Korunk*, 7. sz., 96–101. o.
- K. Horváth Zsolt (2011): A barbárokra várva (Drang nach Westen). *Korunk*, 3. sz., 90–104. o.
- László-Bencsik Sándor (1987): *Bosnyák téri színhjátékok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Lejeune, Philippe (1989): *On Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nemes Ferenc & Szelényi Iván (1967): *A lakóhely mint közösség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Majtényi Balázs & Majtényi György (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest: Libri.
- Marx, Karl & Frederick Engels ([1845] 1975): *Collected Works*. Vol. 4. London: Lawrence and Wishart Publisher.
- Moldova György (1988): *Bűn az élet... Ríport a rendőrökről*. Budapest: Magvető.
- Molnár János (2010): Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–1948 között. *Múltunk*, 4. sz., 46–64.
- Papp István (2010): A Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs-) Elhárító Osztályának szervezettörténete, 1956–1962. *Betekintő*, 3. sz.
- Peterdi Pál (1984): Dönci sosem volt hekus. *Képes Sport*, január 12. 2. o.
- Pintér Sándor (1983): Egy bűnszövetség felszámolása. *Belügyi Szemle*, 8. sz., 96–103. o.
- Richards, Jeffrey (2010): Film and Television: the moving image In: Sarah Barber & Corinna M. Peniston-Bird (eds.): *History Beyond the Text: A student's guide to approaching alternative sources*. London & New York, Routledge.
- Spiereburg, Pieter (2001): Violence and the Civilizing Process: Does it Work? *Longterm trends in violence / La violence dans la longue durée*, no. 2.
- Szabó András (1980): *Bűnözés – ember – társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szabó Edina (2008): *A magyar börtönszöveg szótára*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Szabó László (1966): Bűn a fővárosban. *Budapest folyóirat*, június, 35–38. o.
- Szabó László (1986): Az akciócsoport. *Budapest folyóirat*, augusztus, 11–14. o.
- Tonhauser László (1983): Szervezett bűnözés? *Belügyi Szemle*, 9. sz. 48–52. o.
- Tonhauser László (1999): *Nem kérek bocsánatot*. Budapest: Totem Kiadó.
- Zolnay Vilmos & Gedényi Mihály (1996): *Budapest a fattyúnyelvben*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- Vella, Stephen (2010): Newspapers In: Miriam Dobson & Benjamin Ziemann (eds.): *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history*. London & New York : Routledge.

Bezsenyi Tamás 1988-ban született, Budapesten a VIII–IX. kerületekben élt. Történelem-filozófia és társadalmi tanulmányok és kriminológia szakokon végzett az ELTE-n. Jelenleg történelem (ELTE BTK) és kriminológia (ELTE ÁJK) doktori hallgató. A szervezett bűnözést és a gazdasági típusú bűnözői hálózatokat kutatja a 20. századi Magyarországon.

A performansz vége?

Marina Abramović performanszainak dokumentálása és popularizálása

Egy performanszról készített film (illetve egy rövid részlet) egy videomegosztó portálon közzétéve nagyon népszerű kulturális terméké válhat. De milyen új energiát hoz létre, mennyiben változtatja meg az életet? Hiszen a sokszorosítás által – például a filmes nézőpontok váltogatásával – csupán mesterséges aura áll elő, csak a kulturális hasznosítással és a piaci hozzáadott értékkel találkozunk, de nem az autentikus formával, amely révén a művészi eseménynek esélye lenne maximális intenzitással sugározni a kivételes egyediséget. A filmmé változtatott performansz jól boldogul a művészeti szcénában és a szórakoztatóiparban, megtalálja a maga kulturális és gazdasági funkcióját. De van-e művészetként eleven funkciója? Írásomban ezekre a kérdésekre keresem a választ, megvizsgálva Abramović performanszfilmkészítő tevékenységét a műfaj fogalmának változásán keresztül.

1. Marina Abramović: Grandmother of performance art¹

A szerb származású performanszművész 1946-ban született Jugoszláviában, Belgrádban. Művészi karrierjét az 1970-es évek elején kezdte. Korai performanszainak központi témája a lázadás, az ellenállás szigorú neveltetése és a titói jugoszláv elnyomó rendszer ellen. Későbbi munkáiban viszont figyelme egyre inkább a performer és a közönsége kapcsolatára, a performansz során megjelenő reakciókra, a test és az elme határaitra irányul. Életművének nagy része életrajzi ihletésű: performanszai Rosner Krisztina szerint „jól mesélt élettörténetet” (Rosner 2012) visznek színre. Készítésük során mindig igyekezett dokumentáció céljából az adott korszak technikai médiumait is felhasználni.

Korai, első alkotói korszakába (a kezdetektől 1975-ig) tartozó performanszai azonban gyakran maradtak dokumentálatlanul. Mary Richards (2010) szerint ez az 1960-as és az 1970-es évekre jellemző (performanszművészi) hozzáállás, amelynek praktikus és ideológiai okai is voltak: egyrészt drága lett volna olyan felszereléseket vásárolni, amelyek lehetővé teszik az akciók precíz dokumentálását, másrészt sok művész nem akart kommerciális művészeti tárgyakat (artefaktumokat) létrehozni, amelyek a kapitalista árukereskedés részévé válhattak volna. Abramović második, F. Uwe Laysiepenhez, művésznevén Ulay-hoz kötődő alkotói korszakában (1975-től 1988-ig) már sokkal tudatosabban rögzítik a munkáikat (például a *The Lovers – The Great Wall Walk* esetében dokumentumfilm készült a kapcsolatukat lezáró sétáról). Harmadik alkotói korszakát az 1988-as szakítástól számolják: ettől kezdve kiemelt szerepet kapnak a balkánt tematizáló munkák (lásd a *Balkan Baroque*-ról [1. kép], a *Luminosity*-ről vagy akár a *Dragon Heads*-ről készült fotókat) és korábbi performanszainak újrajátszásai. Ekkor már nemcsak a dokumentáció az elsődleges cél: egyre fontosabb lesz a megtervezett, kameráknak is megfelelő, művészi célú rögzítés. A szakirodalom nem tart számon negyedik alkotói korszakot, én viszont 2005-től kezdve egy új, a popularizálásra kiemelt hangsúlyt fektető magatartással szembesültem, amely még nem volt jellemző a korábbi időszakokra. Abramović a performanszot egyre több emberhez kívánja eljuttatni, és ehhez felhasználja akár azokat a technikai lehetőségeket, újításokat is, amelyeket a hagyományos értelemben vett performanszhoz egyébként nem társítana

¹ A tengerentúli, Abramović-ról szóló diskurzusban gyakran illetik őt a „grandmother of performance art” jelzővel. Karen Wright: Marina Abramović: The grandmother of performance art on her 'brand', growing up behind the Iron Curtain, and protégé Lady Gaga, *The Independent*, 31 May 2014, <http://www.independent.co.uk/news/people/profiles/marina-abramovi-the-grandmother-of-performance-art-on-her-brand-growing-up-behind-the-iron-curtain-and-protég-lady-gaga-9449301.html> (utolsó letöltés: 2015. VIII. 12.).

a néző. A technikai lehetőségek kiaknázásával modern, könnyen fogyasztható „terméket” kap, amivel megállja a helyét, sőt, akár előnyt is szerez a kulturális termékek piacán.

1. kép

Attilio Maranzano, Marina Abramović. *Balkan Baroque*. Performance-installáció, részlet²

Írásomban nem kívánok sem állást foglalni, sem feltérképezni azt, hogy Abramović népszerűsítő tevékenysége és a műfajtól való elszakadása a hozzáértő, művészi közösségekben és a szakmai diskurzusban milyen fogadtatást kap és milyen érdemel. Célom az, hogy megpróbáljak átfogó képet adni arról, hogy miként változtat meg és tesz közösségivé és népszerűvé egy marginális műfajt a technika, a média, az internet felhasználása, és hogyan lesz egy 1970-es években még alig ismert szerb művészből 2014-re a száz legbefolyásosabb művész egyike (Silver 2014) (a TIME listája szerint).

2. Szemléleti keret

Szemléleti keretemet az a tendencia jelöli ki, hogy – akárcsak az anyagi javak – a művészet is vég nélkül újrahasznosul, hogy megfeleljen a piaci keresletnek. Jean Baudrillard írta le azt a tendenciát, hogy a művészetnek még soha nem volt akkora sikere, mint manapság (Baudrillard 1996). A „performansz vége” kifejezésem nem apokaliptikus nézetet tükröz, hanem kíváncsiságot: vizsgálati tárgyamat a vég perspektívájába helyezem, hogy lássam, mi lesz belőle. Szóhasználatomban a „vég” alakzata nem azt jelenti, hogy a művészet befejeződött, hanem annak a tudomásul vételét, hogy a művészet a saját formáit kelti életre újra és újra, de ezt jövedelmezően teszi. A „művészet vége” nem történt meg, „helyette féktelenül terjed a kulturális túltermelés” (Lotringer 2009: 15), és túlnövekedik a művészet piaci, gazdasági, kulturális értéke.

² Forrás: <https://culturalpolicyjournal.wordpress.com/past-issues/issue-no-6/balkan-epic/> (utolsó letöltés: 2015. IX. 12.).

3. Alapkérdések

Főbb kérdéseim már a címben is körvonalazódnak: dokumentálás és popularizálódás. A dokumentáláshoz kötődve a központi kérdésem ez: lehetséges-e ugyanúgy performanszról beszélni akkor, amikor az eredetileg egyszeri, megismételhetetlen akció felvevődik, és egy technikai médium által újra és újra megnézhetővé, visszajátszhatóvá válik. Abramovič a 2005-ös *Seven easy pieces* kapcsán mondta azt, hogy a performansz nem létezik videón: nem a videó(ra felvétel) a performansz megőrzése, hanem annak a múzeum vagy a galéria terében való újranyújtása jelenti az archiválást. De minek nevezhetjük azt, ha a performanszot és az újranyújtott performanszot előre megtervezetten, forgatókönyvvel, operatőri munkával, szerzői intencióknak megfelelően Abramovič kérésére felveszik, és később esetleg egy nemzetközi filmfesztiválon is bemutatják? Videoművészetnek? Vagy a performansz technikai médiumok általi mediatisálódásáról van szó? Nyilvánvaló, hogy Abramovič-ék filmkészítő tevékenységében egy teljesen új, a performansz világában eddig ismeretlen jelenséget azonosíthatunk. Jelen írásomban csak az archiválás lehetőségeit és a dokumentáláshoz kötődő popularizálást vizsgálom meg.

További kérdéseim a popularizáláshoz kapcsolódnak. Abramovič popularizálódó művészetét negyedik alkotói korszakának tartom. Kutatásom során azt tapasztaltam, hogy Abramovič 2010-es, *The Artist Is Present* című munkájától (illetve az ezt megelőző népszerűsítő és előkészítő kampánytól és a három hónapos performanszról készült filmtől) tartják számon popularizálódó művészetét, én viszont úgy gondolom, hogy mindezt megelőzően a 2005-ös *Seven easy pieces* című reperformansz-sorozata volt a popularizálás első lépése. Ezt követte a közösségi oldalakon való megjelenése és aktivitása, a Kickstarter-kampány elindítása a Marina Abramovič Institute (MAI) létrehozásához, népszerűségének növekedése a divat- és a sztárvilágban (Givenchy, Lady Gaga, Jay-Z), továbbá az az ambíciója sem elhanyagolható, hogy a performanszait minél több emberhez kívánja eljuttatni. Abramovič-nak tehát a performansz mibenlétéről való gondolkodásában állt be változás. Egyrészt a performanszot népszerűsítve munkásságát egyre nagyobb közönséghez juttatja el: egy marginális műfaj képviselőjeként egy szinte ismeretlen szerb művésznőből fokozatosan vált egyre népszerűbbé, a mai sajtódiskurzus alapján pedig joggal állítható, hogy sztárrá is. Másrészt folyamatosan keresi és meg is találja azokat az online és offline eszközöket, amelyek segítik művészetének popularizálódását.

4. Performansz?

Peggy Phelan így vélekedik a performansz műfajáról 1993-ban: „a performansz a performer testét használja annak a kérdésnek/témának a felvetésére, hogy képtelenség kapcsolatot biztosítani a szubjektum és maga a test között [...] a performansz a testet hiányként jelöli” (Jones 1997: 13–14). A *performance* szó jelentése magyarul (egy szerep) eljátszása, (egy mű) előadása, véghezvitel, teljesítés. A kifejezést az 1960-as és az 1970-es években kialakult vizuális művészeti irányzatra használják, amelyben a performer³ saját testét használja fel témaként és médiumként, így saját teste lesz a performansz közvetítője. Ezt az elvet – ahogy a vele készült interjúkból is kiderül – maga Abramovič is követi. A közvetítés a performansz műfaji követelményeinek megfelelően csak itt és most – *hic et nunc* – történhet meg: műalkotások, konkrét artefaktumok helyett események születnek, amelyek nem függetlenek sem a performertől, sem a befogadóktól. A performanszok „nagyon gyenge szálakkal kötődnek mind a történetmeséléshez, mind a hagyományos színészi vagy nézői szerepekhez és színházi fogalmakhoz” – fogalmazza meg Oroszlán Anikó (2010) az Apertúra oldalán megjelent cikkében.

Abramovič szerint a performansz csak abban az esetben performansz, ha a közönség is jelen van. A közönségtől való függésről interjúkban is vall: „A közönség jelenléte nagyon fontos; a performansz nem jöhet létre az egyedülletben; az nem lenne performansz” (Rosner 2012). Amelia Jones szerint a performansz kombinálja az anyagiságot és az időtartamiséget (*time-based art*), és rámutat arra, hogy a jelenlét mint olyan nem létezik. Csak az újranyújtás során lehet újra élővé tenni a performanszot, és Abramovič a *Seven easy piece*-szel is jelezte ennek fontosságát. A reperformansszal aktiválja a feszültséget: azt a feszültséget, amely az „anyagi utáni vágyunk” és a „lehetetlenség, hogy ezt valaha is rögzíteni tudjuk” (Jones 2011: 5) között áll fenn.

3 Szintén az angol megfelelőből kiindulva: performer a performansz művelője, véghezvivője.

Kutatásom kiindulópontja Marina Abramović *Lips of Thomas*⁴ című 1975-ös performanszának (lásd a 2. képet) 2005-ös újravetítésének: reperformansza. „Nincs próba, előre megjósolt befejezés, nincs ismétlés” (Rosner 2012) – az idézett szövegrész a művésznő 1970-es, 1980-as évekbeli *ars poetica*ja, véleménye a performansz műfajáról. Hogyan jut el Abramović ettől a kezdeti performanszfogalomtól egészen addig, amíg a performansz és a reperformansz alapvetően már nemcsak az éppen akkor jelenlevő közönségnek szól, hanem (tér szerkezet, megtervezettség, akár még a közvetített üzenet tekintetében) a kamera médiumának is?

2. kép

Willem Peppler (1998): *Lips of Thomas*. Solomon R. Guggenheim Museum, New York Gift⁵

Abramović kezdeti látásmódja a műfajról a későbbiekben egy ponton megváltozik: próba még mindig nincs, mint ahogy előre megjósolt befejezés sem, viszont az ismétlés egyre inkább népszerű stratégia lett a performansz művészetében. Az ismétléssel, az újravetítéssel Amelia Jones (1997) szerint két dolgot tanúsítunk: azt a vágyunkat, hogy biztosítsuk magunkat a jelenben a múlt ismerete által, és annak a paradoxonát, hogy a tudás alapja az ismétlés (az ismétlés pedig lehetővé teszi a tudás által a tudatosságot). Abramović reperformanszait többféle technikai eszköz segítségével is dokumentálja, így nemcsak megismétli őket, hanem lehetőséget ad a később akár többször is megtekinthető film, videó létrehozására. Az ismétlés fontosságára egy későbbi interjúban is rávilágít, így töri meg a korábbi *ars poetica*-t: „Szükség van a performance megőrzésére, és ennek egyetlen érvényes módja az adott performatívum ismételt előadása” (Rosner 2012).

A művésznő a *Lips of Thomas* egy megújított, a megváltozott mediális környezethez alkalmazkodó, a felhasznált tárgyak és a cselekménysor tekintetében pedig az eredetivel közel azonos változatával a New York-i Solomon R. Guggenheim Múzeumban állt a közönség elé (lásd a 3. képet). A megváltozott mediális környezet alatt a technikai médium, vagyis a kamera (illetve kamerák) jelenlétét értem: kutatásom során igyekszem körüljárni a performansz során létrejövő atmoszféra közvetíthetőségének problémáját, a jelölő és a jelölt értelmezési lehetőségeit,

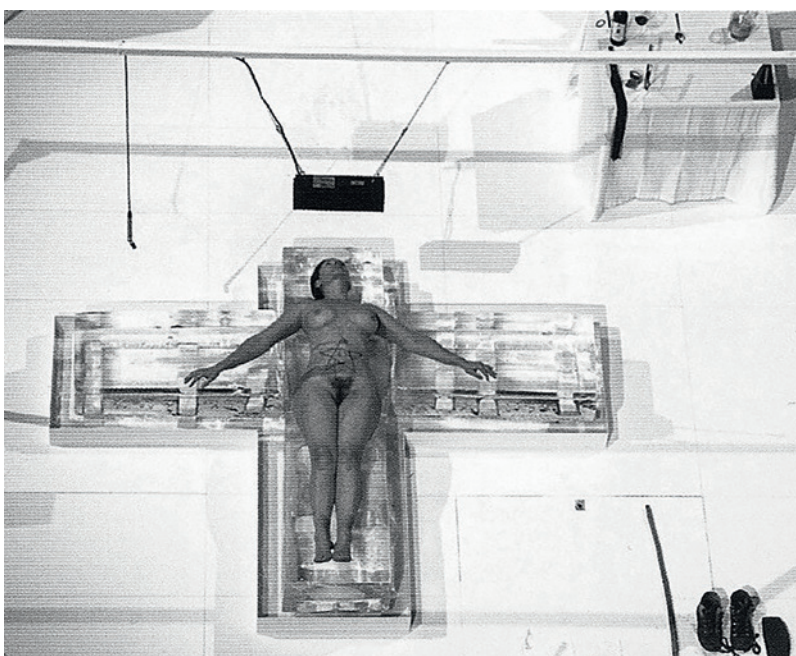
4 Abramović *Lips of Thomas* címmel hivatkozik munkájára. A továbbiakban én is tartom magam ehhez az elnevezéshez, de az idézett és hivatkozott elírásokat (legtöbbször *The Lips of Thomas, Thomas Lips*) megtartom. MoMA (2010): *Marina Abramović. Lips of Thomas. 1975/2005*. <http://www.moma.org/explore/multimedia/audios/190/2000> (utolsó letöltés: 2014. XI. 03.)

5 Forrás: <http://www.guggenheim.org/new-york/collections/collection-online/artwork/5176> (utolsó letöltés: 2015. IX. 13.).

továbbá kitérek a jelenlételemény megtapasztalására és ezzel együtt az értelemadás, a reflexió nehézségeire is. A közvetíthetőség problémájával azért fontos foglalkozni, mert a 2005-ös reperformanszok elemzése már csak a filmen keresztül, tehát technikai médium által, közvetített formában lehetséges, és a performansz 1975-ös verziója (a technika akkori lehetőségei alapján) is csak fényképeken dokumentált, esetleg egy-két rövid, gifszerű videorészlet lelhető fel az interneten (például: Edson Gacias: *Marina Abramovic & Sistema Circulatorio*). Abramović azzal, hogy a performanszot minél több emberhez kívánja eljuttatni, illetve a *Seven easy pieces*-ről készült film létrehozásával tulajdonképpen vállalta azt, hogy az ő szellemi és anyagi tulajdona az internetre felkerülve bárki számára elérhetővé váljon. Valaki azonban szerzői jogokra hivatkozva mégis letiltotta a *Lips of Thomas*-részletet. Hogyan lehet akkor arról beszélni, hogy a performanszot népszerűsíteni szeretné és minél több emberhez kívánja eljuttatni, ha nem engedi, hogy a munkája bárki számára elérhető legyen az egyik legnépszerűbb közösségi és videomegosztó oldalon?

3. kép

Marina Abramović: *Seven Easy Pieces: Lips of Thomas*, részlet. Rendezte: Babette Mangolte. 06:10

Itt tudom összekapcsolni a dokumentálásról és a popularizálásról szóló kérdéseimet: Abramović ambíciójából kiindulva arra gondolhatunk, hogy azért dokumentál, tehát azért hoz létre fotókat, videoanyagot, filmet, hogy népszerűvé váljon a munkája, így a dokumentálás a népszerűsítésnek van alárendelve, de ennél természetesebben árnyaltabb a kép. A folytatásban ezeket az elemeket vizsgálom meg.

5. Az 1975-ös *Lips of Thomas* versus a 2005-ös *Lips of Thomas*

A *Lips of Thomas* Abramović saját bevallása szerint a legkomplikáltabb performansza. Szimbólumok, illetve ezek keveredése történik meg az akció során, és az eredetihez képest pedig olyan új elemek jelennek meg, mint a piros fűzős bakancs, amelyben a kínai nagy falon sétált, és a bot, amit használt az Ulayjal való szakítás alkalmával (youtube.com 2014), a katonai sapka a vörös csillaggal, amely az édesanyjáié volt a II. világháború idején, vagy az orosz nyelvű énekelt imádság, a *Slavic soul*.

6. A népszerűsítés szolgálatában

6.1. Egyszerű, könnyen befogadható ábrázolás

Marla Carlson a *Lips of Thomas*-ról szóló írásában egy lehetséges értelmezési utat kínál az olvasónak, hiszen a performansz során megjelenő tárgyakat és cselekvéseket elhelyezi egy kulturális utalásrendszerben: kereszténységről, ortodoxiáról, kommunizmusról ír, illetve az ezeket az ideológiákat előhívó jelekről. Amikor érzékeljük ezeket a kulturális jeleket, akkor egyrészt a jelenlétélményünk szorul háttérbe: a jeleket tudatosítva, azokat beazonosítva előzetes tudásunk, szocializációnk alapján sokkal inkább gondolkodunk, mint átélünk. Másrészt a performansz nézése során soha nem lehet teljes a reflexió, hiszen sok olyan pillanat van, amikor nem gondolunk semmire, átengedjük magunkat a hatásnak, és magunkat elfeledve éljük át a művésznővel együtt a fájdalmat, a bódulatot, a kínt (youtube.com 2006).⁶ Az átélés és a reflektálás folyamata azonban nem választható el ilyen egyszerűen egymástól, hiszen hol a reflexió erősödik fel, hol a jelenlétélmény, hol pedig a kettő eldöntetlenségbe, feszültségbe kerül egymással (Rosner 2012). A jeleket – legyenek ezek vallási, gazdasági, társadalomhoz, szubkultúrához vagy épp a tömegkommunikációhoz és a médiához köthetők – nem tudjuk figyelmen kívül hagyni: mindenféle platformon jelen vannak az életünkben, akkor is, ha szándékosan és konkrétan nem szembesülünk velük. Ez a beágyazottság nehezíti meg a performanszban megjelenített tárgyak és cselekvések értelmezését. Ha eltekintünk az elemzésekben is leírt értelmezésektől, még akkor is el kell távolítanunk magunktól a művésznőt, illetve a róla meglévő tudásunkat is, hiszen Abramović jelölőként a maga fizikai jelenlétében is jelent valamit, és nem csak szimbolikus utalásrendszerként értelmezhetjük. (Abramović szerb származású, déd-nagybátyja ortodox pátriárka volt, emiatt joggal gondolhatjuk, hogy a méz és a bor egyértelműen az ortodox szertartásra utal – vagy mégsem ilyen egyértelmű?) De lehetséges-e ez a teljes elzárkózás? Lehet-e az előzetes tudásunkat nem felhasználva szemlélni a performanszot? Természetesen nem. A performanszban megjelenített jelek egy európai, még inkább egy közép- és kelet-európai számára hordozhatnak valóban érvényes jelentéseket, továbbá annak, aki tisztában van a kommunista rezsim, a vörös kereszt, a katolikus és az ortodox kultúra jelképeivel. Akinek mindez csak érdekes „egzotikum” és nincs tapasztalata vagy az *oral history* által átadott tudása például a kommunizmusról, annak a megjelenített jelek nem hordoznak magukban komplex jelentést. Ez az egyszerűsített, egy-egy ikonikus jegyet kiemelő *storytelling* teszi lehetővé a kultúra Hollywood-szerű „megismerését”: ez a könnyebb megértés, befogadás és eladhatás kulcsa. Ezt tartom a népszerűsítés egyik alapvető pontjának a *Lips of Thomas* esetében.

6.2. Kamerakezelés, forgatókönyv

Először is vegyük sorra a 2005-ös *Lips of Thomas* „reperformansz” kellékeit (youtube.com 2013): fehér háttér, jégkereszt, egy szék, egy asztal fehér anyaggal leterítve, az asztalon egy üveg bor, egy üveg méz, egy kristálypohár, egy kanál, egy ostor, egy metronóm, a meztelen művésznő, a levetett cipői, zászló, sapka. Minden egyes kellék külön magyarázható, önmagában is értelemmel bír, és a performansz kezdete előtt, tehát aktuális felhasználásuk előtt is értelmezhető. Mi az, ami még a performansz, illetve a közvetített helyzetben a videó végignézése előtt eszünkbe jut a látottakról? A fehér háttér – *tabula rasa* – önmagában is a tisztaságot, a steril anyagot jeleníti meg, amelyre a készülő mű majd felíródhat; ebben az esetben ez az, ami előtt megjelenhet a performansz. A videón látható első tárgy a már használt bakancs a piros cipőfűzőkkel, egy hosszú bot, és mellette egy jégtömb sarka. Milyen elvárásokkal tekint a megjelenített tárgyakra a performanszot éppen megtörténésében szemlélő, és milyenekkel a közvetítést néző közönség? A cipőt fel fogják venni, a botra támaszkodni fognak – mindkettő esetében a hétköznapi értelemben vett felhasználásra korlátozódik a nézői figyelem. A performanszot jelen idejében, éppen megtörténésében szemlélő számára azonban csak a perspektíva adhat egy mindenképpen teljesebb, de teljességében mégis (a részletek tekintetében) hiányosabb képet. A videó nézője közvetítettségében és a kamera fókuszának köszönhetően is közelebb kerül az egyes elemekhez. A kamera hosszan mutatja a használt bakancsot és a piros fűzőt, ami rögtön felveti a kérdést: milyen operatóri gyakorlat

⁶ „And when is the time to stop you showing us pains in the world I suffer with you in other ways, please stop I feel your pain”, Sowingthewings, YouTube (2006).

húzódik meg a kimerevített képkocka mögött, van-e szerzői utasítás a videó elkészítésére vonatkozóan? A vágás következtében nincs lehetőség a performansz minden elemét ilyen közelségből megnézni, a videót néző figyelme viszont irányított és valamilyen (operatóri vagy szerzői) döntésnek köszönhetően csak bizonyos szegmenseket láthat meg a performanszból. Ezzel szemben az ott jelen levők tekintete nem egy technikai médium, illetve az azt kezelő operatőr filmes kultúrája által, hanem a performansz terében lévő impulzusok által irányított, tehát a látvány komplexitásában is egészen másként értelmezhető.

A film esetében természetesen nem lehet különválasztani az operatóri és a szerzői döntést: mindkettő aktívan jelen van a filmben, hiszen Abramović egy neves filmrendezőt, Babette Mangoltet kérte fel a *Seven easy pieces* elkészítésére, de mint számos munkájában, a dokumentáció mikéntjét valószínűleg itt is befolyásolta szerzői döntés, bár a film maga nem tartalmaz *behind the scenes* jeleneteket, nem úgy, mint a *The Artist Is Present* esetében (berlinale.de 2007: 213–214).

A *Lips of Thomas* a film 55. percétől látható: az eredetileg hét órás performansz a filmben 30 percesre rövidül. Itt rögtön beleütközünk a szerzői és a rendezői döntés kettősségébe. Egyrészt szerzői döntés az, hogy az 1975-ös performansz eredeti menetét megváltoztatva a 2005-ös már nem két órán át, hanem hét teljes órán át tart, és szerzői döntés az is, hogy míg az eredetiben a cselekmények lineárisan követik egymást (tehát először megeszi a mézet, megissza a bort, megvágja az ötágú csillagot a hasára, hosszan fekszik a jégkeresztben stb.), addig a 2005-ös reperformanszban a hét órás akció öt kisebb részre tagolódik. Másrészt rendezői döntés, hogy mikor, milyen kameraállásból mutatja meg a film az eseményeket, mit emel ki a hét órából, és mit hagy rejtve. Az pedig, hogy milyen részletek kerülnek a 95 perces filmbe a hétszer hét órás sorozatból, valószínűleg egyszerre szerzői és rendezői döntés is: szerzői, hogy mit akar megmutatni a munkájából, és rendezői, hogy mit érdemes megmutatni a felvett anyagból, hogy az ütős, érdekes legyen a filmnézők számára, de akár még egy nemzetközi filmfesztiválon is.

A *Lips of Thomas* reperformanszának öt részét a csillag öt ágának megvágása nyitja, így mindegyik rész önmagában is egy-egy kisebb performansz, amelyek mindegyikében van mézevés, borivás, hasmetszés, jégkeresztben fekvés, ostromozás és – új elemként – az ének meghallgatása. A részek önmagukat ismételve követik egymást. Ez a cirkularitás lehetővé teszi, hogy a nézők bármikor bekapcsolódjanak az akcióba, hiszen ha valamiről lemaradtak (mert későn érkeztek vagy kávézni mentek, mint ahogy Marla Carlson [2005] is tette), akkor a következő szekvenciába bekapcsolódhatnak. Ez az elv egyrészt szemben áll a performansz fogalmával, hiszen valamiképp mégis ismétlésről van szó, viszont itt az ismétlések alkotják az egész performanszt, így ettől a kritikától még eltekinthetünk. Ugyanakkor azonban sokkal inkább felismerhető benne a tömeges termelés és a tömeges fogyasztás logikája, ami már inkább okot ad a kritikus hozzáállásra. Ezt tartom a népszerűsítés, illetve a könnyebb befogadhatóság második lényeges pontjának.

6.3. Abramović mint színész? A közönség (el)távolítása

A *Lips of Thomas* második képkockáján már Abramović-ot látjuk. A videóban nincs utalás arra, hogy a performansz előtt mondott-e valamit a művésznő, amikor belépett (mint a *Body pressure* esetében), hogy miként jelent meg a performansz terében, már meztelenül, vagy ott meztelenedett le a nézők előtt, és ez is az esemény része volt, vagy hogy tapsoltak-e a nézők a belépésekor. A film a vágások miatt megszünteti a jelenlétesség érzését, és már nemcsak a dokumentálás, hanem az elejétől a végéig hű rögzítés lesz a feladata. A rendező egy olyan vágott és válogatott anyagot hoz létre, amely a hétszer hét óra helyett 95 perces, tehát egyestés film hosszúságú, nem megterhelő a végignézése.

A *Lips of Thomas* közönsége – ahogy az a 65. percben is látható – egy elkerített eseményt szemlél, és nincs lehetősége a performansz történéseibe közvetlen módon bekapcsolódni, vagyis inkább beavatkozni.⁷ Marla Carlson így szemlélteti ezt a közvetített teret: Abramović a terem közepén kialakított kör alakú emelvényen mutatja be performanszát, a nézők pedig a művésznő előtti teret töltik meg, illetve a múzeum felfelé vezető spiráljairól szemlélik őt (Carlson 2005). Korábbi munkái közül a *Ritmus 0* vagy épp az 1975-ös *Lips of Thomas* esetében is megtörtént az, hogy a közönség beavatkozott a performanszba. Az érzékek, az érzések olyan elemi szintű megnyilvánulásainak lehettek szemtanúi és átélői az ott jelen levők, amelyek arra készítették néhányukat, hogy a hagyományos nézői szerepből kiesve hozzáérjenek a művésznőhöz. Ez a közbeavatkozás megtöri a performansz addigi menetét, mivel az ösztönök és a morál felülkerekedik a megszokott

⁷ Utalás Marina Abramović *Ritmus 0* című munkájára.

szerepeken. Vajon milyen erős fizikai reakciók játszódtak le a jelenlevőkben, amelyek miatt feladták a nézői szerepet? Hiszen, –ha belegondolunk–, egy színházi előadás során a nézők helye a térben és a szocializáció következtében is elválasztott a színtértől. Az ehhez a megszokottsághoz szokott közönség (néhány tagja) mégis meg merete tenni, hogy beavatkozzon a performansz folyamatába. Felmerült-e a kérdés, hogy Abramovič mit szól majd a közbelépéshez? Szabad-e megtörni a performanszot csak azért, mert úgy tűnik, a művész már nem az erkölcsileg elfogadható mértékig kínozza magát? Fontos kiemelni: úgy tűnik. A néző bizonytalanságban van tartva. Nem lehet pontosan tudni, hogy tényleg annyira szenved-e, amennyire azt érzékeli a jelenlevő, vagy egy jól megtervezett és megszervezett szerzői döntés következtében látjuk és halljuk a fizikai fájdalomtól való szenvedését (Fischer-Lichte 2009). Szerzői döntés-e, hogy a néző – amikor már nem tudja elviselni a látott kint és a látvány miatt fizikailag is megtapasztalható (ál)fájdalmat magán – felülkerekedjen a szocializációja határain, és beavatkozzon a performanszba? Míg az első, 1975-ös performanszban ez megtörtént, és Abramovič „megmenekült” a további fájdalomtól, addig a 2005-ös reperformanszról készített filmrészlet szerint már nem történt meg ez a beavatkozás. Viszont Marla Carlson résztvevőként írásában leírja, hogy az egyik néző a reperformansz során a csillag harmadik ágának vágása közben odakiáltott Abramovič-nak, hogy nem kell újra megtennie (Carlson 2005) (lásd a 4. képet). Az a döntés, hogy ez a nézői közbeavatkozás a filmben nem kapott helyet, azt mutatja, hogy Abramovič nem az eredeti, 1975-ös forgatókönyvet/menetrendet követi, és nem hagyatkozik a közönség lelkiállapotára és döntéseire, hanem az emelvényről mutat be valamit, prezentál, előad, mintegy színészként viselkedik, és ő irányítja a történéseket. Ez a színészként való viselkedés, illetve ennek a kritizálása Tom Marioni performanszművész kritikájában is megjelenik, habár ő a performanszok újrajátszása miatt fosztja meg Abramovičot a *performance artist* jelzőtől, és nevezi színésznek:

„Egy, a New York Times-nak írott levélben a performanszművész és szobrász Tom Marioni azt kifogásolta, hogy Abramovič már nem művész, hanem színésszé válik. [...] Abramovič szerint ő maga és néhány performanszművész a hetvenes években a színházra mint ellenségükre tekintettek, mivel a színházi tapasztalat hamis, színre vitt tapasztalat lehet csak. Azonban a kilencvenes évekre Abramovič már egyszerre színjátékot és performanszot is nyújtott közönségének” (Carlson 2010: 82).

A színpadi játék és a performansz ilyen jellegű megkülönböztetése és egymás mellé állítása problémás lehet. A színháztudományban az elmúlt 15–20 év legnagyobb fordulata az, hogy a színházra már performanszként tekintenek. Nem abban az értelemben, hogy a műfaj 1970-es, 1980-as évekbeli formái, megvalósulásai kerülnek egy az egyben a színpadra, hanem hogy a színházról való elméleti gondolkodásban a korábbi színházelméleti fogalmak helyett a performansz és a performansz fogalomrendszere jelent meg. Andrew Parker és Eve Kosofsky Sedgwick „Performativitás és performansz” című írásában ezt a fordulatot így fogalmazza meg:

„...a színházkutatások megkísérelték kivonni magukat a színházból (annak épületéből). A tudományág az elmúlt évtized során a performansz-kutatások tágabb területéként értelmezte újra magát, és messze túljutott a fekete doboz modelljének klasszikus ontológiáján, hogy képes legyen felölelni a performansz-gyakorlatok számtalan válfaját” (Parker & Kosofsky Sedgwick 2010).

A fordulat alapján sokkal fontosabb egy szöveg ismételt előadása, elszavalása helyett (Oroszlán 2010) a színdarab performanszszerű megjelenítése, performálása (*performance: egy szerep eljátszása, egy mű előadása, véghezvitel, teljesítés*), tehát tudatállapotok, érzelmi állapotok, testhelyzetek színreviteléről van szó. Ezt mutatja a magyar Krétakör Színház vállalása is, miszerint „olyan egyedi, megismételhetetlen produkciókat hoznak létre, amelyek hely- és közönségspecifikusak, és céljuk az, hogy a hagyományos színházi formák által nehezen elért nézőrétegeket is bevonják az élménybe” (Oroszlán 2010).

4. kép

Marina Abramović (1975): *Lips of Thomas*, Performance, Krinzinger Gallery, Innsbruck⁸

Marla Carlsonnak az a megfogalmazása, hogy Abramović esetében egyszerre van szó színpadi játékról és performanszról, kettős jelentőségű, de a mai színháztudományi diskurzus alapján akár félre is érthető. Konzervatív szemmel nézve Abramović a performansz műfaját és a performanciát is színészi tevékenységgé változtatja azáltal, hogy ismételhetővé teszi az akcióit, emiatt is kaphatta Marioni kritikáját. Abramović számára nem jelent egyet az ismétlés a hagyományos értelemben vett színházzal (a fordulat előtti színházfogalommal), magát sem színészként aposztrofálja, hanem performance (és *re-performance*) artistként. Carlson csupán arra világít rá fentebb idézett kijelentésében, hogy egy 1960-as, 1970-es évekbeli performanszban eredetileg nincs meg az az ismételhetőség, amely Abramović esetében ma már hozzákapcsolódik a műfajhoz, és pontosan ezt az ismételhetőséget erősíti fel a film az újrajátszhatóságával. Emiatt beszélhetünk Abramović esetében az említett színpadi játékról. A film médiuma az egyszerűsített közvetítést, a könnyebb befogadást és megértést teszi lehetővé, mivel nem kötött sem a performansz idejéhez, sem annak teréhez, és akár estéről estére is újranezhető. Az egykori performanszokhoz képest tehát mára elmozdulás figyelhető meg, és Carlson ezt az elmozdulást kívánja szóba hozni, de megfogalmazásának kétértelmősége magyarázatra szorul. A színháztudomány a performansz és a performance fogalmait olyannyira központivá tette, hogy a tudományos diskurzusban színésznek és performansznak, illetve színpadi játéknak és performanciának ilyen típusú szembeállítás a (hozzá)értő olvasó számára zavaró lehet. Mindezek tudatában az, hogy egyszerre van szó hagyományos értelemben vett színpadi játékról (ismétlés, újranezhetőség) és performanszról (jelenválóság), a 2005-ös reperformanszokra is érvényes megállapítás lehet.

Abramović egy, a 2000-es években készült interjúban eltávolítja a performanszot a színháztól (moma.org 2010): a színházban nincs valódi vér, valódi kés és nincs valóban jelen levő test sem, ezek pedig a performansz műfajának alapvető követelményei. Az eltávolodás oka tehát a valódiság és a jelenválóság hiánya. Emellett Abramović szerint a performansz másik műfaji követelménye a művész jelenválósága mellett a közönség jelenléte a performansz során. De a film esetében a közönség nincs jelen (pontosabban csak a film részeként, tehát szereplőként van jelen); csak az alkotás elkészülte után kerül közel a néző a filmhez. A *Lips of Thomas* esetében ugyan jelen van a közönség a reperformansz

⁸ Forrás: <http://www.thegroundmag.com/marina-abramovic-an-interview-with/> (utolsó letöltés: 2015. IX. 13.).

előadása során, viszont térben eltávolított, és nincs lehetőség a művésznő megérintésére, közbeavatkozásra úgy, mint egy színházi előadás esetében. Tehát a művésznő ugyan a performansz követelményeinek megfelelően jelen van a reperformansz során (jelen van, tehát sérül, mert valódi a kés, így valódi a vér is [5. kép]), de a filmben már ez a valódiság nincs meg, hiszen a mediatisáltság elveszi az akció *hic et nunc* jellemvonását, így Abramović főszereplőjévé válik (a szó filmes értelmében) a *Lips of Thomas* filmrészletnek (és ezzel együtt a *Seven easy pieces*-nek is).

5. kép

Attilio Maranzano (1975): *Lips of Thomas, Performance, Seven Easy Pieces*, Solomon R. Guggenheim Museum, New York, NY, Courtesy of the Marina Abramovic Archives⁹

7. Következtetések

A jelen írásomban felvetett kérdések világosan mutatják, hogy Abramović utóbbi éveit tekintve már nem lehet a hagyományos értelemben vett performansz-fogalomról beszélni. Ahogy bizonyítani igyekeztem, a műfaj közössé tétele, illetve az egyre több emberhez való eljutás lehetősége és a technika innovációik felhasználása megszünteti – pontosabban felülírja és átalakítja – a 20. századból ismert performanszfogalmat. (Ezt az átalakítást igazolja az Abramović által létrehozott új, közönséget nem igénylő, akár csoportban, de akár egyedül is végezhető műfaj, a *long durational work* [mai-hudson.org] létrehozása.¹⁰) A művésznő tudatosan alakítja „arculatát” minél érdekesebbé, interaktívabbá, befogadhatóbbá. A performansz eredeti, szűk közönsége is kitágult: ma már olyanok számára is elérhető Abramović munkássága, akik korábban nem érdeklődtek a performansz műfaja iránt, de ma, a technika és a média felhasználásával már egy olyan formáját kapják meg ennek a művészetnek, amely a tömegtermelés és tömegfogyasztás logikájába illik, ezáltal könnyen értelmezhető és könnyen fogyasztható.

⁹ Forrás: <http://www.thegroundmag.com/marina-abramovic-an-interview-with/> (utolsó letöltés: 2015. IX. 13.).

¹⁰ A *long durational work* olyan elmélyülést igénylő „performansz”, amely minimum hat órán keresztül tart. A résztvevők számára az elmélyülést az „Abramović Method” segíti. Miközben Abramović popularizálásáról van szó, megjelenik egy ilyen, elmélyülést igénylő műfaj: ezek a videojátékok nem olyan könnyen fogyaszthatók és nem „játszhatók végig” gyorsan, hanem tényleg hosszas odafigyelést és koncentrációt igényelnek. Ez már megint egy másik irányú elmozdulás, amelyben viszont nem a „gyorsan és sokat fogyassz” elve figyelhető meg.

Irodalom

Offline források:

Carlson, Marla (2010): *Performing Bodies in Pain – Medieval and Post-Modern Martyrs, Mystics and Artists*. New York: Palgrave Macmillan.

Fischer-Lichte, Erika (2009): *A performativitás esztétikája*. Budapest: Balassi Kiadó.

Jones, Amelia (2011): „*The Artist is Present*”: *Artistic Re-enactments and the Impossibility of Presence*. The MIT Press: The Drama Review, vol. 55, no. 1, pp. 16–45.

Lotringer, Sylvère (2009): *A művészet kalóza = Jean Baudrillard, A művészet összeesküvése. Esztétikai illúzió és dezillúzió*. Budapest: Múcsarnok-könyvek.

Richards, Mary (2010): *Marina Abramović*. Routledge Performance Practitioners, Taylor & Francis Group, London and New York.

Online források:

Berlinale (2007): *Forum expanded: Filmhaus, Seven easy pieces by Marina Abramović*. https://www.berlinale.de/external/de/filmarchiv/doku_pdf/20072618.pdf (utolsó letöltés: 2014. II. 14.).

Carlson, Marla (2005): *Marina Abramovic Repeats: Pain, Art and Theater*. <http://www.hotreview.org/articles/marinaabram.htm> (utolsó letöltés: 2014. XII. 15.).

Jones, Amelia (1997): „*Presence*” in absientia – Experiencing Performance as Documentation, in. *Art Journal*. http://art.usf.edu/file_uploads/presence.pdf (utolsó letöltés: 2014. XII. 23.).

Karen Wright: Marina Abramović: The grandmother of performance art on her ‘brand’, growing up behind the Iron Curtain, and protégé Lady Gaga, *The Independent*, 31 May 2014, <http://www.independent.co.uk/news/people/profiles/marina-abramovi-the-grandmother-of-performance-art-on-her-brand-growing-up-behind-the-iron-curtain-and-protg-lady-gaga-9449301.html> (utolsó letöltés: 2015. VIII. 12.).

Lacan: *Abramovic, Marina*, <http://www.lacan.com/abramovic.htm> (utolsó letöltés: 2014. XI. 15.).

MoMA (2010): *Marina Abramović. Lips of Thomas. 1975/2005*, <http://www.moma.org/explore/multimedia/audios/190/2000> (utolsó letöltés: 2014. XI. 03.).

MoMA (2010): *Marina Abramović: The Artist is Present – What is performance art?* http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/marinaabramovic/marina_perf.html (utolsó letöltés: 2014. XII. 23.).

Oroszlán Anikó (2010): *Társadalmi performansz, színházi felelősség*, <http://apertura.hu/2010/nyar/oroszlán> (utolsó letöltés: 2014. XII. 31.).

Parker, Andrew & Eve Kosofsky Sedgwick (2010): *Performativitás és performancia*, <http://apertura.hu/2010/osz/parker-sedgwick> (utolsó letöltés: 2014. XII. 31.).

Rosner Krisztina (2012): *Marina, Marina, Marina – Rosner Krisztina Marina Abramović kapcsán a jelenlétről mint színre vitt élettörténetről (2012. április)*, http://szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36347:marina-marina-marina&catid=65:2012-aprilis&Itemid=7 (utolsó letöltés: 2014. XI. 04.).

Silver, Leigh & Cedar Pasoli (2014) *The Most Important Visual Artists of 2014 (So Far)*, <http://www.complex.com/style/2014/06/the-most-important-visual-artists-of-2014-so-far/marina-abramovic> (utolsó letöltés: 2014. XII. 31.).

YouTube (2003): *Marina Abramović: The Lips of Thomas (2005)*, (2003. október 3.) <https://www.youtube.com/watch?v=dRVJo8AQs5E> (utolsó letöltés: 2014. X. 14.).

YouTube (2006): Komment a llewicka nevű YouTube-felhasználó *marina abramovic 6* című videójához, (2006. július 5.) <https://www.youtube.com/watch?v=SpJ2SAOHVUc&list=PLvEeZwJ7e9SVf8or8WIX4YDrLHmwhYgG5&index=180> (utolsó letöltés: 2014. XI. 03.).

YouTube (2010): *Marina Abramovic & Sistema Circulatorio*, 0:58–2:01, (2010. november 15.) <https://www.youtube.com/watch?v=zchznZF4R60> (utolsó letöltés: 2014. XI. 04.).

YouTube (2014): *Marina Abramovic and Ulay – The Lovers (The Great Wall: Lovers at the Brink)*, (2014. június 1.) <https://www.youtube.com/watch?v=zaso0j9x098> (utolsó letöltés: 2014. XII. 12.).

Biró Vivien szervezeti kommunikátor, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Kommunikáció- és médiatudomány mesterszakos végzős hallgatója. Kutatási területe Marina Abramović performanszai, illetve a vallás és az egyház helyzete a tömegmédiában.

Zsila Ágnes – Bernáth Ágnes – Ináncsy-Pap Judit

Yaoi-jelenség a magyar anime szubkultúrában

A japán rajzfilmek, idegen szóval animék az 1990-es évek közepén szivárogtak Európába, s napjainkban is nagy népszerűségnek örvendenek a fiatalok körében.* A rajongói tábor gyarapodása önálló szubkultúrát hívott életre, amely a keleti szigetország animációs filmjei mellett a teljes japán kultúrát is érdeklődésének középpontjába helyezi. Az ezredforduló után különös tendencia került a figyelem fókuszába, amelyet a nemzetközi szakirodalom a yaoi-jelenség elnevezéssel illet. A yaoi a japán rajzfilmek és más vizuális vagy szöveges művek azon specifikus műfaját jelöli, amelynek vezérfonalát két férfi egymás iránt érzett szerelme képezi. A műfaj világszerte nők százezreinek kedvencévé vált az elmúlt évtizedek során, s a jelenség számos tudományos vizsgálatot inspirált. A jelenségek meghatározását illetően azonban a kutatási terület újdonságából eredően nem találkozhatunk koherens definíciókkal. Tanulmányunk célja az, hogy képet alkossunk a yaoi-jelenség háttérében álló rajongói tevékenységstruktúráról, s az európai vizsgálatok tükrében feltérképezzük a magyar szubkulturális közösség tendenciáit.

1. Elméleti áttekintés: A yaoi műfaj eredete és sajátos vonásai

A yaoi a férfiak közötti homoszexuális kapcsolatot tematizáló művek összefoglaló megnevezése, amely megjelenhet animék, mangák,¹ írott történetek, rajzok és más jellegű alkotások központi jegyeként (Bollmann 2010). A yaoi elnevezés mellett szinonimaként használatos továbbá az európai országokban a *Boys' Love* vagy röviden *BL* kifejezés is.

A férfiak közötti szerelmi kapcsolatot ábrázoló művek mellett szót ejthetünk a női homoszexualitást megfestő történetekről is. A yaoi női megfelelője a *yuri*, amely azonban korántsem vált olyan népszerű témává, mint a férfiszerelem. Ennek feltételezhető oka a műfaj romantikus jellege, amely a női közönséget célozza meg elsődlegesen, s az erotika helyett a szépségre s a mély érzelmekre koncentrál (Drazen 2014).

A *Boys' Love* két alkategóriára bontható a romantika és az erotika dominanciája szerint (Nagakubo 2005). A *shounen-ai*² az érzelmet hivatott hangsúlyozni, míg a yaoi a szexualitást helyezi előtérbe, így a felnőtt korosztályt célozza meg (Lunsing 2006). A yaoi a „yama nashi, ochi nashi, imi nashi” japán kifejezésből származó mozaikszó, ami azt jelenti: „nincs beteljesülés, nincs ígéret, nincs jelentőség”. A kifejezés a történetvezetés módjára utal, amely mindenekelőtt a vágyról szól, s mellőzi az elbeszélő cselekményt (McLelland 2006).

Napjainkban a férfiszerelemről szóló művek megnevezésére a *Boys' Love* és a *yaoi* alkalmazandó, míg a *shounen-ai* az utóbbi években pejoratív értelmezést kapott, hiszen a kifejezés japán nyelvterületen gyermekkorú fiúk szerelmével kapcsolatos asszociációkat is előhívhat. A korhatár-besorolás szempontjából azonban továbbra is megkülönböztető szerepet játszik a műfajon belül. Az európai vizsgálatok rámutattak, hogy a rajongók 93 százaléka, azaz számottevő többsége mindkét alkategória műveit szívesen forgatja (Pagliassotti 2008b), így a megkülönböztetés csupán jelzés értékű.

A yaoi eredete Japánban az 1970-es évekre tekint vissza, amikor még a lányok számára készült romantikus mangák altípusát képezte. Önálló műfaji kategória-megnevezését népszerűségével párhuzamosan vívta ki (Drazen 2014, Levi 2008). Noha a keleti szigetországban megjelenését követően rövid időn belül rajongók százezreinek kedvencévé vált, az Egyesült Államokban

* Az anime és a manga világáról lásd Kálmos Borbála „Az erőszak relativitásának elmélete. Az anime fogadtatása Magyarországon” (2003. tél), Dunai Tamás „Képregény Magyarországon”, Maksa Gyula „Keleti típusú képregény Magyarországon és francia nyelvterületen (2014. tél), valamint Hidas Judit és Varga Szabolcs „Japán identitáskeresési kísérletei és a digitális kommunikáció” (2014. tavasz) című írását lapunkban – a szerk.

1 Japán képregények.

2 Japán kifejezés, jelentése „fiúszerelem”.

és az európai országokban csak a 2000-es évek közepén tett szert jelentős rajongótáborra, amikor elterjedtek az internetes közösségek, amelyek tagjai megoszthatták egymással a speciális tartalmi jegyeket viselő műveket (Pagliassotti 2008a).

A yaoi számos műfaji sajátossággal rendelkezik, amelyek között említhetjük az érzelmek prioritását, az idealizmust és a jellegzetes szereposztást. A műfaj ugyanis nagy hangsúlyt fektet az érzelmek ábrázolására. Fő üzenete a nemek korlátait ledöntő határtalan szerelem, amely azt sugallja a rajongók számára, hogy az érzések győzedelmeskedhetnek a társadalmi normák, a tradicionális nemi szerepek s akár a fizikai preferenciák felett is (Knight 2012). A cselekményben szerepet kap az örökké tartó szerelem eszménye, a hűség, az odaadás és a feltétel nélküli elfogadás (Fujimoto 2007).

Az idealizmus egyfelől a karakterek kidolgozásában, másfelől a felépített társadalomképben nyilvánul meg. A yaoi szereplői méltán viselhetik a *bishounen*³ címet, amely szépségükről, előnyös megjelenésükről árulkodik (Wilson & Toku 2004). Ennek megfelelően környezetük ideálként tekint rájuk, s másságukat is előnyt hordozó tulajdonságként tartja számon. A szereplők általában nyíltan vállalják homoszexualitásukat, s a társadalom, amelyben élnek, megértéssel és elfogadással fordul hozzájuk (Mizoguchi 2010).

A yaoi gyakran alkalmazza eszközként a sztereotípiákon alapuló szerepek generálását. A művek jellemzően két főszereplőt emelnek a történet fókuszába: egy domináns, maszkulin személyiségjegyekkel felruházott „agresszor”-t, valamint egy szubmisszív, feminin karakterisztikummal rendelkező fiatalabb partnert (Malone 2008). A japán köznyelv a *seme* elnevezést használja az erősebb félre, míg a gyengébb fél az *uke* (Madill 2014).

Más rétegműfajokkal összevetve e speciális műfaj világszerte rendkívüli népszerűségnek örvend, s a rajongói bázis nagyléptékű emelkedése életre hívta a tudományos körök által yaoi-jelenségnek nevezett globális eseményt, amely felkeltette a kommunikáció-és médiatudomány szakembereinek érdeklődését is.

2. A yaoi-jelenség

A yaoi-jelenség komplex fogalom, amely a yaoi műfaj rajongói táborának világszerte nagymértékű emelkedését fejezi ki. Komponensei Mizoguchi Akiko (2003) szerint a yaoi textus, a női alkotók és a női olvasók. A yaoi médiumai azonban nem korlátozódnak a szöveges művekre, így a definíciót a továbbiakban árnyalnunk kell. A yaoi-jelenség háttérében többrétű növekedési tendencia húzódik, amely megnyilvánul a férfiszerelemet ábrázoló művek számának emelkedésében, az alkotók és a fogyasztók táborának gyarapodásában, valamint a földrajzi terjeszkedésben, amely keletről nyugati irányba halad (Levi 2008).

A műfaj rajongóit a pejoratív jelentést hordozó *fujoshi*⁴ szóval illetik, amely napjainkban már veszített negatív élelől, s általános terminusként használják a rajongók is önmagukra vonatkoztatva (Saitō 2007). A megnevezés elárulja, hogy a yaoi rajongói táborát elsősorban nők alkotják, akiknek számottevő hányada egyszerre alkotó és fogyasztó is.

A műfaj elterjedésében kulcsszerepet játszott az internet, amely teret nyújtott a rajongói közösségek megalakulásának (Levi 2008). A yaoi-jelenség nagyságrendi körülhatárolásának céljából a médiakutatók statisztikai eredményeire támaszkodhatunk, amelyek figyelemreméltó adatokkal szolgálnak: a yaoi-kiadványok eladási példányszámának alapján már az 1990-es évek közepén félmillió főre becsülték a rajongói bázist Japánban (McLelland 2005). Tekintetbe véve, hogy az Amerikai Egyesült Államokban és Európában csupán a 2000-es évek második felében tett szert jelentős népszerűségre a műfaj, Matt Thorn (2004) megállapítása, amely szerint világszerte heteroszexuális nők százezrei váltak érintetté a yaoi-jelenségben, meglehetősen szerény spekuláció, s nem bizonyulhat tévedésnek milliós nagyságrenddel számolni napjainkban.

A yaoi népszerűségének okát több tudományág képviselője is megkísérelte felderíteni, azonban a legátfogóbb értelmezési keretet Geoffry Knight (2012) és Dru Pagliassotti (2008b) kínálja számunkra. Pagliassotti (2008b) fő megállapításai között szerepel, hogy a nyugati rajongók különösen fontosnak tartják a melegeket támogató attitűdöt, amelyet hirdet. A yaoi egyenértékűnek tekinti a homoszexuális kapcsolatokat a heteroszexuális párok kapcsolatával annak okán, hogy egyazon érzelmeken alapulnak. A szereplők intenzív érzelmkifejezése is preferált aspektus, hiszen

3 Japán kifejezés, jelentése „gyönyörű férfi”.

4 Japán kifejezés, jelentése „romlott nőszemély”

így a rajongók könnyen azonosulhatnak kedvenceikkel. A műfaj előnyei közé tartozik továbbá a hagyományos társadalmi szerepektől való elszakadás, amelynek révén az erősebbik nem gyengéd oldalát fedezhetik fel. Nők számára vonzó alternatívát nyújt a szerepek közötti egyensúly, ugyanis anélkül élvezhetik a történetet, hogy rögzített szerepbe kényszerülnének, például a gyenge, kiszolgáltatott főhősnő szerepébe (Knight 2012). Mindemellett a romantika, a képzelet, az esztétikum is fontos szerephez jut, s a műfaj sajátosságából eredően a szexuális tartalom is stimuláló a rajongók számára (Knight 2012, Pagliassotti 2008b).

Láthatjuk, hogy a yaoi számos olyan érdemet hordoz kedvelőinek, amely kreatív alkotások, valamint közösségek létrejöttének inspirációját adja. Tanulmányunk során következő egységében ezeket a tevékenységeket tekintjük át.

3. A yaoi közösségteremtő ágensei: művészet és szórakozás

A yaoi-közösség kedvelt tevékenységei többnyire megegyeznek az anime szubkultúra preferált időtöltési módjaival, azzal a különbséggel, hogy alkotómunkájukat a férfiszerelem témája köré építik. A legnépszerűbb tevékenységek az írás, a rajz és a szerepjáték mentén csoportosulnak. Nehéz különbséget tenni alkotó és fogyasztó között, hiszen a rajongók kétharmada maga is részt vállal a közösséget szervező kreatív tevékenységekben (Jenkins 2006). Pagliassotti (2008a) vizsgálatában a rajongók 44 százaléka nyilatkozott arról, hogy rövid történeteket ír, 24 százalékuk rajzol, s 20 százalékuk szerepjátékot játszik az interneten a yaoi jegyében.

A rajongók által írt történeteket *fanfiction*nek nevezzük. A rajongók ezekben ismert művek közkedvelt szereplőinek kalandjait formálják át saját preferenciáik és képzeletük szerint. A yaoi-központú fikciók gyakran olyan szereplőpárosok szerelmi kapcsolatát keltik életre, amelyek az ihletet nyújtó eredeti történetben nem jelennek meg (Levi 2008).

A rajongói rajzokat *fanart*oknak nevezzük. A képek digitális vagy hagyományos technikával készülnek, s homoszexuális utalással ábrázolnak ismert karaktereket, amennyiben yaoi-központúak (Donovan 2008).

A rajongók saját kiadású művei a *doujinshi* elnevezést viselik. Ezek lehetnek mangák vagy akár más irodalmi művek, amelyek gyakran szerveződnek a férfi homoszexualitás témája köré (Orbaugh 2003).

Az anime szubkultúra körében népszerűek az AMV-k,⁵ azaz animéből összeollózott zenés videoklipek, amelyek gyakorta egy-egy kedvelt szereplőpáros kapcsolatát mutatják be (Drazen 2014).

A yaoi-közösség kedvelt időtöltései közé tartozik a szerepjáték is, amelynek során a *seme* vagy az *uke* bőrébe bújhatnak a gazdag képzeletvilággal rendelkező rajongók, akik általában határozott preferenciát mutatnak a karakterisztikumra vonatkozóan. A szerepjáték elsődleges színtere az internet, s a szexuális tartalmú párbeszéd *chat* formájában történik. A rajongók aktív képzeleti működését jelzi továbbá, hogy szívesen szönek homoszexuális fantáziákat kedvenc yaoi-karakterekről, valamint közismert heteroszexuális férfiakkal (Mizoguchi 2010).

Patrick W. Galbraith (2015) ezt a mechanizmust egy speciális szemléletmód létével indokolja. Úgy véli, a rajongók úgynevezett „piszkos szűrő”-n keresztül látják a világot, ami azt jelenti, alapjában véve semleges tárgyakat és személyeket ruháznak fel saját vágyaikkal spontán módon, s homoszexuális fantáziákat kreálnak róluk.

A yaoi-jelenségre irányuló vizsgálatok két irányvonal mentén szerveződnek: a kutatások egy része a yaoi médiumainak és történet szerkezetének elemzésére fókuszál, míg mások a rajongók megismerését tűzik ki célul (Galbraith 2009). Tanulmányunkkal az utóbbi irányvonal ismeretanyagához kívánunk hozzájárulni. Ennek megfelelően szakirodalmi áttekintésünket az eddig ismeretes európai vizsgálatok eredményeivel zárjuk, amelyek a rajongók demográfiai adatainak, közösségi és művészeti tevékenységeinek megismerését célozzák.

4. A yaoi rajongói bázisa

A yaoi-jelenség szociális aspektusainak átfogó vizsgálatát Pagliassotti (2008a) nevéhez kapcsolhatjuk, aki 2005-ben végzett kutatásában elsőként szolgáltat deskriptív adatokkal a rajongókat illetően. Vizsgálatát angol

⁵ Angol rövidítés az „Anime Music Video” kifejezésből

nyelvterületen végezte, így a 478 főt számláló minta 80 százalékát az Egyesült Államokban, Kanadában, Nagy-Britanniában és Ausztráliában élő rajongók alkották. A felmérést 2006 és 2007 között olasz nyelvterületen is elvégezték; ebben a vizsgálatban 315 rajongó vett részt. A szerző érdeklődésének fókuszában az állt, vajon milyen jellemzőkkel írhatók le a speciális műfaj nyugati rajongói. Mindkét vizsgálat a yaoi alkotóinak és fogyasztóinak megismerésére irányult, s a homoerotikus témát animék, mangák, tévésorozatok, számítógépes játékok és irodalmi művek spektrumában értelmezték.

A legnépszerűbb közösségi tevékenységek közé a két vizsgálat alapján a történetírás, a rajzok készítése, valamint az online szerepjáték tartozik. Megállapították, hogy a rajongók számottevő többsége nő. Míg az angol mintában a résztvevők 89 százaléka nő, s csupán 11 százalékos a férfiak aránya, addig az olasz mintában ez a többség 82 százalékot tesz ki. Életkorukat tekintve a 18 és 34 év közötti korosztály alkotja döntő hányadukat; az angol minta 74 százaléka, míg az olasz minta 83 százaléka sorolható közéjük. A válaszadók többsége tinédzserként, valamint húszas éveinek elején ismerkedett meg a yaoi műfajjal, jellemzően online, azonban egyes rajongók barátoktól értesültek róla.

A rajongók szexuális orientációját tekintve érdekes tendenciákra lehetünk figyelmesek. Habár definíció szerint a yaoi a heteroszexuális nők műfaja, Pagliassotti (2008a) feltáró vizsgálata cáfolja a köztudatban élő nézetet. Az angol mintában a válaszadók 47 százaléka, vagyis kevesebb mint fele vallotta magát heteroszexuálisnak. A biszexuális személyek a minta 25 százalékát alkották, míg 4 százalék a meleg, s további 3 százalék a leszbikusok aránya. Az olasz felmérésben a heteroszexuálisok a teljes minta 62 százalékát tették ki, a biszexuálisok 18 százalékban képviselték magukat, míg a melegek 6 százalékban, s a leszbikusok 2 százalékban. A válaszadók egy része nem kívánt nyilatkozni szexuális orientációjáról, s akadtak olyanok is, akik további kategóriákat jelöltek meg önmagukra vonatkozóan.

Nem csupán Pagliassotti (2008a) empirikus vizsgálata nyújt cáfolatot arra, hogy a yaoi-jelenség döntően heteroszexuális nőket érint. Wim Lunsing (2006) tanulmányában hangsúlyozza a leszbikus alkotók jelenlétére a japán mintában, s James Welker (2006) is amellet foglalt állást, hogy nem csekély a homoszexuális és a biszexuális preferenciával rendelkező nők aránya a szubkulturális csoportban.

Sok szerző érvel amellet, hogy a yaoi műfaj potenciálisan hozzájárul a férfi homoszexualitás szélesebb körű társadalmi elfogadásához, s a pozitív, toleráns attitűd megszilárdításához (Knight 2012, Pagliassotti 2008a, Thorn 2004). Pagliassotti (2008b) szerint a yaoi ezen aspektusa kifejezetten a nyugati rajongók számára hordoz jelentőséget. Az európai rajongóbázis mélyebb megismeréséhez azonban további vizsgálatok válnak szükségessé.

4. A vizsgálat

4.1. A vizsgálat célkitűzései

A magyar yaoi-közösség megismerését tűztük ki célul. Elsőként deskriptív statisztikai adatok mentén szeretnénk összehasonlítást végezni az európai vizsgálatok eredményeivel, majd feltárni a szubkulturális csoport tevékenységstruktúráját, s ezáltal árnyaltabb képet alkotni a yaoi-jelenség definíciójáról.

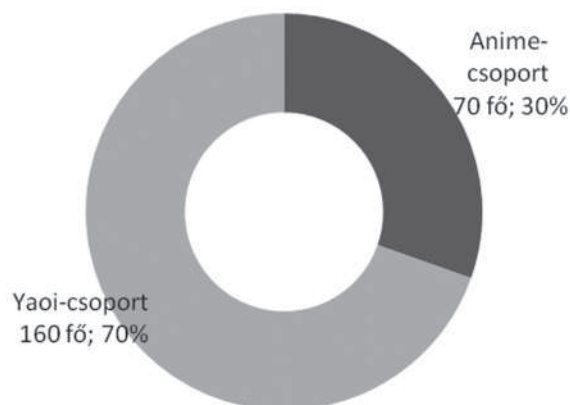
4.2. A vizsgálati minta

Kutatásunkat olyan online kérdőív segítségével végeztük 2014 tavaszán, amelyet célirányosan a magyar anime szubkultúra legnagyobb internetes közösségeiben hirdettünk. Vizsgálatunk a mintavétel módjából következően nem reprezentatív. A felhasznált tesztek sajátosságaiból eredően vizsgálati személyeink a 16 éven felüli korosztályból kerültek ki, így a fiatalabb érdeklődők előzetes szűrésére is gondot fordítottunk.

A szubkultúrán belül végzett vizsgálatot az indokolta, hogy érdeklődésünk fókuszában mindenekelőtt a yaoi rajongóinak megismerése állt, így a legfőbb kérdésünk arra irányult, vajon miben különböznek ők azoktól, akik nem kedvelik a homoszexuális témájú irányzatot.

Vizsgálatunkban 230 fő vett részt. A mintát két csoportra különítettük el annak alapján, hogy a személyek pozitívan vagy negatívan nyilatkoztak-e a yaoi iránti rajongásukról. A továbbiakban yaoi-csoportként hivatkozunk a yaoit kedvelő személyekre, s anime-csoportként mindazokra, akik az anime szubkultúrán belül elhatárolódnak a yaoi műfajtól. Az így képzett vizsgálati szegmensek szemléltetésére az 1. ábra szolgál.

1. ábra
A vizsgálati minta két főcsoportja

4.3. A vizsgálat eszközei

Vizsgálatunk kezdeti szakaszában három részterületre fókuszáltunk. Elsőként személyeink általános demográfiai adataira kérdeztünk rá (például nem, életkor), azt követően az anime, majd a yaoi műfajra vonatkozó specifikus kérdéseket sorakoztattuk fel, amelyek az általunk vizsgált csoportok precízebb differenciálását szolgálták. Egyebek között arról szerettünk volna információt szerezni, hogy a résztvevők mióta és milyen gyakorisággal néznek yaoi animéket, mit gondolnak róluk, azután további kérdéseket foglalmaztunk meg a műfaj megismerésének körülményeiről. Végül a yaoi-közösség kedvelt időtöltéseinek felsorolásával arra kértük vizsgálati személyeinket, értékeljék, milyen gyakorisággal végzik azokat. A tevékenységek listáját a szakirodalmi háttér támpontjai alapján állítottuk össze. Helyt kapott közöttük a yaoi-témájú *fanfiction* írása és olvasása, a yaoi és shounen-ai manga olvasása, a doujinshi rajzolása és olvasása, a fanartok rajzolása és szemlélése, a yaoi-témájú AMV-k készítése és nézése, a szerepjáték, valamint szerepeltek közöttük yaoi-karakterekről és heteroszexuális személyekről szőtt homoszexuális fantáziák is.

Vizsgálatunkban szerettünk volna képet kapni a műfaj magyar rajongóinak szexuális orientációjáról is, aminek eszközéül a Kinsey-skálát alkalmaztuk (Kinsey et al. 1948). Az önkategorizációs eljárással szemben abban láttuk előnyét, hogy differenciáltabb megoldást nyújt a jelenség komplexitását figyelembe véve. Kinsey 1-ites becslőskálája hétfokozatú Likert-skálán méri önbevallás alapján a szexuális orientáció irányát: a 0 = abszolút heteroszexuális, a 6 = abszolút homoszexuális. A szerző terminusa szerint 3-as érték felett tulajdoníthatunk a személynek homoszexuális orientációt, míg 3-as érték alatt heteroszexuálisnak tekinthetjük. A 3-as érték a biszexuális kategóriának felel meg.

Vizsgálatunk záró szakaszában a homoszexualitás iránti attitűd felmérésére vállalkoztunk, amelyet a Bogardus-féle társadalmi távolság-skálával (Bogardus 1933) valósítottunk meg. A skála a személy önbevalláson alapuló hajlandóságát méri fel arra vonatkozóan, milyen közeli kapcsolatot tudna elképzelni egy meghatározott társadalmi csoport tagjával, jelen esetben egy homoszexuális férfival. A válaszadó hét fokozaton jelölheti a közelség mértékét, amelynek legkedvezőbb kimenetele a közeli rokonnak való elfogadás házasság révén (1 pont), míg a legkedvezőtlenebb válasz a hazából való kitalás (7 pont). A társadalmi távolság a pontszámok emelkedésével egyenes arányban nő. Bogardus meghatározása szerint a 3-as érték felett beszélhetünk társadalmi távolságról, amely már kedvezőtlen attitűdöt jelez.

4.4. Eredmények

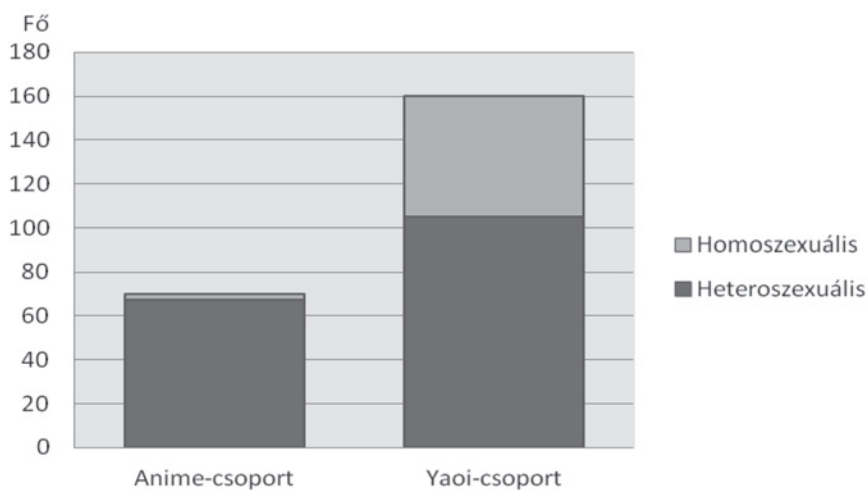
Eredményeink ismertetése során először a yaoi rajongóinak deskriptív adatait szeretnénk bemutatni, majd tevékenységstruktúrájuk elemzését végezzük el faktoranalízis módszerével.

Mintánkban a yaoit nem kedvelő anime-rajongók (N = 70) átlagéletkora 23,7 év, a szórás 4,9. A legfiatalabb válaszadó 16, míg a legidősebb 37 éves. A férfiak aránya 41 százalék, ami 29 főt jelent, míg a nők aránya 59 százalék, összesen 41 fő.

A yaoi rajongóinak (N = 160) átlagéletkora 22,3 év, a szórás 5,6. Ez az adat párhuzamba vonható Pagliassotti (2008a) statisztikai felméréseivel, amelynek alapján a rajongók többsége, mintegy 55 százaléka a 18–24 év közötti korosztályt képviseli. Mintánkban a legfiatalabb rajongó 16, míg a legidősebb 50 esztendő. Köztük 14 férfi (9 %) és 146 nő (91 %) található, ami megerősíti, hogy a yaoi a magyar rajongók körében is elsődlegesen a nők közkedvelt műfaja.

A szexuális orientáció felmérése a két csoportban önbevallás alapján történt a Kinsey-skála eszközével. Ennek eredménye a 2. ábrán látható.

2. ábra
A szexuális orientáció alakulása a két vizsgálati csoportban

Amint látható, az anime-csoport számottevő többsége, 96 százaléka (N = 67) heteroszexuális, míg csupán 4 százaléka (N = 3) homoszexuális, illetve biszexuális orientációjú. Ezzel szemben a yaoi-csoportnak mindösszesen 66 százaléka jellemezhető heteroszexuális preferenciával, s 34 százaléka homoszexuális, biszexuális irányultságról nyilatkozott. Ez az arányszám megfeleltethető a Pagliassotti (2008a) által az európai mintában becsült 50–60 százaléknak.

A szexuális orientáció vizsgálatát nemek szerint is elvégeztük a yaoi-csoportban. Ennek eredményeképpen megállapíthattuk, hogy a yaoit kedvelő férfiak 79 százaléka inkább biszexuális, homoszexuális orientációjú, míg a műfajt nem kedvelő férfiak között ez az arányszám csupán 5 százalék. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a másik nem esetében is; a yaoit kedvelő nők 31 százaléka elsődlegesen biszexuális, homoszexuális irányultságú, ellenben a műfajtól elhatárolódó nők csupán 8 százaléka nyilatkozott így. Láthatjuk tehát, hogy a műfajért rajongó férfiak nagy bizonyossággal maguk is homoszexuálisok, míg a nők közel harmadára igaz ez a megállapítás.

Kérdőívünkben megkérdeztük vizsgálati személyeinket, vajon ismernek-e homoszexuális férfit környezetükben. A yaoit nem kedvelő anime-rajongók 46 százaléka, vagyis kevesebb mint fele vallotta, hogy van meleg barátja, ismerőse, míg a yaoit kedvelők 58 százaléka tudhat baráti körében, s további 15 százaléka családi, rokon körében meleg férfit.

Mindezekkel egybehangzó eredményről számolhatunk be a Bogardus-féle társadalmitávolság-skála válaszait tekintve. Az anime-csoport 86 százaléka tett tanúbizonyságot elfogadó attitűdről, s csupán 14 százaléknál mutatkozott társadalmi távolság Bogardus terminusának megfelelően. A csoport 47 százaléka vallotta, hogy elfogadna homoszexuális férfit rokonának házasság révén, azaz a legkisebb társadalmi távolságot jelölte meg a hét fokozatú skálán. Ezzel szemben a yaoi-csoport jelentős többsége, összesen 71 százaléka nyilatkozott így, s társadalmi távolságot egyetlen válasz sem jelzett. Mindezek tükrében megállapítható, hogy mintánkban a yaoi rajongóinak attitűdje hűen

tükrözi Knight (2012), Pagliassotti (2008a) és Thorn (2004) elgondolását, amely szerint a műfaj kedvelői elfogadóak a meleg iránt.

A két vizsgálati csoport összehasonlító elemzése után a yaoit kedvelő személyek specifikus jellemzőit szeretnénk bemutatni eredményeink alapján.

Relevánsnak tekintettük annak feltárását, vajon a yaoi magyar rajongói jellemzően mely életkorokban ismerkednek meg a speciális műfajjal. Az életkori intervallumok és a hozzájuk tartozó személyek számát, arányát az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat
A yaoi műfaj megismerésének kezdeti éve a rajongók körében

A yaoi megismerésének éve	Személyek száma és aránya
7 év alatt	1 fő (1 %)
7–9 év	3 fő (2 %)
10–12 év	21 fő (13 %)
13–15 év	42 fő (26 %)
16–18 év	57 fő (36 %)
19–21 év	18 fő (11 %)
21 év felett	18 fő (11 %)

Láthatjuk, hogy a műfaj kedvelőinek 62 százaléka, azaz több mint fele 13 és 18 éves kora között ismerkedett meg a yaoival. Ebből arra következtethetünk, hogy jelentős hányaduk még kiskorú volt. Hasonló eredményre jutott Pagliassotti (2008a) is; vizsgált személyeinek 46 százaléka 15 és 19 éves kora között találkozott először a műfajjal. További érdekesség, hogy mintánkban a rajongók 16 százaléka 12 éves vagy annál fiatalabb korban látott először yaoit, ami csaknem a duplája az olasz szerző által ismertetett aránynak, aki a 12 éves és annál fiatalabb életkor-intervallumot hozzávetőlegesen 8,5 százalékkal definiálta. Míg az angol mintában 38 százalék azon rajongók aránya, akik 19 éves koruk felett találtak először a yaoival, addig az olasz mintában 33 százalékra becsülhető ez az arányszám. A magyar rajongóknak azonban csupán 22 százaléka ismerkedett meg a műfajjal 19 éves vagy annál idősebb korban. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar rajongók mintánkba került csoportja más országok viszonylatában némileg korábbi életkorban szerezte első tapasztalatait a yaoival.

Az általunk vizsgált rajongók számottevő többsége, összesen 63 százaléka az interneten talált rá kedvenc műfajára, míg 27 százalékuk barátától, ismerőstől hallott róla először. Ez az arány megfeleltethető a Pagliassotti (2008a) által jegyzett százalékoknak; az angol nyelvű mintában a rajongók 68 százaléka jelölte meg forrását az internet megnevezésével, s 15 százalékuk barátától szerzett róla tudomást.

A mintánkat képező rajongók többsége, összesen 47 százaléka egy-öt éve, 39 százaléka pedig öt évnél is régebben követi figyelemmel kedvenc műfajának alkotásait; 14 százalékukat egy évnél rövidebb ideje foglalkoztatja a téma kínálata.

Vizsgálati kérdéseink között szerepelt az is, vajon a rajongók az érzelmek vagy az erotika dominanciáját preferálják kedvenc műfajukban. A kérdés megválaszolására két állítást szerkesztettünk kérdőívünkbe, amelyek a műfaj két altípusa, a shounen-ai és a yaoi iránti tetszés kifejezésére irányultak egy ötfokozatú Likert-skálán. Az 1-es érték a tetszés hiányát, míg az 5-ös a tetszés magas fokát jelentette. A műfaj rajongói a shounen-ait 4,44 ponttal illették, míg a yaoit 4,24 ponttal, ami a tetszés igen magas fokát jelenti mindkét altípusra vonatkozóan, noha az érzelmeket hangsúlyozó shounen-ai preferált kategória maradt.

Kérdőívünk záró egységében a szakirodalmi háttér támpontja alapján listáztuk a műfaj rajongóinak legjellemzőbb művészeti és közösségi tevékenységeit, s megkértük válaszadóinkat, értékeljék egy négyfokozatú skálán, milyen gyakran végzik azokat. Az 1-es érték azt jelölte, soha vagy szinte soha nem gyakorolják az adott tevékenységet, a 2-es érték a ritka, évente néhányszori gyakoriságot jelölte, míg a 3-as az alkalmankénti, havonta néhány alkalmat, s végül a 4-es a rendszeres gyakorisággal kódolására szolgált, amely heti, napi többszöri előfordulást takart.

Célunk a yaoi-közösséget szervező tevékenységek strukturális feltárása volt, így a látens konstruktumok, tevékenységcsoportok felderítését egy gyakran alkalmazott adatredukciós eljárással, faktoranalízissel végeztük. Az adatstruktúra előzetes vizsgálata megerősítette, hogy adataink kiválóan megfelelnek az elemzés céljára. Ezt egyfelől az alábbiakban megtekinthető korrelációs mátrix (lásd a 2. táblázatot), másfelől a Kaiser-Meyer-Olkin érték (KMO = 0,88) is megerősítette.

2. táblázat
A yaoi-közösség tevékenységeinek korrelációs mátrixa
($p < 0,01$) szinten szignifikáns adatok

	Fanfction	Shounen-ai manga olvasása	Yaoi manga olvasása	Doujinshi olvasása	Doujinshi rajzolása	Fanart nézése	Fanart rajzolása	AMV nézése	AMV készítése	Szerepjáték	Yaoi fantázia	Hetero fantázia
Fanfction	1,00	0,45	0,48	0,41	0,22	0,49	0,39	0,50	0,30	0,53	0,53	0,47
Shounen-ai manga olvasása	0,45	1,00	0,88	0,73	0,25	0,63	0,38	0,60	0,21	0,32	0,54	0,41
Yaoi-manga olvasása	0,48	0,88	1,00	0,72	0,24	0,65	0,40	0,64	0,23	0,40	0,60	0,47
Doujinshi olvasása	0,41	0,73	0,72	1,00	0,33	0,55	0,27	0,57	0,27	0,39	0,50	0,41
Doujinshi rajzolása	0,22	0,25	0,24	0,33	1,00	0,24	0,42	0,22	0,39	0,28	0,30	0,21
Fanart nézése	0,49	0,63	0,65	0,55	0,24	1,00	0,48	0,65	0,19	0,40	0,68	0,57
Fanart rajzolása	0,39	0,38	0,40	0,27	0,42	0,48	1,00	0,40	0,35	0,33	0,49	0,36
AMV nézése	0,50	0,60	0,64	0,57	0,22	0,65	0,40	1,00	0,35	0,46	0,64	0,48
AMV készítése	0,30	0,21	0,23	0,27	0,39	0,19	0,35	0,35	1,00	0,27	0,30	0,27
Szerepjáték	0,53	0,32	0,40	0,39	0,28	0,40	0,33	0,46	0,27	1,00	0,55	0,43
Yaoi-fantázia	0,53	0,54	0,60	0,50	0,30	0,68	0,49	0,64	0,30	0,55	1,00	0,66
Hetero fantázia	0,47	0,41	0,47	0,41	0,21	0,57	0,36	0,48	0,27	0,43	0,66	1,00

A korrelációs mátrixban szereplő változók között szignifikáns pozitív kapcsolat áll fenn. Erős korreláció állapítható meg a yaoi-mangák két altípusának olvasása között ($r = 0,88$; $p < 0,01$), s közepesen erős kapcsolat a doujinshi-alkotások, a shounen-ai ($r = 0,73$; $p < 0,01$) és a yaoi ($r = 0,72$; $p < 0,01$) mangák olvasása között. Ugyancsak közepesen erős kapcsolat figyelhető meg a rajongók által készített rajzok nézése, a shounen-ai ($r = 0,63$; $p < 0,01$) és a yaoi ($r = 0,65$; $p < 0,01$) mangák olvasása, valamint az AMV-k nézése ($r = 0,65$; $p < 0,01$) és a yaoi-fantáziák között ($r = 0,68$; $p < 0,01$). Hasonló összefüggés tárható fel a heteroszexuális és homoszexuális személyek közötti kapcsolatról szőtt fantáziák között is ($r = 0,66$; $p < 0,01$).

Az elvégzett faktoranalízis eredményeképpen öt főfaktort határoztunk meg, amelyek a teljes variancia 70,06 százalékát magyarázzák. A faktorok megállapítása a Kaiser-kritérium alapján történt, vagyis az 1-nél magasabb sajátértékkel rendelkező változókat vettük figyelembe. A differenciáltabb faktormegoldások érdekében varimax módszerrel dolgoztunk. A faktorok tengelyeinek elforgatása után kapott öt főfaktort a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat
A yaoi-közösséget szervező tevékenységek öt főfaktora

	Főfaktorkok				
	1.	2.	3.	4.	5.
Yaoi-manga olvasása	0,87				
Shounen-ai manga olvasása	0,82			0,30	
Doujinshi olvasása	0,81				
Doujinshi rajzolása		0,83			
Fanart rajzolása		0,79			
AMV készítése		0,62			0,41
Yaoi-fantázia			0,83		
Hetero fantázia			0,78		
Fanart nézése				0,85	
Szerepjáték			0,35	-0,46	0,39
Fanfiction					0,84
AMV nézése				0,41	0,46

A táblázat, valamint az eljáráshoz rendelt Scree-plot elemzés alapján megállapíthatjuk, hogy a korrelációs értékek alapján három faktor bontakozik ki élesen, s kettő többnyire egy-egy változó dominanciájával írható körül.

Az első faktor, amely a *Yaoi-művek fogyasztása* elnevezést kapta, a férfiszexuális tematizáló professzionális és rajongói mangák olvasását foglalja magában. A faktor a teljes variancia 21,02 százalékát magyarázza.

A második faktor a *Yaoi-művek alkotása* címet viseli, s olyan kreatív tevékenységeket gyűjt magába, mint a férfiszexuális ábrázoló képek, képregények rajzolása, valamint zenés klipek vágása, amelyek tehetséget és olykor szakértelmet is kívánnak. A faktor a teljes variancia 17,25 százalékát magyarázza.

A harmadik faktor a *Fantáziatevékenység* címet kapta, mert középpontjában a képzelet működése áll. Olyan tevékenységeket foglal magában, mint az online szerepjáték, valamint a heteroszexuális és a meleg férfiakról szőtt homoerotikus fantáziák. A faktor a teljes variancia 13,13 százalékát magyarázza.

A három főfaktor részben megfeleltethető a Mizoguchi (2003) által leírt komponenseknek a yaoi-jelenség struktúrájáról – a női olvasók (*Yaoi-művek fogyasztása*) és a női alkotók (*Yaoi-művek alkotása*) párhuzamának –, míg a yaoi-textust további változók mentén árnyalhatjuk.

A negyedik faktor vezető változója a rajongók által készített képek szemléltetése, amelyhez további két vizuális médium produktuma társul. Ennek megfelelően nevezhetjük a főfaktort egyszerűen *Yaoi-képeknek*. A faktor a teljes variancia 10,05 százalékát magyarázza.

Az ötödik faktort végül a rajongók által írott történetek szervezik a legmagasabb faktorsúly tekintetében, amelyhez az AMV kapcsolható. A kettő közös pontja a cselekmény narratív fókuszba állítása, így az utolsó faktor a *Yaoi-történetek* elnevezést kapta. A faktor a teljes variancia 8,6 százalékát magyarázza.

A yaoi-közösség tevékenységeinek strukturális analízisét követően megállapíthatjuk, hogy a vizsgált csoport összetartó erejét képező aktivitások: a yaoi-művek fogyasztása és alkotása, valamint a fantáziatevékenység, amelyek kreatív megvalósulását a férfiszexuális inspirációjából született képi és szöveges művek jelentik.

5. Összefoglalás

Tanulmányunk fókuszában a globális yaoi-jelenség magyar vonatkozásainak statisztikai megismerése állt. Vizsgálatunk célját a hazai rajongók jellemző vonásainak feltérképezésében határoztuk meg a szakirodalom által indikált szempontok alapján, s feltáró faktoranalízis útján elemeztük a közösség tevékenységstruktúráját.

Megállapíthatjuk, hogy a yaoi hazánkban is elsősorban a nők közkedvelt műfaja, azonban az általános definícióval szemben nem csupán heteroszexuálisok alkotják rajongótáborát. A műfajt kedvelő férfiak nagy valószínűséggel maguk is homoszexuálisok, s a nők harmadára ugyancsak igaz ez a megállapítás.

Igazoltuk azt a feltételezést is, hogy a yaoi rajongói pozitív, elfogadó attitűdöt tanúsítanak a homoszexuális férfiak iránt. Ehhez feltehetően hozzájárulhat az a tényező, hogy a rajongók közelebbi kapcsolatban is állnak meleg személyekkel. Köztük ugyanis többen családi, rokoni kapcsolatot ápolnak velük.

Adataink szerint a rajongók jelentős többsége az interneten talált rá először kedvenc műfajára, jellemzően 13 és 18 éves kora között. Az európai vizsgálatokhoz mérten ez az eredmény azt sugallja, a magyar rajongók némileg korábbi életkorban találkoznak először a yaoival. Az erotika helyett azonban az érzelmek dominanciáját preferálják kedvenc műfajuk alkotásai között.

Feltáró elemzésünk során megállapíthatjuk, hogy a rajongói közösséget szervező tevékenységek az alábbiak: a yaoi-művek fogyasztása és alkotása, valamint a fantáziatevékenység, amelynek a szerepjáték ad színteret, s rajzok és történetek létrejöttét inspirálja. Noha az azonosított tevékenységcsoportok kiválóan tükrözik a szakirodalom által ismertetett időtöltési módozatokat, jelen megállapításaink csak a magyar mintára érvényesek. Ennek megfelelően a továbbiakban érdemesnek találjuk más nemzetiségű rajongói bázisokban is elvégezni a felmérést.

Vizsgálatunk tárgyának relevanciáját igazolja, hogy a globális yaoi-jelenség a 2000-es évek közepétől hódított tért az Egyesült Államokban és Európában, a műfaj töretlen népszerűségének köszönhetően napjainkban is aktuális, s hazánkban is fiatalok ezreit érinti. Ezért a további vizsgálatok során feltétlenül érdemes volna figyelmet fordítani a műfaj közvetlen hatására számos dimenzióban, így egyebek között a jelen tanulmányban csak leíró szinten elemzett szexuális orientáció kérdésére, valamint a különböző társadalmi csoportok iránti tolerancia témakörére. Úgy véljük, a műfaj sajátosságainak feltérképezése által árnyaltabb képet kaphatunk potenciális előnyeiről és veszélyeiről, ami hozzásegíthet bennünket a yaoi-jelenség komplex motivációs hátterének megértéséhez.

Irodalom

- Bogardus, Emory S. (1933): A Social Distance Scale. *Sociology and Social Research*, vol. 17, pp. 265–271.
- Bollmann, Tuuli (2010): He-romance for her – Yaoi, BL and shounen-ai. In Eija Niskanen (eds.): *Imaginary Japan: Japanese fantasy in contemporary popular culture*, pp. 42–46. Turku: International Institute for Popular Culture.
- Donovan, Hope (2008): Gift versus capitalist economies: Exchanging anime and manga in the U.S. In Anthony Levi & Mark McHarry & Dru Pagliassotti (eds.): *Boys' Love manga: Essays on the sexual ambiguity and cross-cultural fandom of the genre*, pp. 11–22. Jefferson: McFarland & Company.
- Drazen, Patrick (2014): *Anime explosion! The what, why & wow of japanese animation*. Berkeley: Stone Bridge Press.
- Fujimoto, Yukari (2007): Shounenai/Yaoi, BL: 2007 nen gennzai no shiten kara (Boys' Love/Yaoi, BL: from the viewpoint of the right now 2007). *Yuriika*, vol. 39, no. 16, pp. 36–47.
- Galbraith, Patrick W. (2009): Moe: Exploring Virtual Potential in Post-Millennial Japan. *Electronic Journal of Contemporary Japanese Studies*, <http://www.japanesestudies.org.uk/articles/2009/Galbraith.html> (utolsó letöltés: 2015. VII. 10.).
- Galbraith, Patrick W. (2015): Moe Talk: Affective Communication among Female Fans of Yaoi in Japan. In: Mark McLelland & Kazumi Nagaike & Katsuhiko Sugauma & James Welker (eds.): *Boys Love Manga and Beyond: History, Culture, and Community in Japan*, pp. 153–168. Jackson: University Press of Mississippi.
- Jenkins, Henry (2006): *Fans, bloggers, and gamers: Exploring participatory culture*. New York: New York University Press.
- Kinsey, Alfred C. & Wardell B. Pomeroy & Clyde E. Martin (1948): *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia: Saunders.
- Knight, Geoffrey (2012): *Why straight women love gay romance*. New York: MLR Press.
- Levi, Anthony (2008): Introduction. In Anthony Levi & Mark McHarry & Dru Pagliassotti (eds.): *Boys' Love manga: Essays on the sexual ambiguity and cross-cultural fandom of the genre*, pp. 1–10. Jefferson: McFarland & Company.
- Lunsing, Wim (2006): Yaoi Ronsō: discussing depictions of male homosexuality in japanese girls' comics, gay comics and gay pornography. *Intersections: Gender, History and Culture in the Asian Context*, vol. 12, <http://intersections.anu.edu.au/issue12/lunsing.html> (utolsó letöltés: 2015. VII. 10.).

- Madill, Anna (2014): Men on the market: Feminist analysis of age-stratified male-male romance in Boys' Love manga. In Sarah Lightman & Catriona McLeod (eds.): *Centre stage on the page: Women in, on and making comics*. Jackson: University of Mississippi Press. (In press).
- Malone, Paul M. (2008): From BRAVO to Animexx.de to export: Capitalizing on German Boys' Love fandom, culturally, socially and economically. In Anthony Levi & Mark McHarry & Dru Pagliassotti (eds.): *Boys' Love manga: Essays on the sexual ambiguity and cross-cultural fandom of the genre*, pp. 23–43. Jefferson: McFarland & Company.
- McLelland, Mark (2005): The world of yaoi: The internet, censorship and the global "Boys' Love" fandom. *The Australian Feminist Law Journal*, vol. 23, pp. 61–67.
- McLelland, Mark (2006): Manga. In Gaëtan Brulotte & John Phillips (eds.): *Encyclopedia of Erotic Literature*, pp. 849–851. New York: Routledge.
- Mizoguchi, Akiko (2003): Whose and what kind of "real" is it? Sorting out the discursive space of Yaoi. *Image and Gender*, vol. 4, pp. 27–55.
- Mizoguchi, Akiko (2010): Theorizing comics/manga genre as a productive forum: yaoi and beyond. In Jaqueline Berndt (ed.): *Comics worlds and the world of comics: Towards scholarship on a global scale*, pp. 145–170. Kyoto Seika University, International Manga Research Center.
- Nagakubo, Yoko (2005): *Yaoi shosetsu ron (An essay of yaoi novel)*. Tokyo: Senshu University Press.
- Orbaugh, Sharalyn (2003): Creativity and Constraint in Amateur Manga Production. U.S. *Japan Women's Journal*, vol. 25, pp. 104–124.
- Pagliassotti, Dru (2008a): Reading Boys' Love in the West. *Participations*, vol. 5, no. 2, Special Edition. http://www.participations.org/Volume5/Issue2/5_02_pagliassotti.htm (utolsó letöltés: 2015. VII. 10.).
- Pagliassotti, Dru (2008b): Better than romance? Japanese BL manga and the subgenre of male/male romantic fiction. In Anthony Levi & Mark McHarry & Dru Pagliassotti (eds.): *Boys' Love manga. Essays on the sexual ambiguity and cross-cultural fandom of the genre*, pp. 59–83. Jefferson: McFarland & Company.
- Saitō, Tamaki (2007): Otaku sexuality. In Christopher Bolton & Istvan Csicsery-Ronay & Tamayuki Tatsumi (eds.): *Robot ghosts and wired dreams: Japanese science fiction from origins to anime*, pp. 223–249. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Thorn, Matt (2004): Girls and women getting out of hand: The pleasure and politics of Japan's amateur comics community. In William W. Kelly (eds.): *Fanning the flames: fans and consumer culture in contemporary Japan*, pp. 169–187. New York: State University of New York Press.
- Welker, James (2006): Beautiful, borrowed and bent: Boys' Love as girls' love in shōjo manga signs. *Journal of Women in Culture and Society*, vol. 31, no. 3, pp. 841–870.
- Wilson, Brent & Masaki Toku (2004): "Boys' Love," yaoi, and art education: issues of power and pedagogy, http://www.csuchico.edu/~mtoku/vc/Articles/toku/Wil_Toku_BoysLove.html (utolsó letöltés: 2015. VII. 10.).

Zsila Ágnes a Debreceni Egyetem végzett, pszichológia szakos hallgatója. Doktori tanulmányait az ELTE Klinikai Pszichológia és Addiktológia programjában kezdi 2015-ben. Érdeklődésének középpontjában a japán vizuális kultúra médiumai, valamint az anime szubkultúra viselkedéses jellemzőinek megismerése áll a személyiség és az érzelmi működés, továbbá a viselkedéses addikciók kontextusában.

Bernáth Ágnes 2007-től a Debreceni Egyetem Szociál- és Munkapszichológiai Tanszékének oktatója. Oktatási és kutatási területe a szociálpszichológia jelenségek körébe tartozik. PhD-fokozatát 2015-ben szerezte, témája a mentalizációra irányuló igény társas viselkedésben betöltött szerepe volt. Tanulmányai az alapvető szociálpszichológiai jelenségek (a mentalizáció, a mentalizációra irányuló igény, a sztereotípiák és az előítéletek) kutatásán túl az alkalmazott szociálpszichológia körét is érintik, a különböző intra- és interperszonális attitűdök mindennapi életben való hatásának vizsgálatára is kiterjednek.

Inántszy-Pap Judit a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézetének oktatója és kutatója. Doktori címét 2004-ben szerezte meg szintén a Debreceni Egyetemen. 2009 óta kinevezett egyetemi adjunktus. Szakterülete a fejlődéslelektan. A különböző életkori csoportok vonatkozásában megjelenő kötődést és a kortárskapcsolatok pszichológiai összefüggéseit kutatja.

Μεζει ΑΙεxandra

Nyelvi változások a késő modern médiakörnyezetben

„Sosem lesz 1000 followerem, mert valaki mindig kikövet”

A web 2.0 vagy más néven közösségi média elhozta azt a forradalmat, amelynek hatására a befogadókból tartalom-előállítók lettek, az olvasók írókká váltak. E változás szükségessé teszi annak vizsgálatát, hogy miként írhatók le a közösségi média robbanásszerű elterjedésének hatására megjelenő új kommunikációs formák, a közösségi viselkedés és érintkezés szokásai, illetve milyen szerepet játszanak ezekben a web 2.0-hoz köthető nyelvi változások. E tanulmány a késő modern médiakörnyezetnek köszönhetően létrejött szociolingvisztikai és kommunikációs változásokat kutatja. Egyfelől része az újonnan létrejött viselkedésformák kritikai elemzése társadalomtudományi szempontból, másfelől pedig annak bizonyítása, hogy ezek a nyelvi megkülönböztetések valójában azokat az új típusú distinkciókat tükrözik, amelyek változó társadalmi struktúránk jelenlegi alapjai is.

1. A késő modern médiakörnyezet sajátosságai

Fontos meghatározni, hogy az a médiakörnyezet, amelyben jelenleg a mindennapjainkat éljük, milyen tulajdonságokkal bír, és miben mutat különbséget más korokéhoz képest, továbbá milyen hatást gyakorol az egyének véleményére, viselkedésére és cselekedeteire, így pedig a társadalom és a kultúra egészére.

A korábbi, leginkább az Umberto Eco által östelevízióknak nevezett médium (lásd Jenei 2007) által uralt modern médiakörnyezethez képest ebben az új világban – amelyet „új média” néven is szokás említeni – az internet jobban betölti a nyilvánosság szerepét, hiszen az online felületeken egyenrangú felek vitatkoznak egymással és ütköztetnek érveket. A „digitális demokrácia” kifejezés éppen innen ered. Bár különféle csoportokba sorolhatók a felhasználók aszerint, hogy milyen megközelítéssel és ideológiától vezérelve vesznek részt a nyilvánosság digitalizált világában (Dahlberg 2011), ahhoz nem fér kétség, hogy a résztvevők a társadalom bármely rétegéből érkehetnek: műveltségre, anyagi helyzetre tekintet nélkül bárki elmondhatja véleményét, kifejtheti álláspontját egy-egy témával kapcsolatban anélkül, hogy abban szakértőnek kellene lennie.

Ez a jelenség olyan erősen jelen van napjainkban – nemcsak az interneten, hanem már a televízióban is –, hogy külön fogalom is használatos rá: a „populáris nyilvánosság” meghatározást Császi Lajos tette ismertté, a média demokratizálódására vagy tabloidizációjára utalva (Császi 2003). Császi „A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása” című munkájában a televíziózás kapcsán használja ezeket a kifejezéseket annak a jelenségnek a tettenérésére, hogy hétköznapi emberek hétköznapi nyelven beszélnek hétköznapi témákról a hipermédia világában. Nemcsak nála érhető tetten ennek leírása: „A magánemberek okoskodása a rádióban és a televízióban a sztárok műsorszámává válik” – írja Habermas is már 1962-ben (Habermas 1962/1993: 245). Tökéletes példa erre nemcsak a Császi által hivatkozott Mónika-show című műsor, hanem a Való Világ 6. szériája is: a nézők 2014-ben oly módon pillanthattak bele abba, milyen terhet jelent egy csecsemő ellátása, hogy a szereplőknek adott játékbank gondozását kísérték figyelemmel egy teljes héten át. A modern média időszakában, vagyis a televízió megjelenését követően ez még elképzelhetetlen volt: akkor szociológusok, gyermekpszichológusok és más szakemberek egy stúdióban ülve beszéltek e témáról, míg ma a luxusbörtönbe költöztetett civilek hétköznapijaiból „tanulhattak” a nézők.¹ E jelenség a számtalan tematikus csatorna létrejöttével mellett azt bizonyítja, hogy a médiahasználók igényei sokszínűek már akkor is, ha televíziózásról van szó; az internet világára ez hatványozottan igaz (Chadwick 2013).

Az okokat pedig a jelen médiakörnyezetben kell keresni. Abban a médiakörnyezetben, amely a felhasználóknak az internetet ajánlja eszközként az informálódásra, a tájékozódásra, a vitatkozásra, a kikapcsolódásra és a rekreációra

1 Murai András: Kritikai kultúrakutatás. *Előadás*. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2014. V. 17.

egyaránt, és amelynek ismerete nélkülözhetetlen annak megértéséhez, hogy miért éppen a Facebook, a Twitter és társai lettek a legnépszerűbb közösségi platformok.

1.1. A társadalmi és kulturális környezettel együtt változó és azt alakító média

A „Médiaelméletek és a késő modern médiakörnyezet” című munkájában Myat Kornél átfogó elemzést ad azokról a változásokról, amelyek kulcsfontosságúak társadalmunkban, és amelyeket a jelenlegi médiahasználati szokások szükségszerűen vonnak maguk után. Meghatározása szerint:

„A késő-modern médiakörnyezet fogalma a minket körülvevő, egymással összekapcsolódó, komplex és hibrid médiumok hálózatát jelöli, amely a társadalmi és kulturális környezettel kölcsönhatásban a tapasztalatok egyfajta táráként működik, kulcsszereplője pedig a jelentés- és identitáskonstruáló médiahasználó” (Myat 2010: 47–48).

Ebből a definícióból a négy legfontosabb fogalmat érdemes megvizsgálni, majd kiegészíteni a kulturális szempontból fontos jelenségekkel: a lokalizációval és a jelenidejűséggel.

1.1.1. Összekapcsoltság vagy konvergencia

Az új média egyik legfontosabb jellemzője, hogy képes egymással összekapcsolni egymástól kölcsönösen függő, egymást kölcsönösen kiegészítő médiumokat. A hálózati alapon szerveződő internetalapú szolgáltatások megjelenése alapjaiban változtatta meg a médiatartalmak előállítását, terjesztését és fogyasztását. Ennek következményeként a felhasználók integrálják a különféle médiumok használatát (Turow 2014), vagyis egy adott információnak több helyen is utánaolvasnak a forrás megbízhatóságától függően. A késő modern médiakörnyezet pedig óriási segítségükre van ebben: a legtöbb tartalom-szolgáltató arra törekszik, hogy 360 fokos médiajelenlétet érjen el, azaz minden olyan platformon megjelenjen a közzétett információval, amelyen a célcsoport bármilyen kis szelete is elérhető. Bár erre már az 1990-es évek végi Amerikában is voltak próbálkozások az újság-, a televízió- és a rádiótartalmak kapcsán (Turow 1997), az igazi áttörést mégis az internet megjelenése hozta el. Emiatt mondható, hogy az egyes médiumok konvergálnak, hiszen az online és az offline felületek tartalma nagyrészt megegyezik, még ha a technikai adottságoknak köszönhetően az időzítést tekintve lehetnek is eltérések (Turow 2014).

Az összekapcsoltság ráadásul nemcsak a médiumoknál jelenik meg, hiszen a késő modern médiakörnyezetben maguk a felhasználók is úgy kapcsolódnak össze, ahogyan korábban sosem:

„Az internet a korábbi médiakörnyezet eszközeihez képest teljesen új kommunikációs formákat kínál a felhasználóknak. Mivel az emberek társas lények, semmi meglepő nincs abban, hogy kihasználják az új interakciós lehetőségeket. Ez nem médiadeterminizmus. Ez nem millenáris utópia. Ez megfigyelés. A felhasználók most azt csinálják, amire korábban nem volt lehetőségük, és amit most végre megtehetnek” (Benkler 2006: 372).

1.1.2. Hibriditás

Két szempontból is jellemző a hibriditás az új médiára: egyrészt az egyes médiumokban megjelenő tartalmakban figyelhető meg a műfaji határok elhalványulása, az egyes műfajok keveredése vagy összemosódása, másrészt maguk a médiumok is hibrid jegeket mutatnak.²

² Rétfalvi Györgyi: Partecipatív média. *Előadás*. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2014. III. 29.

A műfaji hibriditás például a híradózás műfajában úgy jelenik meg, hogy a hírolvasók nemcsak tájékoztatják a nézőket a legfrissebb eseményekről, hanem saját véleményüket is elmondják azért, hogy barátságosabbá, oldottabbá és közvetlenebbé tegyék a híradó műfaját. A tartalmi hibriditásra pedig jó példa, hogy a szerkesztők bulvárhíreket tesznek a belpolitikai és a gazdasági hírek végére, vagy épp programajánlóval zárják az adást azért, hogy minél szélesebb közönség igényét legyenek képesek kiszolgálni (Turow 2014). Ugyanez a jelenség az online újságírásban is tetten érhető: a hírek közé egyre gyakrabban keverednek bulvártartalmak, a magán- és a közszféra összemosódik, és egyre inkább eltűnik a kettő közti határ.

A médiatartalmakon túl maguk a közvetítői közegek is hordoznak hibrid jegyeket: a világhálónak köszönhetően ma már nemcsak rádiókészüléken hallgathatunk rádióműsort, és televízió sem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy televíziós műsort nézzünk; az internet olyan mértékben szövi át a hétköznapi emberek mindennapjait, hogy segítségével szinte bármilyen információ beszerezhető, bármilyen műsor megnézhető és meghallgatható a sugárzási időn túl is.

1.1.3. Fragmentálódó közönség

A késő modern médiakörnyezet meghatározása során Myat Kornél a „jelentés- és identitáskonstruáló médiahasználó” kifejezéssel él; míg a modern médiakörnyezetben (a televízió megjelenését követően) passzívnak, kiszolgáltatottnak és motiválatlannak látták az üzenet címzettjét a tartalom-előállítók, a „befogadó” kifejezés volt a legjobb, amelyet rájuk használhattak. Reakciót nem vártak tőlük, legfeljebb annyi választásuk volt, hogy az adott médiatartalmat befogadják-e vagy sem.³

A posztmodern média korának – amelyet leginkább a kereskedelmi és a tematikus televíziócsatornák megjelenésével szokás azonosítani – elérése a jelentéstulajdonító, tartalmak között válogató, motivált „fogyasztó” került előtérbe. Az internettel fémjelzett késő modern médiakörnyezetben pedig már egyértelműen látható, hogy a tartalomlétrehozó és -megosztó, vagyis tudatos, motivált „médiahasználó” áll a középpontban (Myat 2010). Ez a terminus azt sugallja, hogy a médiától való függés megszűnt, a korábbi befogadók és fogyasztók önálló igényeiknek megfelelően maguk használják a médiát, nem pedig a média őket. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy minden egyes televíziónéző „átalakult” volna: ma is vannak olyan médiafogyasztók, akik nem élnek a választás adta szabadságukkal, azonban a média középpontjában álló 18–49 éves korosztály tagjai között egyre többen és többen vannak azok, akik nemcsak befogadni, de alakítani is szeretnék az őket körülvevő média világát. Már nem feltétlenül igaz az, hogy a relatíve passzív tömegek világméretű és látásmódját a domináns médiaeszmé határozza meg – fokozatosan egyre szélesebbé válik az a felhasználói réteg, amelynek világnézete színesebb, és amely saját eszméit terjesztve megpróbál vezető szerepet játszani a médiatartalmak előállításában (Chadwick 2013). Az internetes cikkek esetében gyakran előfordul, hogy az alattuk található hozzászólásmezőbe érkezett információval utólag kiegészítik őket a szerzők vagy akár új cikket is írnak miatta, s így válnak az olvasók társszerzőkké, a televíziónézők pedig az SMS-szavazáson keresztül zsűritagokká.

Arról viszont Myat Kornél nem tesz említést – amellet, hogy a fragmentálódó közönség jelenségét felismeri –, hogy a hipermédiában kulcsfontosságú az integráló funkció is: a hasonló érdeklődési körrel rendelkező internetezőket akár földrészről függetlenül, tehát határok nélkül is képes összegyűjteni. Gondoljunk csak a Facebookon létrejött csoportokra, a márkák rajongói oldalaira vagy a zenészek és más művészek rajongói csoportjára, ahol emberek millióit csupán a rajongás tárgya köti össze – és választja is el egymástól –, ahogyan Myat Kornél is írja. Ugyanez a jelenség figyelhető meg az internetes mémek kialakulása és terjedése kapcsán: az úgynevezett mémek olyan témákat dolgoznak fel, amelyek könnyedén ívelnek át földrészekre, mert a felhasználók számára gyorsan és egyszerűen adaptálhatók, és emberek millióinak van meg a háttérismeretük ahhoz, hogy azonosan értelmezzék őket (Bennett & Segerberg 2012). Igaz ez az egyes web 2.0-s platformokat használókra is: a világ minden pontján ugyanolyan jelentéssel bírnak a közösségi platformok, ezért már annak is identitáskonstruáló szerepe van, hogy ki melyik felületet használja. Így tehát maguk a platformok is egyfajta szegmentálást hajtanak végre – úgy, ahogyan az már a tematikus televíziócsatornák megjelenésekor is megfigyelhető volt (Turow 2014), de az internet tovább erősítette ezt a tendenciát.

³ Uo., 2014. IV. 5.

1.1.4. Szabadon vándorló tartalmak

Az egymással összekapcsolódó, hibrid jegyeket hordozó médiumokhoz szorosan kapcsolódik a szabadon vándorló tartalmak jelensége. A televíziós műsorhoz készített riport írásos anyaga felkerül a csatorna weboldalának hírrovatába, az ott készült fotók a galériába, a videofelvételek a videók közé, és nem ritkán maga az elkészített anyag – akár bővebb, hosszabb változatban – visszanezhető akár egy videotárban, akár egy médialejátszó segítségével. Így tehát egyetlen elkészített anyagból több különféle formátumú tartalom is létrejön (Turow 2014), amelyet maga az előállító is a lehető legtöbb célra használ, miközben maguk a felhasználók is kiszűrrik a számukra legérdekesebbeket, és közzéteszik saját közösségi oldalaikon vagy épp feltöltik egy videomegosztó portálra.

Ebben a tendenciában is megmutatkozik az „aktív médiahasználó” koncepciója, ám ez a felhasználó sok esetben túlságosan aktív is lehet. Elég csak a torrentszolgáltatásokra gondolni: ezek népszerűsége és robbanásszerű terjedése elsősorban a zene- és a filmiparra volt hatással, ám emellett a digitális könyvpiac helyzetét is jelentősen alakítja, nehezíti (Turow 2014). A technikai fejlettséget megállítani azonban nem lehet: a késő modern médiakörnyezetben a felhasználók nagy része rendelkezik médiatartalmak előállítására alkalmas eszközökkel. Szinte mindenkinek a zsebében található okostelefon, amelyben akár HD-minőségű felvételek, audio- és videofájlok, sőt kiváló minőségű fényképek készítésére alkalmas optika lapul, így gyakorlatilag korlátok nélkül válik lehetővé a tartalmak szabad vándorlása nemcsak a platformok, hanem a tartalom-előállítók között is, annak ellenére, hogy ezzel egy-egy tartalom-előállításra szakosodott ipart veszélybe sodornak.

1.1.5. Jelenidejűség és azonnaliság

Éppen a mindig, mindenhol rendelkezésre álló kép- és hangrögzítő eszközöknek köszönhető, hogy a felhasználók a világ bármely pontjának eseményeit azonnal képesek megosztani más felhasználókkal. Így pedig felértékelődnek a valós idejű tartalmak, hiszen a korábbi médiakörnyezet nem tette lehetővé azt, hogy ennyire „real-time” látható legyen a világ bármely eseménye. Ugyanakkor a technikai lehetőségeknek köszönhetően a jelenidejűség sok esetben leértékelődik: az internetes „on-demand” szolgáltatásoknak hála nem feltétlenül kell akkor megnézni a televíziós műsorokat, amikor sugározzák őket. Joseph Turow még az ezredforduló előtt felismerte: a médiavállalatok legfőbb célja az lesz, hogy a nézők számára lehetővé tegyék, hogy az adások bármikor visszanezhetőek legyenek (Turow 1997). Mára pedig a törekvésből valóság lett: a médiatár használata minden televíziós csatorna számára alapvetővé vált (Turow 2014).

1.2. Globalizáció és lokalizáció

Denis McQuail rámutat, hogy a késő modern médiakörnyezetben a globalizációval együtt lokalizációs folyamat is zajlik. „A hálózatosodás nemcsak egy társadalmon belül, de globálisan is végbemegegy” (McQuail 2003: 193). A két jelenség olyannyira együtt jár – mondhatnánk, hogy összehajlik – az új médiában, hogy már egy külön kifejezés is használatos rá: a „glocalizáció” (Haythornthwaite & Andrews 2011).

Egyre többször találkoznak a médiafogyasztók helyhez vagy időszakhoz nem kötött szellemi tartalommal (Turow 2014), miközben a lokális, a helyi és a marginális kisközösségi tartalmak is megjelennek a globális hálózaton (McQuail 2003). Vagyis a globalizáció mellett fontossá válik a lokalizáció is. A globálisnak és a lokálisnak a digitális forradalom kapcsán megfogalmazott szükségszerű ellentétével György Péter is foglalkozik, aki a fent említett fragmentálódással von párhuzamot:

„...a képernyők megszüntették a földrajzi távolságot, a virtual (ir)reality soha nem látott esélyegyenlőséggel kecsegtet, s az is igaz, hogy a posztkolonialista kultúrában eddig nem ismert hangsúlyok és színárnyalatok válnak globálisan ismertté. Csakhogy mindez együtt jár a nemzeti nyelvek – s ez, mint láttuk, technológia kérdése – óhatatlan háttérbe szorulásával, marginalizálódásával” (György 1998: 227).

Erre a folyamatra mutat rá a tanulmányomnak adott – első látásra talán furcsának tűnő – alcím is. Az, hogy „sosem lesz 1000 followerem, mert valaki mindig kikövet”, tipikus példája annak a jelenségnek, amelyet György Péter taglal, és amelyre McQuail is felhívja a figyelmet. Nem elég, hogy a minket körülvevő digitalizáció hatására a „követés” kifejezés jelentésmódosuláson esett át (hiszen már sokkal inkább virtuális, mint fizikai értelemben vett követést jelent), de a médiakörnyezet a magyar nyelv formálására még ennél is nagyobb hatást gyakorol: a „követőből” „follower” lett. A hasonló nyelvi változások, amelyek az internet, a digitális forradalom és a közösségi hálózatok megjelenésének hatására következtek be, egyre nagyobb teret hódítanak maguknak, és egyre inkább kikerülhetetlenné válnak.

2. A WEB 2.0-alapú neologizmusok útja a köznyelvbe

Az egyes szolgáltatásokat favorizáló vagy azok sokaságát integráló felhasználókat nemcsak médiafogyasztási, hanem nyelvhasználati szokásaik is megkülönböztetik. E szokásokat pedig legtöbbször maga a médium determinálja – csakúgy, mint a használatuk kapcsán felmerült kifejezések köznyelvbe ágyazódását azáltal, hogy azok többmillió felhasználó mindennapi életének részévé válnak.

Annak megértéséhez, hogy a hétköznapi életben miként voltak képesek ilyen mértékben beépülni a médiumok által kínált önreprezentációs formák és lehetőségek, a modernizáció társadalom-lélektana adhat választ: „Olyan mélyreható társadalmi változások történtek, amelyek nem egyszerűen életmódváltozást idéztek elő, hanem az érték- és normarendszer, az addig egységes világkép szétterjedését is” (Pikó 2005: 11). Az, hogy előtérbe került az individualizáció, vagyis az egyedivé és egyéniséggé válás, hosszú történelmi folyamat eredménye, amely a reneszánszig, a kora újkorig nyúlik vissza. Az egyén és a közösség viszonyának megváltozása természetes folyamat: az ember nemcsak felismeri, de meg is határozza önmagát, ez pedig „magával hozza a történelmileg előírt társadalmi normák és kötelezettségek fellazulását, és lehetővé teszi, hogy az egyén váljon a társadalom alapegységévé” (Pikó 2005: 11).

A közösségi média ennek a folyamatnak nemcsak teret enged, hanem egyenesen buzdítja és bátorítja is a felhasználókat arra, hogy mutassák meg egyéniségüket, egyediségüket, és nyilatkoztassák ki életfilozófiájukat. Ugyanakkor a közösségi média nemcsak technológiai újdonságként, elvont módon létezik: társas cselekvésként kell rá tekinteni. Úgy kell megközelíteni, mint egy interakciót formáló közeget, hiszen azok az új kifejezések, amelyek a közösségi hálózatok használatának hatására jöttek létre, egyúttal újfajta társadalmi viselkedésformákat és újfajta közösségi jelenlétet is kifejeznek.

Ehhez a jelenléthez pedig a technikai lehetőségek sokasága áll rendelkezésre: van, aki a szövegírásban egyedi, míg mások a fényképezésben, megint mások pedig a videokészítésben vagy a „podcast”-ok rögzítésében. Egyvalami azonban mégis közös bennük: mindannyiuknak rendelkezésre áll egy olyan közösségimédia-platform, amelyen csillogtathatják tudásukat és egyediségüket. Aki pedig nem szeretne tartalmat előállítani, „csak” fogyasztási céllal van jelen ezeken a platformokon, az is megtalálhatja az ízlésének leginkább megfelelő szolgáltatásokat.

Ugyanakkor ebben a médiakörnyezetben és technikai sokszínűségben felmerül az a kérdés is, hogy vajon mennyire egyediek a felhasználók által létrehozott profilok, tartalmak. A megmutatott individualitások ugyanis nem teljesen egyediek, hiszen a médiumok adta lehetőségek „előformázottak”, és alapjaikban akkor is kifejezetten hasonlóak maradnak, ha egyébként a felhasználók testre is szabják őket. Elegendő mindössze néhány adatlapot vagy profilt megnézni akár az Instagramon, akár a Facebookon: az egyes elemek elhelyezkedése az oldalon belül megegyezik, ráadásul a profilt felépítő tartalmak számára ugyanolyan terjedelem áll rendelkezésre. E tekintetben a legnagyobb szabadságot a Tumblr blogszolgáltatás adja, hiszen ott különféle sablonok használatával a blog megjelenése testre szabható, alakítható. Mindezek miatt csak részben igaz az, hogy a közösségi platformok az önkifejezés szabadságát adják meg a felhasználóknak. Kell ugyan egy olyan személyiség, aki ki tudja fejezni egy bizonyos médiumban az egyediségét, világnézetét és életfilozófiáját, valójában azonban ez mégsem tud teljesen egyedi lenni, hiszen a platformok által meghatározott keretek között mozog. Mindenki ugyanazokból az elemekből építközhet, ezért a lehetőségek nem határtalanok – bármennyire is annak tűnnek.

A sokszínűség miatt ugyanakkor a platformok mindegyike más és más közönséget vonz. Az eltérő felhasználói bázis eltérő nyelvhasználati szokásokat alakított ki, és sokszor éppen az eltérő nyelvi lehetőségek azok, amelyek miatt egy-

egy platformot használni kezdenek a „user”-ek. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban a legnépszerűbbeket és azokat elemzem, amelyek a nyelvhasználat alakítása szempontjából is mérföldkönek számítanak – különös tekintettel ennek okaira.

Ugyanakkor tanulmányom célkitűzését követve nem elegendő magát a technológiát elemezni. Azt a kommunikációs gyakorlatot és társadalmi praxist is vizsgálni kell, amelynek közösségi jelentése van. A nyelv nem egyszerűen egy eszköz, amellyel külsődlegesen leírunk valamit, hanem az, amit megnevezünk vele, egy új társadalmi jelentés is. E tanulmány középpontjában emiatt nem szemantikai és nyelvbeli összehasonlítás áll, hanem a mögötte húzódó szociolingvisztikai dimenzió, újfajta társadalmi gyakorlat az, amelynek elemzését célul tűztem ki, s ebben nyújt segítséget a közösségi platformok tulajdonságainak vizsgálata is.

2.1. Facebook

Az 2014-es év elején 4,8 millió aktív magyar felhasználóval rendelkező Facebooknak (HVG.hu 2014) olyan szavakat „köszönhet” a magyar nyelv, mint a „lájkolni” vagy ennek magyarított változata, a „tetszikelni”.

Már magának a felületnek a felépítése is indokolja bizonyos új kifejezések megjelenését, hiszen korábban az Iwiw és a MyVip volt a hazánkban elérhető két közösségimédia-felület, de ezeken belépés után az úgynevezett „üzenőfal” láthatták a tagok, tehát más elemekből épült fel az oldal, mint a Facebook. Itt belépés után a felhasználók „üzenőfal” helyett „hírfolyamot” (*news feed*), saját „adatlap” helyett „idővonalat” (*timeline*) láthatnak. A portál funkcióinak fejlesztésével tehát új kifejezésekre is szükség volt, hiszen a magyar nyelvben nem léteztek olyan szavak, amelyek pontosan azonosíthatók volna őket.

A cégek is viszonylag hamar rátaláltak a Facebook adta egyedi marketinglehetőségekre, így a „rajongói oldal” (ez korábban egyet jelentett egy önálló weboldallal) kifejezés hallatán ma egyértelmű, hogy a beszélő a Facebook page-re gondol akkor is, ha a portál neve nem hangzik el. Az oldalakon itt nem „követők” vannak (annak ellenére, hogy létezik „követés” gomb, és mindenki szabadon megjelölheti a követni kívánt vagy épp nem kívánt személyt), hanem „rajongók” (*fans*), vagyis azok a felhasználók, akik „lájkolás” után megtekinthetik az oldalon közzétett tartalmakat.

A Facebookon azonban nemcsak a beépített panelek, de az aktivitási lehetőségek is számos kifejezést hívtak életre vagy alakítottak át: a „kedvelés” (*like*) mellett a „megosztás” (*share*), a „bökés” (*poke*), a „címkézés” (*tag*), a „hozzászólás” (*comment*) vagy épp az „állapotfrissítés” (*post*) mind ugyanolyan népszerűségnek örvend.

Az aktivitási lehetőségek közül az első, amely mindenkinek beugrik a Facebook hallatán, a „lájkolni” kifejezés. Bár a „kedvelni” szó természetesen jóval a közösségi portál előtt született, ez a felület mégis egészen új értelmet adott neki. Ha ma egy hétköznapi szituációban halljuk a „kedvelni” szót, csaknem biztosak lehetünk benne, hogy az illető a Facebook-aktivitásról beszél. Érdekes, hogy míg a portál amerikai eredete miatt biztosra vehető, hogy a „lájkolni” kifejezés angol szöveggörnyezetből jött, ott a „to like” ige nem esett át ugyanolyan mértékű jelentésmódosuláson, mint a „kedvelni” szó a magyar nyelvben. A „to like” ige annyira erősen jelen van az angolban (szinte segédigeként is használják) és olyan szerteágazó jelentéssel bír, hogy azt szinte képtelenség olyan mértékben felülírni, mint a mi nyelvünkben a „kedvelni” szót. Bár az Oxford Dictionaries (2015) nyilvántartja a közösségi médiához köthető jelentést is a tárgyas ige kategóriában, mégsem tekinthető ez az elsődleges jelentésnek sem élőbeszédben, sem a köznyelvben.

2.2 Twitter

A csiripelés és a hashtag-használat atyjának tekinthető Twitter nevű mikroblog-szolgáltatás a posztok hosszát 140 karakterben maximálta – ennek köszönhetően gyors és kényelmes a tartalmak áttekintése. Megjelenésekor a képek és az egyéb multimédiás tartalmak közzétételét az oldal nem támogatta, mostanra viszont a Twitter is fejte hajtott a tomboló képporradalom előtt, és engedélyezi a képes illusztráció használatát közvetlenül is – igaz, a karakterszám rovására.

Itt jelent meg elsőként a közösségimédia-felületek közül a „követni” (*follow*) kifejezés, amelyet korábban kizárólag blogokban és hírcsatornákon találhattak meg a médiafogyasztók. A Twitter ráadásul engedélyezte, hogy idegenek posztjaiban is keresni lehessen: az úgynevezett „hashmark” (#) előtaggal ellátott kifejezések címkeként funkcionáltak posztoláskor, és amint valaki szerette volna megtudni, hogy egy adott témáról, termékről vagy márkáról mit tettek közzé a felhasználók, elég volt megadni a „hashmark” mögötti kulcsszót, és máris megjelentek a találatok ezrei vagy

akár százezrei. Az ily módon felcímkézett kifejezés a „hashtag” elnevezést kapta, és azóta sem használ más magyar szót a köznyelv; legfeljebb a „digitális címke” kifejezést, de ez nem igazán elterjedt (Abonyi-Tóth 2014).

Már magának a szolgáltatásnak a neve, a „Twitter” is új jelentéssel ruházott fel egy meglévő magyar szót: a „csiripelni” kifejezés természetesen már jóval a Twitter megjelenése előtt létezett, azonban amióta a szolgáltatás megjelent, különösen a fiatalok körében új értelmet nyert.

A 140 karakteres hossz (vagy inkább rövideg) miatt a twitterezők rászoktak a rövidítések és a szlengkifejezések használatára nemcsak Magyarországon, hanem világszerte. A webopedia.com oldal több, mint száz angol nyelvű szót vagy kifejezést tulajdonít a Twitternek, vagyis sorol a „twerminology” (*Twitter terminology*) alá (Beal 2014). Bár a felsoroltak között olyan rövidítések is vannak, amelyek a szolgáltatás előtt is léteztek (például „b4” a *before*, „b/c” a *because* rövidítésére), olyan érdekességekre is rámutatnak, mint az „attwicted”, vagyis twitter-függő (a *Twitter-addict* szóösszetétel mentén) vagy épp a „bulltwit”, vagyis a hamis, megtévesztő vagy butaság szinonimája a „bullshit” és a „tweet” egyesítéséből.

Bár magyar nyelvű twitter-szlenggyűjteményt még senki sem állított össze, az szinte biztos, hogy az egyik legmegosztóbb kifejezés mégis erről a platformról került be a köznyelvbe: „kikövetni”. Ma 11 ezer találatot ad a Google a „kikövet” szóra, 663 találatot a „kikövetni” kifejezésre, míg a „kikövetés” 447 találattal jár. Mindez megerősíti a Netszótár állítását: a „kikövetni” nemcsak létezik, de terjed is. Jelentése: „nem követ többé” (Netszótár 2014).

Érdekeség, hogy idővel létrejött és a köznyelvbe ágyazódott a „kikövet-bekövet” párosítás, miután igény mutatkozott arra, hogy a „kikövetni” alaknak is legyen egy kifejezett ellentéte. Ráadásul a „be-” igekötő használata is egyre terjed.

A szakirodalom áttekintése során megmutatkozik, hogy az egyes igekötők túlzott használatával a nyelvészek is aktívan foglalkoznak. Kulcsár István „»Bebántja« a fületem” című írásában arra tér ki, hogy korunk leginkább terjedő igekötője a „be-”:

„Bezsarol, besír, besértődik, beidéz, bekorlátoz [...] annak ellenére, hogy semmi kiegészítő jelentéstartalmat nem hordoznak, többnyire a küszöbén állnak annak, hogy a köznyelv (az írott sajtó, rádió, televízió, iskolázott emberek nyelvhasználata) befogadja őket” (Kulcsár 2015: 10).

Bár ezek a kifejezések szlengnek tekinthetők, a „kikövetni” szó példáján látszik, hogy az új, igekötővel ellátott, az igét többletjelentéssel felruházó alakok idővel képesek beépülni a köznyelvbe. Azok viszont, amelyeknél az igekötő nem ruházta fel az igét többletjelentéssel, idővel kikopnak a köznyelvből.

2.3. Instagram

A Facebookhoz és a Twitterhez képest kissé speciális az Instagram nevű közösségi portál, amelyen különféle szűrőket (filtreket) tehetnek a felhasználók a telefonjukkal készített fotókra, és ezt oszthatják meg saját profiljukon, a Twitterről már jól ismert hashtagekkel ellátva.

Az Instagramot használók köre a platform által nyújtott lehetőségeknek köszönhetően idővel ugyanúgy kialakította a saját nyelvét, mint a Twitterezőké, akik a maguk 140 karakteres, hashtaggal teletüzdelt szövegeik rabjaivá váltak. Miután ezen a platformon a jelenlévők 53 százaléka 18–29 év és további 25 százaléka 30–40 év közötti, illetve 52 százaléka többet keres évi 50 ezer amerikai dollárnál (PEW Research Center 2015), elmondható, hogy a tehetősebb rétegek (és különösen a fiatalok) vették birtokba az Instagram felületét, amelyet nemcsak életben tartanak, hanem folyamatosan növelik is a népszerűségét.

Az Instagram saját nyelvezete a Twitterhez hasonlóan hashtagekkel ellátott szövegekből áll – a leggyakrabban márkanameket és népszerű címkéket használ a közönség annak érdekében, hogy a feltöltött képeik jó helyre kerüljenek a keresőben, és sok nézelődő számára megjelenjenek.

2015-ben a legnépszerűbb a *#love* címke, amelyre több mint 750 millió találatot ad az alkalmazás. A 315 milliónál is több találatot adó *#instagood* címke mellett az individualizáció népszerűségének bizonyítékaként szolgáló *#me* közel

300 milliószor jelenik meg a portálon. A kifejezetten az Instagram hatására létrejött címkék között szerepel a *#tagforlikes*, a régi szép emlékeket megosztani hivatott *#tbt*, vagyis „Throwback Thursday” címke, de az *#instadaily*, az *#instalike* és a gasztronómiai tapasztalatokat megosztó *#foodporn* is a legnépszerűbbek között van. Csakúgy, mint a *#YOLO* címke, amely a „You Only Live Once”, azaz „egyszer élünk” jelölésére használatos, és a csinos alak megmutatásától a különleges helyszíneken keresztül a legkülönfélébb élvezeti cikkekig vegyesen tartalmaz képeket. A különleges, művészi esemény dokumentálásra az *#instamoments* (23 millió találat), a családi képekre az *#instafamily* címke használatos. Az egyik legérdekesebb azonban az, hogy az Instagramot használó közösség saját maga leírására is alkotott egy hashtaget: a *#igers* az „Instagram Users” rövidítése, és jelenleg a 23. legnépszerűbb címke a portálon közel 145 millió felhasználással (Mezei 2015).

Ezen a portálon az amerikai sztárok az úgynevezett *trendsetterek*, akik közül Beyoncénak van a legtöbb követője: 40 millióan láthatják telefonjukon az énekesnő által megosztott posztokat, míg Kim Kardashian 39 millió, Taylor Swift pedig 38 millió követővel büszkélkedhet (Statista.com 2015). Az általuk közzétett képek témája a leggyakrabban a divat, a szépségápolás, a gasztronómia és az utazás témaköréből kerül ki. Miután a portál 300 millió aktív felhasználóval rendelkezik (Statista.com 2015) az összes felhasználó több, mint tíz százaléka követi ezeket a hírességeket, így nem meglepő, hogy a többi felhasználó is hasonló témákat választ képfeltöltéshez. Az pedig, hogy a portálon a legtöbben ezt a magatartást követik, a többi felhasználót is arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjon:

„A társadalmi és az egyéni meghatározók találkozását, együttes hatását tehát kétféle – vagy talán egyféle, de kétarcú – történésben ragadhatjuk meg: az egyik az a folyamat, ahogyan a társadalmi befolyás eléri és mintakövetésre készíti az egyént, a másik az a mód, ahogyan az egyén a minta pontos követésével vagy átalakításával, esetleg elutasításával, a befolyás elfogadásával, módosításával vagy elhárításával visszahat magára a mintára és egyben mindenkire, aki ennek a történésnek részese vagy tanúja” (Mérei 2006: 10).

A történés maga pedig a nyelvezetben is tetten érhető: az Instagram esetében ez a nyelvezet a társadalmilag elismert distinkciós jelek megmutatása.

Ez a portál tehát annyiban különbözik a Facebooktól és a Twittertől, hogy a nyelvi jelek mellett reprezentatív kódokkal nyújt lehetőséget arra, hogy a felhasználók kifejezzék egyediségüket. Míg a Facebook esetében arról beszélhetünk, hogy a feltöltött tartalomtípusok sokszínűsége és a széles felhasználói kör révén egyfajta „digitális útlevélként” funkcionál, addig az Instagram a fiatal, nagyvárosi, jól szituált közönsége miatt a „digitális státuszszimbólum” szerepét tölti be.

Függetlenül attól, hogy a közösségi média vagy a technológiai fejlődés hívott életre egy adott kifejezést, fontos annak vizsgálata, miként válnak ezek a szavak a magyar nyelv részévé. Az bizonyos, hogy öntudatlan nyelvi készségünk hagyja jóvá a használatukat, hiszen a bennünk lévő nyelvi tudás összességére támaszkodunk, amikor egy új szót elfogadunk. Ugyanakkor fontos az is, hogy a jóváhagyás kollektív: nem egyetlen ember végzi, hiszen a nyelvi közösség és a beszélő közösség által ismert normákra épül. A szóalkotás lehet esetleges és névtelen, azonban a jóváhagyás nem az, hiszen szükséges, hogy egy nyelvi közösség valamilyen logikát lásson benne. Természetesen az is igaz, hogy ebben a tekintetben a trendiség is egy logika, mert ha az angol nyelv kifejezését beleszójuk a beszédünkbe, akkor ezt éppen azért tesszük, mert a világlátottság, tájékozottság érzetét adja.

3. A magyar nyelv és az idegen szavak viszonya

A fent említett közösségi platformok a nyelvhasználat változását közvetetten, míg a társadalmi és a kulturális változásokat közvetlenül idézik elő: „Az interneten terjedő információnak fontos szerepe van a társadalmi kapcsolatok alakításában, új irányzatok (trendek) kialakulásában és terjesztésében” (Orosz et al. 2010: 71). A szóalkotás és a nyelvújítás tehát társadalmi és kulturális eredetű kérdés, nem csupán nyelvhelyességi. Az új média nyelvhasználatra gyakorolt hatását így nem lehet egyfajta normatív, nyelvhelyességi kérdésként megközelíteni:

„...a nyelvhasználatot nyelven kívüli tényezők befolyásolják, irányítják. [...] Ha nem a nyelvet, mint sajátos jelrendszert, hanem annak felhasználását vizsgáljuk, akkor azt kutatjuk, milyen feltételek között s hogyan működik a nyelv. Éspedig azon szemlélet alapján, hogy a nyelvhasználat az ember társadalmi tevékenységének szerves része, s mint ilyen a társadalom függvénye” (Kiss 1995: 14).

Amennyiben az új média nyelvújító mechanizmusát vizsgálom, elsősorban kommunikációs, társas nyelvészeti, sőt szociokulturális problémát tárok fel. Ennek ellenére nem szabad megfeledkezni a nyelvészeti háttér kutatásának elvégzéséről sem, így a platformok és az általuk okozott társadalmi változások mellett – más megközelítésként – a nyelvészeti folyamatok ismeretére is szükség van. Az idegen szavak átvételével és magyar nyelvbe integrálásával kapcsolatban különféle álláspontot képviselnek a nyelvészek; az alábbiakban több, egymástól eltérő álláspontot vizsgállok.

3.1. Szellemi restség és ostoba divat

„Napjainkra sajnos divat lett az idegen (főleg angol) eredetű szavak használata. A bekerülő idegen elemek nem illenek bele nyelvünk szövetébe, használatukkal nem csak nyelvünk szerves rendszerét zavarjuk meg, nem csak elvesztjük azokat az előnyöket, melyeket a tiszta nyelvhasználat nyújt, hanem még kárt is okozunk” (Molnár & Molnárné Czeglédi 2009: 244) – írja könyvében Molnár Zsolt és Molnárné Czeglédi Cecília, aki az idegen eredetű szavak alkalmazását kizárólag hátránynak, rombolásnak tartja.

A szerzők bírálják azokat a nyelvészeket, akik nem látják ilyen tragikusan a magyar nyelv helyzetét, és akik szerint a nyelvet építik az idegen kifejezések. Szerintük a kormány feladata lenne olyan törvényeket alkotni, amelyek (a franciaországi szabályozásokhoz hasonlóan) megvédik a nyelvet a külföldi hatásoktól, és segítenek távol tartani az idegen kifejezéseket a magyar nyelvi örökség ápolásának érdekében.

Ezzel a nézettel Molnos Angéla nemzetközi hírű „lélektanász” is egyetért, és egyenesen azt állítja, hogy napjainkban „zagyvanyelv” az, amit Magyarországon beszélünk. Az okait ő a globalizációban (vagyis az ő szavával élve: a „világgyarmatosításban”) látja, fő problémának pedig ő is azt tekinti, hogy az idegen szavak jelentését nem ismerjük teljes egészében, így az idegen szavakat használók nem tudják, pontosan mit mondanak, amikor ezeket a kifejezéseket közlendőikbe építik. Ő maga olyannyira ragaszkodik a magyar kifejezésekhez, hogy a „mobiltelefon” helyett a „maroktávbeszélő”, a „marketing” helyett a „hírverő osztag”, míg a „televízió” helyett a „képcsatorna” szót használja – mindezzel igyekszik alátámasztani a nézetet, miszerint minden idegen szó helyett megtalálhatjuk vagy létrehozhatjuk a magyar kifejezést, aminek mindössze némi szellemi erőfeszítés az ára. Megoldásként arra tesz javaslatot, hogy ki-ki figyeljen oda saját nyelvhasználatára: írja le az élő beszédben elhangzott mondatait vagy elemezze írásait, számolja össze bennük az idegen szavakat, helyettesítse magyar kifejezésekkel, és építse be ezeket a számára új szavakat a hétköznapi szókincsébe azok helyett, amelyeket eddig használt (Molnos 2003).

A Molnár–Molnárné Czeglédi-szerzőpáros és Molnos a problémára majdnem ugyanazt a megoldást javasolja. Mindössze annyi az eltérés, hogy Molnos gyakorlati, míg a szerzőpáros elméleti oldalról közelít. Céljuk azonban nemcsak, hogy megegyezik, hanem a probléma súlyosságát is azonosan látják. Nézeteik a 19. századi purista nyelvfelfogást idézik, amely szerint a nép és az azt kifejező nyelv összefonódik egymással, és a kettő nem választható szét. A saját nyelvünk egy nemzeti gondolkodásmódot fejez ki, és a nyelv sérülésével együtt a nemzeti öntudat és önazonosság is sérül. Vagy ahogyan Balázs Géza fogalmaz:

„...a nyelv kibogozhatatlanul összekapcsolódott a kultúra más területeivel. Így például a hagyománnyal és az értékekkel. [...] Ebből a felfogásból táplálkozik számos gondolat a nyelvvel kapcsolatban, pl. a nyelv a nemzet emlékezete, nyelvében él a nemzet” (Balázs 2005: 49).

3.2 Az idegen szavak átvétele minden nyelv egyik legfontosabb forrása

A fentiekkel szemben Grétsy László és Ladó János azt hangsúlyozza, hogy az idegen szavakat fontos három részre osztani: a szükséges jó, a szükséges rossz és a szükségtelen idegen szavak csoportjára. Grétsy és Ladó szerint fontos, hogy a válogatás nélküli kiátkozás helyett a gondos mérlegelés lépjen életbe, és csak azok a kifejezések legyenek a magyar nyelv részei a köznyelvi szókincsben, amelyek feltétlenül szükségesek (Grétsy 1976). Ők tehát a Molnár–Molnárné Czeglédi-szerzőpáros és a Molnos által megfogalmazottakat csak részben fogadják el, a szükségszerű idegen szavak használata ellen nem tiltakoznak.

3.3. Gondolkodunk, tehát nyelvújítunk

A Grétsy–Ladó-szerzőpáros nézeteihez hasonló elvet vall Minya Károly, aki a szókészlet változásának elméleti hátterébe a gondolkodást állítja:

„Összességében az új szavak születésének elsődleges oka az emberi gondolkodásban keresendő. A nyelvet beszélő közösség társadalmi életében bekövetkező változás és differenciálódás, s az ennek nyomán felbukkanó új fogalmak, értelmi árnyalatok kifejezésének kényszerítő szüksége hozza létre a neologizmusokat” (Minya 2003: 29).

Minya kitér arra a jelenségre, hogy az idegen szavak terjedésének leghangsúlyosabb forrása hazánkban a sajtó – ez az állítás igényli azt a kiegészítést, hogy az idő múlásával a sajtó különböző típusai kerültek előtérbe. A nyomtatott sajtót követően az elektronikus, napjainkban pedig az online sajtó bír meghatározó erővel a nyelvhasználatot illetően. Ezek a nézetek kifejezetten közel állnak Balázs Géza megfogalmazásához, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy a minket körülvevő világban folyamatosan új dolgok és jelenségek keletkeznek, így a tudomány is arra törekszik, hogy ezeket megnevezze pontosan, közérthetően. Emiatt az új szavak és kifejezések nem ellenségei, sokkal inkább természetes velejárói a nyelvnek:

„Az idegen szavaknak sajátos stilisztikai értékük lehet. Bizonyos idegen szavak nélkül ma már meg sem tudnánk szólalni. [...] A legfontosabb, hogy ismerjük meg az idegen szavakat, a tudatosabb nyelvhasználók a tükörfelfedéseket, használjuk szabályosan őket, mert ha nem így tesszük, könnyen félreérthető vagy mulatságos helyzetekbe kerülhetünk” (Balázs 2005: 58).

A hasznos idegen szavak között említi a „pizzéria” szót az „olaszlepény-sütőde” szóval szemben, a „kapucsínó” kifejezést az „olasz kávé” helyett, és bevonja az olyan különleges, magyar megfelelővel nem rendelkező példákat, mint a „whisky”, a „sztrapacska” vagy épp a „parenycica”.

Összegzésként pedig azt ajánlja, lehetőség szerint minél több idegen szót helyettesítsünk magyar szóval, de bátran használjuk azokat az idegen szavakat, amelyek akár stilisztikai, akár tartalmi szempontból jelentéstöbblettel bírnak.

3.4. „Használjunk minél több idegen szót!”

A Molnár–Molnárné Czeglédi-szerzőpáros és Molnos véleményével teljesen ellentétes álláspontot képviseli Nádasy Ádám, aki az idegen szavak használatára buzdít:

„Az idegen szavak már nem a magyar nyelv szegénységét, hanem gazdagságát mutatják, változatossá teszik a kifejezést, megkönnyítik az idegen nyelvek tanulását és a fordítást. A nyelvet féltőn szerető embernek jelenleg nem az idegenszó-ellenesség kiüresedett és alapját vesztett szólamait kell szajkóznia, hanem fel kell készülnie egy soha nem látott idegenszó-áradat okos fogadására” (Nádasdyt [2003] idézi Balázs 2005: 53).

Ez az okos fogadás pedig Balázs Géza szerint nem más, mint az oktatás, a nyelvi ismeretbővítés és az idegennyelv-tanulás.

Nádasdy nézőpontját röviden a „nyelvi liberalizmus” kifejezéssel lehet összefoglalni, s még ha vélhetően ironikusan írja is, hogy „használjunk minél több idegen szót”, az kétségtelen, hogy ő a tömegesen a magyar nyelvbe áramló idegen szavakat a nyelvünk építőelemének tartja.

Ennél jóval radikálisabb nézőpontot képvisel Lanstyák István, akinek markáns véleményét Balázs Géza szélsőséges nézetként ismerteti:

„További teendő [...] a nyelvünk további nemzetköziesülésének (indoeurópaizálódásának) elősegítése, ami a jelenlegi helyzetben gyakorlatilag nyelvünk szókészletének, sőt részben nyelvtani rendszerének, valamint regisztereinek az angol nyelvéhez való hozzáigazítását jelenti annak érdekében, hogy a magyar és az angol nyelv viszonylatában könnyebbé váljon a kölcsönös fordíthatóság és a két nyelv elsajátítása egymás beszélői számára” (Lanstyákot [1998] idézi Balázs 2005: 57).

Lanstyák nézetéről Balázs Géza röviden foglalja össze véleményét: „agyréim”. Ez a szélsőséges megnyilvánulás, valamint a benne foglalt javaslat teljességgel kivitelezhetetlen. Nemcsak a nemzeti büszkeségérzet miatt, de kétségtelen, hogy a nyelv nem (egyetlen nyelv sem) tűr el ilyen mértékű, mérnöki beavatkozást: „Egy adott nyelvállapot mindig történeti tényezők eredménye, és ezek a tényezők magyarázzák meg, hogy a jel miért változatlan, vagyis miért áll ellen minden önkényes változtatásnak” (Saussure 1997: 96). Nyelvünkkel együtt megőrizzük identitásunkat, gondolatmódunkat és lelkületünket, amelyeket nem lehet hirtelen ilyen mértékű beavatkozással cserélni. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a nyelvben minden változás lassan zajlik le, hiszen teljes mentális struktúránk a nyelvünkhöz rögzül, azt elválasztani egyik pillanatról a másikra nem lehet.

3.5. Magyarítsunk magunknak!

Minthogy a magyar nyelv nemcsak lexikonokban és szakirodalmi művekben létezik, a nyelvalakítás pedig közösségi tevékenység, kézenfekvő az internetet eszközként használni a nyelvalakítás közösségi feladatának ellátásához. Miután a felhasználók egyben nyelvhasználók is, érdemes lehet az idegen szavak magyarítását rájuk bízni: a Balázs Géza ötlete alapján készített, a felhasználók által tartalommal megtöltött szomagyarito.hu oldal célkitűzése éppen az idegen szavak magyar megfelelőjének megtalálása, adott esetben létrehozása. Az Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Nonprofit Kft. által üzemeltetett portál a „közösségi szómagyarítás legfőbb fóruma” (szomagyarito.hu 2014), ahova maguk a felhasználók töltik fel az általuk javasolt magyar változatot egy-egy idegen szóra.

Az idegen szavak magyar nyelvbe ágyazását tehát nemcsak a nyelvészek, hanem az újságírók, a felhasználók és maguk a nyelvhasználók is szorgalmazzák. Előre látta ezt Balázs Géza is, aki szerint:

„A nyelvi változatosság miatt a média nyelvi normájának megfogalmazása, vitája fontosnak látszik. A helyzetet alapvetően megváltoztatja majd az úgynevezett negyedik médium (internetmédia, újmédia, polimédia) megjelenése és elterjedése, amely az eddig szórványos civil, nonprofit kezdeményezéseknek is fontos csatornája lehet” (Balázs & Dede 2008: 184).

A szómagyarító oldal rámutat arra, hogy az internetes társadalom az egyik legfontosabb közeg, amely az idegen szavak beépítése mellett vagy ellen tehet. A nyelvi változás kollektív, közösségi és legtöbbször lassú folyamatát ezek a fórumok egyrészt nyilvánossá teszik, másrészt reflektálnak rá (érveket, ellenérveket gyűjtenek), megvitatják őket. Ez a folyamat eddig látens módon zajlott, a szómagyarító oldalak azonban felszínre hozzák azokat az elveket, amelyek alapján értékelni lehet a megoldásokat. Még akkor is igaz ez, ha a közösségi és legtöbbször anonim rendszer nem garantálja, hogy mindig a legszebb hangzású vagy leglogikusabb változatot fogadja el a közönség, hiszen a fent említett hatások (sznobizmus, divat, Nyugat-imádat stb.) a nyelv életének részei, és az internetes közösségi szómagyarítás során sem lehet elvonatkoztatni tőlük: „...ha azt akarjuk bebizonyítani, hogy a törvény, amelyet egy közösség elfogadott, olyan dolog, amelynek az ember aláveti magát, nem pedig szabadon vállalt szabály, akkor erre a nyelv a legragyogóbb bizonyíték” (Saussure 1997: 96). Azoknak a portáloknak a sokasága, amelyek az idegen szavakkal, szlengekkel és szómagyarítással foglalkoznak, újabb bizonyítékai annak, hogy a nyelv kultúráról és identitásról szól, nemcsak nyelvhasználatról.

4. Következtetések

A késő modern médiakörnyezetben kialakuló szakkifejezések köznyelvbe épülését a több millió felhasználóval rendelkező platformok népszerűsége determinálja. Azoknak a platformoknak a népszerűsége, amelyeknek legfőbb újítása az interakciós lehetőségekben rejlik; miközben a Facebookot, a Twittert, az Instagramot és a többi közösségi felületet a rajtuk megtalálható tartalmak miatt látogatják a felhasználók, e platformok hatására új viselkedésformák jönnek létre, amelyek első ránézésre esetlegesek, azonban egy médiakörnyezeti elemzés elvégzése után látszik, hogy nagyon is tudatosan irányítottak. Ennek kimutatása érdekében e tanulmány első felében összegeztem és értelmeztem azokat az elméleteket, amelyek a leginkább segítenek megérteni a késő modern médiakörnyezet sajátosságait. A technológiai újítások (konvergencia, hibriditás) megismerése lehetővé tette annak megértését, hogy e médiakörnyezet a felhasználóközönség fragmentálódásában, valamint a tartalmak szabad vándorlásában ölt testet.

Rámutattam, hogy csak részben igaz az, hogy a közösségi platformok az önkifejezés szabadságát adják meg a felhasználóknak, hiszen mindenki ugyanazokból az elemekből építkezhet, ennek köszönhetően pedig a lehetőségek nem határtalanok – bármennyire is annak tűnnek. A platformok nemcsak a rajtuk elhelyezett tartalmak megjelenését, hanem a bennük végbemenő folyamatot is szabályozzák.

A tanulmányomban tárgyalt platformok felhasználói köre az eltérő közzétételi lehetőségek okán eltérő kommunikációs szokásokat tudhat a magáénak, ennek hatására pedig különböző viselkedésformákat alakított ki. Ezek a viselkedésformák a nyelvhasználatban is megmutatkoznak, ami bizonyítja, hogy a nyelvhasználat nem csupán nyelvi, hanem – sokkal inkább – társadalmi és kulturális kérdés.

Irodalom

Abonyi-Tóth Andor (2011): *Bevezetés a Twitter használatába*, http://abonyita.inf.elte.hu/letoltes/A_Twitter_hasznalata_v1_0.pdf (utolsó letöltés: 2015. IX. 21.).

B. Bernát István & Pais Károlyné & Rétfalvi Györgyi & Szilágyi Erzsébet & Turi László (2012): *Média, kultúra, kommunikáció*. Budapest: Libri Kiadó.

Balázs Géza & Dede Éva (2008): *Európai nyelvművelés*. Budapest: Inter Kht.

Balázs Géza (2005): *„A magyar nyelv elé mozdításáról...”: Vitairat a nyelvművelésért*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Beal, Vangie: *Twitter Dictionary (2014): A Guide to Understanding Twitter Lingo*, http://www.webopedia.com/quick_ref/Twitter_Dictionary_Guide.asp (utolsó letöltés: 2015. IX. 21.).

Benkler, Yochai (2006): *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. New Haven: Yale University Press.

Bennett, W. Lance & Segerberg, Alexandra (2012): *The Logic of Connective Action. Information, Communication & Society*, vol. 15, no. 5, pp.739–768.

- Chadwick, Andrew (2013): *The hybrid media system: Politics and power*. New York: Oxford University Press.
- Császi Lajos (2003): A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle*, 12. évf., 2. sz., 157–172. o.
- Dahlberg, Lincoln (2011): Re-constructing digital democracy: An outline of four 'positions'. *New Media & Society*, vol. 13, no. 6, pp. 855–872.
- De Saussure, Ferdinand (1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Dr. Molnos Angéla (2003): *Jövőkért, a magyar nyelv ügyében*. Debrecen: A Lélektani Szaknyelv Megújításáért Alapítvány.
- Grétsy László, szerk. (1976): *Mai magyar nyelvünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- György Péter (1998): *Digitális Éden*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Haythornthwaite, Caroline & Andrews, Richard Andrews (2011): *E-Learning Theory and Practice*. London: Sage Publications.
- HVG.hu: *Sokminden kiderült a magyar Facebook-használókról* http://hvg.hu/tudomany/20140227_sokminden_kiderult_magyar_facebookozok
- Jenei Ágnes (2007): Digitális interaktív televízió: az (anti)utópisztikus valóság. *Médiakutató*, tavasz, 56–76. o.
- Kiss Jenő (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kulcsár István (2015): „Bebántja” a fületem. *Édes Anyanyelvünk*, 1. sz., 10. o.
- McQuail, Denis (2003): *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Mérei Ferenc (2006): *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Mezei Alexandra (2015): *A legnépszerűbb címkék, hashtagek 2015-ben*, <http://kozossegimedia.tumblr.com/post/129574219021/a-legn%C3%A9pszer%C5%B1bb-instagram-c%C3%ADmk%C3%A9k-hashtagek> (utolsó letöltés: 2015. X. 30.).
- Minya Károly (2003): *Mai magyar nyelvújítás – Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltástól az ezredfordulóig*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Molnár Zsolt & Molnárné Czeglédi Cecília (2009): *A tiszta magyar nyelv kincseinek megőrzése és tanítása*. Budapest: Püski Kiadó.
- Myat Kornél (2010): Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. *Médiakutató*, nyár, 47–64. o.
- Netszótár hivatalos Facebook-oldal, <https://www.facebook.com/netszotar/posts/498964786888063> (utolsó letöltés: 2015. IX. 21.).
- Orosz Katalin & Vicsek András & Pollner Péter (2010): „Influenza” a tudomány szolgálatában: információterjedés bloghálózaton. In: Balaskó Mária & Balázs Géza & Kovács László (szerk.): *Hálózat kutatás – Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Oxford Dictionaries: *Like definition* <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/like> (utolsó letöltés: 2015. IX. 21.).
- Pew Research Center (2015): *Social Media Update 2014*, http://www.pewinternet.org/files/2015/01/PI_SocialMediaUpdate20144.pdf 7. (utolsó letöltés: 2015. X. 30.).
- Pikó Bettina (2005): *Ifjúság, káros szenvedélyek és egészség a modern társadalomban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Turow, Joseph (1997): *Breaking Up America: Advertisers and the New Media World*. The University of Chicago Press.
- Turow, Joseph (2014): *Media Today: Mass Communication in a Converging World*. New York: Taylor & Francis.
- Statista.com (2015): *Instagram accounts with the most followers worldwide as of July 2015*, <http://www.statista.com/statistics/421169/most-followers-instagram> (utolsó letöltés: 2015. IX. 2.).
- Statista.com (2015): *Leading social networks worldwide as of August 2015, ranked by number of active users*, <http://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users> (utolsó letöltés: 2015. IX. 2.).
- szomagyarito.hu (2014): *Jelentés a szomagyarítóról* (utolsó letöltés: 2015. X. 30.).

Mezei Alexandra okleveles kommunikáció- és médiaszakértő. A Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskolán szerzett mesterdiplomát 2015-ben. A közösségi marketinget, illetve a késő modern médiakörnyezetben zajló kulturális és nyelvi változásokat kutatja. A Social Mix alapítójaként közösségimarketing-tanácsadással foglalkozik, valamint a digitálisan megjelenő *PixelDesigners Magazine* Social Media-rovatának vezetője. Az Anyanyelvápolók Szövetségének tagja. Email: hello@socialmix.hu

Barta Judit

Az algoritmusok mint hibridek hatása az online újságírásra

E tanulmány Bruno Latour nyomán az algoritmust, a webes tartalomfolyam egyik alappilléret mint hibridet értelmezi. Ennek fényében tekinti át, hogy milyen gyakorlati példák vannak az algoritmus online újságírói alkalmazására, illetve hogy az (angolszász) újságírást elemző kutatók milyen szociomateriális értelmezéseit adják az algoritmusnak, és hol jelölik ki annak szerepét az online újságíró eszköztárában, szakmai identitásában, nyilvánosság-felfogásában. Úgy érvel, hogy az algoritmusok jelenleg alapvetően háromféle módon kapcsolódnak az újságíráshoz: az első az automatizált hírgyártás, a második a közösségi platformokon történő hírközlés, a harmadik pedig az oknyomozó adatújságírás.¹

Túl az online újságírás technopesszimista és technooptimista keretezésein

Bruno Latour francia filozófus az *Aramis or the Love of Technology* (1996) című könyve előszavában Samuel Butler 19. századi író *Erewhon* (1872) című regényéből idéz. Egy nap egy idegen téved Erewhonba, aki karóráát visel, ezért az erewhoniak börtönbe zárják, mert attól tartanak, hogy az időmasina olyan szörnyeteggé változik, amely egy napon átveheti az uralmat felettük. Nem elmaradtak, csupán az erkölcsök védelmében már szándékosan elpusztítottak minden olyan gépezetet, amely nem a lehető legegyszerűbb.

A közösségi platformok vagy keresőmotorok háttérében futtatott algoritmusokkal kapcsolatban is hasonló félelmek uralkodnak. Átláthatatlanságuk, feketedoboz-jellegük indokolttá is teszi e félelmeket. Gyakran hallani a kérdést, hogy a Facebook mi alapján szelektálja az egyes felhasználók hírfolyamát, és kiknek, miknek az érdekében teszi ezt. Miért hoz előre a Google bizonyos találatokat, és miért rangsorol hátra másokat? Milyen információkat gyűjtenek az internetes technológiai cégek a nagy adatainkból, és mire használják azokat?

A digitális technológiával kapcsolatban általában véve a „technooptimizmus” (a nyilvánosság demokratizálódása, a tömeg cselekvőképességének, hatóerejének növekedése – például a média napirendjének befolyásolásában), illetve a „technopesszizmus” (a silány minőség, a szakmaiság kihalása, a popularizmus, a tabloidáció, az ideológiai beszűkülés, a polarizáció) irányzatai uralják az elméleti vitákat (Fenton 2013). Az algoritmusok kapcsán ugyanezek a viták merülnek fel. Natalie Fenton megfogalmazásában: a technooptimisták (a szép új világ hívei) úgy látják az internetet, mint ami friss vért önt a demokráciába, míg a technopesszimisták (a ludditák) úgy látják az új médiát, mint ami ugyanúgy árucikké válik a vállalatok és a piac irányítása alatt, mint a régi média (Fenton 2013). Vajon az algoritmusok alapján szűrő Facebook-hírfolyam ideológiai burokból tartja a felhasználóit, vagy szembesíti őket az övéiktől eltérő nézőpontokkal is? A Facebook kutatóinak 2015-ben publikált tanulmánya szerint „a felhasználók barátainak átlagosan 23 százaléka rendelkezik velük ellentétes politikai meggyőződéssel, és a hírfolyam híreinek átlagosan 29 százaléka olyan tartalom, amely ütközik a felhasználó saját ideológiájával”.²

Az algoritmusok szociomateriális értelmezése – amelyen Allen S. Lee és szerzőtársai³ nyomán a technológiai artifaktum, az információs artifaktum és a társadalmi artifaktum interakciójából létrejövő szinergiákat értjük – segít túllépni az internet ilyen sematikus keretezésein. Ezt a szinergiát testesíti meg Latour hibridfogalma. Az algoritmusok

1 Az idegen nyelvű szakirodalomból vett idézeteket saját fordításomban közlöm – B. J.

2 Manjoo, Farhad: Facebook Use Polarizing? Site Begs to Differ. *The New York Times*, 7 May 2015, http://www.nytimes.com/2015/05/08/technology/facebook-study-disputes-theory-of-political-polarization-among-users.html?_r=0 (utolsó letöltés: 2015. X. 23.).

3 Tanya Y. Beaulieu és Suprateek Sarker idézi Allen Lee és szerzőtársai szociomateriális fogalmi meghatározását egy milánói konferenciára készített tanulmányában, amely az alábbi linken érhető el: <http://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1302&context=icis2013> (utolsó letöltés: 2015. XI. 4.).

működésébe az emberi tényező különféle stációkban lép be, az alapvető műveleti szabályokra programozó „tanítja be” az algoritmust, amely aztán képes az újabb adatok alapján „tanulni”, mondhatni önállósul a döntéshozatalban a friss adatok fényében. Az egyik fő kérdés az újságírásra nézve az, hogy a hírtékről való döntést miként lehet az algoritmusba delegálni, avagy hogyan lehet az algoritmusokat használni a hírtékről hozott újságírói döntésekben.

Az, hogy az újságírás az internet térhódítása óta folyamatosan változik, ma már közhelynek számít, hiszen már az 1990-es években számos kutatás született a webnek az újságírói munkára gyakorolt hatásáról. Ha felülről tekintünk erre a változásra, akkor sommásan azt állíthatjuk, hogy az internet közegében visszafordíthatatlanul átalakult a viszony az újságírók, a forrásaik és a nyilvánosságaik között. Ám amíg ebben egyesek a szakmaiság elvesztését (Hallin & Mancini 2004) látják, mások új lehetőségeket vélnek felfedezni benne (Castells et al. 2013). „A professzionális újságírás kódjai és konvenciói megkérdőjeleződnek, és közben folyamatosan újraíródnak” (Fenton 2013: 14). Az internet fő jellegzetességei a hírgyártásra nézve: a sebesség és a hely (vagyis nincs kötöttség a cikk hosszára nézve), a sokféleség (a formátumok tekintetében, konvergencia), a policentralitás (sok információforrás), az interaktivitás és a részvétel. Ezekhez a jegyekhez alkalmazkodva alakulnak ki az újságírás új válfajai (Deuze-t [1999] idézi Fenton 2013: 7) és a szakmai normák új mércéi.

Írásom négy részből áll. Az első az algoritmus újságírói alkalmazására hoz gyakorlati példákat. A második az információs technológia (IT) és a hírgyártás egyre szorosabb összefonódását vizsgálja, főként annak az újságírói „szakértelemre” gyakorolt hatására koncentrálva. A harmadik rész az algoritmus elméleti megragadására tesz kísérletet, és azt Latour nyomán hibridként értelmezi. A negyedik rész az algoritmikus újságírás paradigmáját mutatja be Christopher W. Anderson nyomán, annak nyilvánosságképére is kitérve.

Az algoritmus szerepe az online hírgyártásban

Celeste LeCompte újságíró, a Nieman Lab egyik kutatója egy 2015-ös cikkében⁴ összefoglalta, hogy egyes amerikai újságok – a ProPublica, a The New York Times, a Forbes stb. – milyen témájú cikkek írása során használják az algoritmusokat.⁵ Egyfelől a gazdasági hírek (a vállalatok első negyedéves, féléves eredményei) és a sporttudósítások esetében készülnek egyre nagyobb arányban automatizált, algoritmusok által generált cikkek. Másfelől az algoritmusokat az oknyomozó adatújságírásban is egyre gyakrabban használják. Például a New York Times újságírói arról írtak anyagot, hogy a különböző gazdasági csoportoknál miként alakul az egyetemi beiratkozások aránya. A cikknek 16 verziója készült el. Az olvasónak – mielőtt megtekinthette volna a cikket – egy diagramon kellett berajzolnia, hogy szerinte milyen görbét mutat a beiratkozási ráta. Ezek után egy algoritmus segítségével a 16 verzióból azt mutatták meg neki, amelyik az ő feltételezéséhez (előzetes tudásához) képest magyarázta el a tényleges adatokat. LeCompte kiemeli, hogy itt az algoritmus teljesen transzparens, hiszen olyan paraméterek alapján dolgozik, amelyeket az olvasó önként és aktívan bocsát a rendelkezésére, illetve a bemeneti adatok egyértelműen a cikkhez kapcsolódnak. Nem úgy, mint a Google keresési algoritmus, ahol a felhasználó egyáltalán nincs tudatában annak, hogy az algoritmus az ő keresési előzményei és egyéb paraméterek alapján „dönti el”, milyen találatokat adjon a kereső kifejezésére. LeCompte példája azt is megmutatja, hogy az internet nonlinearitása miként fogalmazza át vagy forradalmasítja a hírtéket. Emellett úgy is értelmezhetjük, mint a Mark Deuze (1999) által adaptív interaktivitásnak nevezett weboldal-tulajdonság hírgyártásban való alkalmazását. Más, fajsúlyosabb témák esetében – mint az oktatás, az egyenlőtlenségek, a közbiztonság – a fő kérdés, amelyet LeCompte is megfogalmaz, az, hogy *miképpen lehet a hírtékről szóló döntést belekódolni az algoritmusokba.*

Ben Thomson technológiaelemző az algoritmusokról és a kurációról (vagyis az emberi válogatásról, szűrésről) írt blogbejegyzésében⁶ a New York Times Now és a BuzzFeed News nevű innovációkat elemzi, amelyek emberi kurációt

4 LeCompte, Celeste: From Nieman Reports: From earnings reports to baseball recaps, automation and algorithms are becoming a bigger part of the news, Nieman Lab, 2 September 2015, <http://www.niemanlab.org/2015/09/from-nieman-reports-from-earnings-reports-to-baseball-recaps-automation-and-algorithms-are-becoming-a-bigger-part-of-the-news/> (utolsó letöltés: 2015. X. 12.).

5 Lásd <http://www.niemanlab.org/2015/09/from-nieman-reports-from-earnings-reports-to-baseball-recaps-automation-and-algorithms-are-becoming-a-bigger-part-of-the-news/> (utolsó letöltés: 2015. X. 4.).

6 Ben Thomson blogja, <https://stratichery.com/2015/curation-and-algorithms/> (utolsó letöltés: 2015. X.13.).

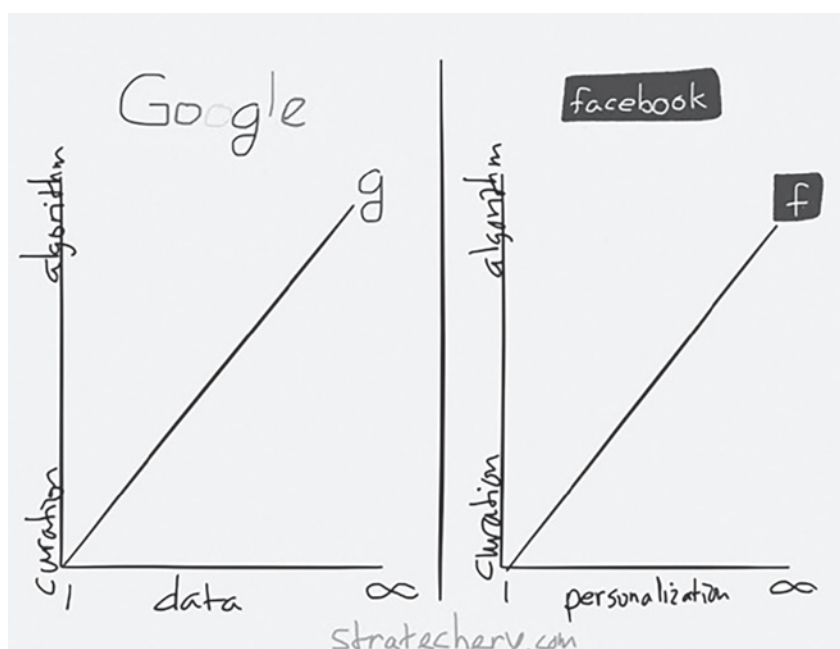
alkalmaznak a jobb olvasói élmény elérése érdekében. Szerinte a Google azért kénytelen kizárólag algoritmusokkal dolgozni, mert annyira sok információ között kell halászni, a Facebook pedig azért, mert olyan sok a felhasználója, hogy annyi permutációt emberi aggyal nem lehet kezelni:

„A Google-keresés is az egyik legértékesebb algoritmust használja a világon, amely nemcsak megtalálja a tartalmat, de rangsorolja is. A Facebook eközben bizonyos tekintetben a Google szöges ellentéte: ahelyett, hogy egy inputra válaszolna, proaktívan kiválasztja, hogy mit lássunk, amikor kinyitjuk az alkalmazást; ezt a szelektálást azonban száz százalékgig algoritmus vezérli” (Thomson 2015).

Az algoritmusok tartalomgyártásbeli vagy tartalomkeresési alkalmazását Thomson tehát a hírkuráció gyakorlatával állítja szembe: az algoritmus nála tisztán automatizált folyamatként jelenik meg, míg a kuráció jelenti az emberi szűrést, az emberi döntést, elbírálást. Igaz, amellet is érvel, hogy amint a technológiaipar kellő fejlettséget ér el, a kettő egészséges ötvözése lesz az ideális eljárás mód (lásd az 1. ábrát).

1. ábra

A kuráció és az algoritmus használata Ben Thomson technológiai kutató értelmezésében

Forrás: <https://stratechery.com/2015/curation-and-algorithms/>

Az adatújságírásból külön vonulatot kezd képezni az algoritmusok adatbányászási eszközökkel való utólagos dekódolása. Erre a „fordított programozásra” (*reversed engineering*) hoznak egy esettanulmányt példaként Nicholas Diakopoulos és munkatársai a Tow Centernek készített jelentésükben⁷ a Wall Street Journaltól. A Wall Street Journal 2013-ban annak járt utána, hogy bizonyos e-kereskedelmet folytató vállalatok az árszabásnál diszkrimináltak-e a potenciális érdeklődők között. Az újságírók különféle felhasználói profilokat gyártottak, és sikerült kimutatniuk, hogy a vizsgált cégek olyan tényezők alapján mondtak más és más árat a felhasználóknak, mint a felhasználók földrajzi

⁷ Diakopoulos, Nicholas: Algorithmic Accountability: On the Investigation of Black Boxes. Tow Center for Digital Journalism (Research Report, 2014), <http://towcenter.org/research/algorithmic-accountability-on-the-investigation-of-black-boxes-2> (utolsó letöltés: 2015. X. 13.).

elhelyezkedése, webkeresési előzményei vagy mobilkeresési használata. Ebben az esetben tehát az *algoritmus utólagos visszafejtése volt az oknyomozó újságíró feladata, ami egy vállalati magatartás visszásságait leplezte le.*

Az információs technológia és az újságírás szimbiózisa

A megváltozott médiakörnyezetben nem csupán a hagyományos hírszerkesztőségek kénytelenek idomulni az új kommunikációs csatornához, illetve rugalmasságuk függvényében alkalmazni a technológiai lehetőségeket a hírkészítés különböző fázisaiban – ilyen a *crowdsourcing*, az adatújságírás, az interaktív hírtálalás –, hanem a technológiai cégek is egyre nagyobb arányban vesznek át hagyományos hírmédiafunkciókat, úgymint a hírközlés vagy akár a hírgyártás. Ez nagy nyomás alá helyezi a hagyományos újságokat, híroldalakat.

„– Mi a Gawker, tech- vagy médiacég?

– Nem tudom, hogy mennyire van értelme a kettőt különválasztani és egymással szembeállítani.”⁸

Nick Denton, a Gawker médiabirodalom tulajdonosa válaszát azzal folytatja, hogy azok a médiacégek, amelyek nem válnak szoftvercéggé is egyben, szerinte sikertelenségre vannak ítélve. „A Cinkkel az a célunk, hogy közösséget fejlesszünk, és figyeljük, a hogy ez a közösség mire képes, milyen témákat tart érdekesnek.”⁹

„A kollaboráció és a *crowdsourcing* olyan újságírást eredményez, amely nem feltétlenül valósul meg sztori formájában. Az újságírás lehet folyam (lásd a Twittert Iránból). Az újságírás lehet a legfrissebb tudás egy pillanatfelvétele (lásd a Wikipédiát). Az újságírás lehet egy folyamat [...], míg a sztorik termékek. [...] Kellő nyitottsággal az újságírókra gondolhatunk úgy, mint segítőkre, közösség-szervezőkre, tanárookra és kurátorokra [...] szűrőkre, eszközgyártókra, algoritmusírókra” (Jarvis 2009).

Pablo J. Bockowski (2004) hangsúlyozza, hogy:

„...az új média a létező szociomateriális infrastruktúra és az új technológiai képességek ötvözésével jön létre, s ezt az evolúciót a történelmi adottságok, a helyi esetlegességek és a folyamatdinamika kombinációja határozza meg” (Bockowskit [2004] idézi Fenton 2013: 17).

Fenton értelmezésében:

„Az online újságok egy iteratív (folyamatos visszacsatolásokkal tűzdelt) folyamatban ötvözik a nyomtatott sajtó öröklött módszereit a web új lehetőségeivel, ahol a különböző helyi adottságok más és más kimenetet eredményezhetnek” (Fenton 2013: 6).

⁸ Csuday Gábor interjúja Nick Dentonnal, 2014. október 17., <http://cink.hu/nick-denton-szeretem-ezt-a-helyzetet-1647077394> (utolsó letöltés: 2015. XI. 4.).

⁹ *Ibid.* A Cink azóta megszűnt, mert nem tudott elérni bizonyos (újságíró-informátorok szerint irreális) látogatottsági számot, és Denton valódi célja vele inkább a Kinja-platform tesztelése volt.

A szervezeti kötöttségek, az újságírói beállítódások sokszor akadályait is képezhetik az innovációknak.

Emily Bell, a Tow Center igazgatója, aki korábban a Guardian főszerkesztője, majd digitális tartalomért felelős igazgatója volt, egy idei londoni konferencián kissé más megvilágításba helyezte a szoftvercégek és az újságok közti dinamikát.¹⁰ Ő nem annyira hibridnek (tech és média) látja az új média prototípusát, mint Denton. Inkább azt emeli ki, hogy a szoftvercégek, a közösségi platformok, a keresők, az instant tartalommegosztók a hírszolgáltatást mint olyat kezdik beszippantani, és így a megjelentetés (*publishing*) egyre jobban kicsúszik az újságok, a tartalomgyártók kezéből. A hírgyártók tehát elvesztik a kiadás feletti kontrollt, a technológiai cégek pedig egyfajta „neokiadókká” válnak. A közösségi platformok algoritmusok alapján jelenítik meg a hírfolyamaikat. Ezért állíthatjuk, hogy *a közösségi média kontextusában a személyre szabott hírközlés a második fő módja az algoritmus felhasználásának a hírgyártásban*. Ennek folyamányaként az egész szerkesztőségi munkafolyamat átstrukturálódik – túl azon, hogy az informatikai nyelvezet hatására már rég nem hírekről, hanem tartalomról, és nem sztoriról, hanem információkról beszélünk (Boyer 2010). A *breaking news* helyét átveszik a mobil hírértesítések, a napi megjelenés egyenlő lesz a közösségi médiában való jelenléttel, és az újság weboldala egyre inkább archívumszerepet tölt be. Ezek a jegyei a megosztásalapú hírközzisztémának, a maga fragmentált nyilvánosságával és atomizált információfogyasztásával.

A technológiai *know-how* mint az újságírói szakértelem alapköve

Mesterség vagy szakma? Az újságírói szaktudást mindig is nehéz volt megragadni, mert ebben az iparágban óriási szerepe van a hallgatóságos tudásnak, az intuícióknak, illetve az olyan puha készségeknek, mint a kapcsolatépítés vagy a vitriolos stílus. Az új médiakörnyezetben az IT-tudás és a hagyományos íráskészség, problémaérzékenység olyan ötvözeté válik szükségessé, amely egyesek szerint teljesen átalakítja az újságíró-társadalmat. Míg korábban az újságírók értelmező közösségként, történetmesélőkként legitimizálták a szerepüket (Zelizer 1992), a webes újságíró hivatásos identitása a digitális szakértelmen nyugszik (Boyer 2010). Konkrétan a non-lineáris vagy hálózati gondolkodáson a szervezeti linearitással szemben, illetve azon a tudaton, hogy a laikusoknál jobban tudja manipulálni és a kommunikációs médiumra optimalizálni az információs tartalmat (Boyer 2010). A webes ökoszisztémában, amelyet keresztül-kasul átszőnek a különféle hálózatok, valós idejű adatok keringenek „a kukán lévő szenzortól a twitterfolyamig”.¹¹ Az újságíró feladata az adatok humanizálása.

Dominic Boyer (2010) Antonio Gramsci nyomán úgy értelmezi ezt a szakértelmet, mint organikus intellektuális bizonyosságot a technológia által vezérelt forradalommal kapcsolatban, miközben az újságíró egyre többféle módon gyakorolja a digitális tartalomközvetítést (hírkuráció, aggregálás stb). Az online újságírók „megélik az információ komplexitását a digitálismédia-gyakorlataikban. Az IT az alapjuk, a gyakorlati tudásuk, amely lehorgonyozza a speciális identitásukat és a társadalmi fontosságukat” (Boyer 2010: 85). Az online szakértelem lényege Boyer szerint tehát az, hogy az újságíró képes emancipálni a tartalmat a médiafüggőségtől, majd azt újravizionálni, illetve a különböző fajta platformokra újrapozicionálni.

Az algoritmus mint latouri hibrid

A már idézett Diakopoulos-féle Tow Center-jelentésben szereplő szótári meghatározás szerint az algoritmus nem más, mint olyan lépések sora, amelyeket egy bizonyos probléma megoldása vagy egy meghatározott eredmény elérése érdekében tesznek meg. Algoritmusokat, azaz információ-átalakítási folyamatokat emberek, a természet vagy akár gépek is végrehajthatnak. Például a sejtekben az RNS-szintézist is egy algoritmus vezérli, de ugyanígy egy algoritmus alapján készítünk el egy receptet is. Az algoritmushoz mindig szükség van egy bemenetre és egy kimenetre, és

¹⁰ A konferenciáról készült rövid riport idéz Emily Bell előadásából, lásd <https://www.newsrewired.com/2015/07/16/how-news-groups-should-harness-tech-in-the-service-of-good-journalism/> (utolsó letöltés: 2015. X. 12.).

¹¹ Anderson, Christopher W. & Emily Bell & Clay Shirky: Post-Industrial Journalism: Adapting to the Present. Tow Center for Digital Journalism. Research Report, 3 December 2014, <http://towcenter.org/research/post-industrial-journalism-adapting-to-the-present-2/> (utolsó letöltés: 2015. XI. 3.).

visszamenőleg e két út felől lehet visszafejteni az algoritmus működését (amennyiben a kódutasításokat/szabályokat nem bocsátják a rendelkezésünkre). A szabályokat maguk a programozók közvetlenül is megfogalmazhatják, de akár dinamikusan és rugalmasan változhatnak is az új adatok tükrében. Az online újságírás vonatkozásában a hírközlő platform programozóinak a szabályaiból következő *algoritmikus döntések* alkotják azokat a fekete dobozokat, amelyek megszabják, hogy milyen hírek kerüljenek az olvasók elé, és a médiavállalat által alkalmazott algoritmusok segítenek az újságírónak eldönteni, milyen témákkal érdemes foglalkoznia. Az algoritmusok átláthatatlansága abból is következik, hogy a tech- vagy médiacégek titkosított adatokként kezelik őket, hiszen a versenyképességük múlik rajta.

„Az algoritmikus döntések olyan szabályokra épülnek, amelyek előírják, hogy mi következzen egy adott folyamatban vagy a megtörtént események függvényében, vagy adatokon végzett számítások alapján.”¹²

A Tow Center-féle tanulmány négyféle algoritmikus alpdöntést különböztet meg: ezek a *rangsorolás*, a *klasszifikáció*, az *asszociáció* és a *szűrés*. A Wikipédián például algoritmus köti össze egy hiperlinkkel azokat a bejegyzéseket, amelyek kapcsolódnak egymáshoz. Ha a hasonlóság eléri a küszöbértéket, akkor a két dolog között létrejön az asszociáció. Az is lehetséges, hogy az egyes döntések kombinációja révén egy magasabb rendű döntés és információ-átalakítás történik. Ezekbe a döntésekbe bele vannak ágyazva bizonyos kritériumok vagy metrikák, amelyek segítenek szétválasztani az adatokat. A kritériumokba és a metrikákba választások és értékállítások vannak belezárva, tehát latouri értelemben felhalmozott kulturális tudás van bennük. Ilyen tudás az algoritmus betanítására szolgáló adatok kiválasztása, a szemantika és az értelmezés. Az algoritmusok hozhatnak hibás döntéseket, amelyek lehetnek hamis pozitív vagy hamis negatív döntések. Az előbbi azt jelenti, hogy két dolog például a klasszifikációs döntésnél egy címke alá kerül, noha különbözik, az utóbbi azt, hogy két dologra külön címke kerül, noha azok hasonlóak.

Latour hibridfogalma szorosan kapcsolódik a tudományértelmezéséhez, amely a dolgok/emberek, a természet/társadalom, illetve a külső/belső közti határok felszámolása miatt figyelemre méltó (Szabadi 2005). Nem véletlen, hogy épp egy olyan közeg jelenségeinek értelmezésére próbáljuk meg itt alkalmazni, amelynek a határok lebomlása az egyik legmeghatározóbb jegye. A digitális médiakörnyezetben egyebek közt lebomlik a határ a professzionális és az amatőr tartalomgyártók között, azaz a civil újságírók (például a bloggerek) és a hivatásos újságírók között. Érdekes analógia fedezhető fel Latour tudományfelfogása és az újságírók kapuőr-szerepének az internet térhódításával való elvesztése között. Latour szerint a tudomány nem akkor válik objektívvá, amikor megtisztítjuk az emberitől, hanem – ellenkezőleg – minél jobban kapcsolódik a tudomány a kollektív világ maradékához, annál jobb, pontosabb, ellenőrizhetőbb és szilárdabb lesz. Ahogy Latour elutasítja a hideg, objektív és kívülről álló tudományos nézőpont relevanciáját, úgy fogadja be az online újságírás a közösségi média kaotikus tartalomzűhatagát, amelyben egy újfajta igazságot és objektivitást vél megtalálni, szemben a megbízható és exkluzív forrásoktól származó információk hitelességével.

Az új médiaökoszisztéma a maga állandó, percről percre történő változásával egy rendkívül komplex közeg (egy-egy médiaelemzők a káoszelmélettel próbálták meg értelmezni, lásd McNair 2006), amelyben minden pillanatban hatalmas mennyiségű információ képződik. Latour a hibrid fogalmát eredetileg a modernség leírására alkotta meg. Szerinte a modern szó „a gyakorlatok két halmazát jelöli. Az első a *transzlációs gyakorlatoké*, amelyek új típusú létezőkből, a természet és a kultúra hibridjeiből álló keverékeket hoznak létre” (Latour [1999] idézi Némedi 2009: 65). Latour szemléletes példája a fekvőrendő, amelynek

„...elsődlegesen egy morális célja van, a gyalogosak életének védelme, ami lefordítódik egy önző célra, a gépkocsink megóvására. A jelentés delegálva van egy másik közegbe, és ennek engedelmessé válnak. Valakinek a cselekedete, a szándéka, aki már régen eltűnt, még mindig ott van, érvényesül, a technikai delegáció (a küldött) révén” (Latour [1999] idézi Szabadi 2005: 39).

¹² *Ibid.*

A második gyakorlat a purifikáció, amely

„...két teljesen különálló ontológiai zónát alakít ki: az emberi lényekét egyfelől, a nem emberi lényekét másfelől. Az első halmaz nélkül a purifikáció gyakorlatai hiábavalóak vagy semmitmondóak volnának. A második nélkül a transláció munkája lelassulna, behatárolódna, vagy éppenséggel lehetetlenné válna” (idézi Némedi 2009: 63).

A hibridek – írja Latour –, olyan képződmények, amelyek a „természetben” előforduló anyagokból tevődnek össze, de egy sor „kulturális” termék halmozódott fel bennük, egymásba zárt „fekete dobozok” sorozataként.

Latour a hibridekben a társadalom működésének egyik kulcsát látja, ugyanakkor olyasvalamit, ami a modernségre nézve veszélyt jelent, hiszen keveredik benne a társadalmi és a természeti, az emberi és a nem emberi. Szerinte a társadalmat összeenyvező tényezők sosem emberek, hanem mindig dolgok, ami erősen emlékeztet Durkheimre.¹³ Latour elméletében a humán és a nem humán cselekvőkből, vagyis hibridekből álló hálózatok vagy kollektivitások hálózata teremti meg az integrációt, és az integráció sikeressége a kollektivitások technikai alkalmasságának függvénye.

Anderson szerint az algoritmusnak egyre fontosabb szociotechnikai szerepe van abban, hogy közvetítsen az újságírók, a közönségek, a szerkesztőségek és a médiaproduktumok között, aminek szerinte szociológiai és normatív következményei is vannak. E következményeket nem fejt ki pontosan, de alapvetően arra utal, hogy a demokrácia működésére milyen hatással lesz az algoritmusok révén konstruált közönség, és milyen hatással lesznek rá az algoritmikusok által gyártott agendák. A civil újságíráshoz és az alternatív újságíráshoz képest Anderson szerint az algoritmikus újságírás közegében megint fal áll a közönség és a hírgyártók között, annak ellenére, hogy a médiavállalatok számára kvantitatíve lenyomozhatóak a közönség preferenciái, olvasási szokásai, és a közönség igényeit maximálisan ki is akarják elégíteni:

„A közönség akaratának végső lenyomozhatóságát az algoritmus határozza meg, amely egy bonyolult és matematikailag megalapozott szociomateriális fekete doboz, és amely láthatólag sokkal többet tesz annál, mint hogy egyszerűen aggregálná a preferenciákat. [...] a kommunikatív demokrácia és a sikeres üzleti modell végső biztosítéka egyaránt a számmágia” (Anderson 2011: 540).

Thomsonnak a kuráció *versus* algoritmus működéséről írott, korábban említett elemzése rímel a latouri purifikáció gyakorlatára, amennyiben igyekszik szétválasztani a gépi és az emberi tevékenységet, holott az algoritmus szabályainak megalkotásában már eleve komoly szerepük van az emberi értékválasztásoknak. Szerinte az algoritmusok abban körözik le az embereket, hogy strukturált adatokból tudnak sztorikat gyártani (remek terepül szolgálnak erre például a sport- és a tőzsdehírek), míg az emberek az exkluzivitás megtalálásában, a kételyek megfogalmazásában és abban jobbak, hogy a sztoriból „drámát” gyártsanak.

„Az algoritmusok is, amelyek aggregálják, csoportosítják és rangsorolják a híreket, az újságírás alá tartoznak” – írta Jeff Jarvis, a web2-es újságírás egyik apostola 2009-ben a BuzzMachine nevű blogján.¹⁴ Ez a definíció erősen rímel Latour hibridfogalmára, amennyiben elmosza a határt emberi és nem emberi között, hiszen egy eddig emberek által művelt tevékenység (az újságírás) alá sorolja egy program (az algoritmus) működését, és ezáltal cselekvőerőt tulajdonít neki. Illusztratív példaként szolgálhat Jarvis akkor még inkább jóslatszámba menő megállapítására évekkal később a Narrative Science techcég tevékenysége, amely számadatokból algoritmusok révén generál sztorikat, méghozzá úgy, hogy olyan kódokat ír, amelyek az adatfolyamokat szavakká alakítják (Anderson et al. 2014).

¹³ Durkheimnél a társadalmi tények, például a szankcionált szabályok vagy a tömeglelkésedés valóságosak, az egyénhez képest külsődlegesek, kényszerítő erővel bírnak, és társadalmi kohéziós szerepük is van.

¹⁴ Jeff Jarvis: Is journalism storytelling? *Buzzmachine*, 2009 December 8., <http://buzzmachine.com/2009/12/08/is-journalism-storytelling/> (utolsó letöltés: 2015. X. 6.).

A Narrative Science célja (a cég vezetőjének a megfogalmazásában) az, hogy a „gépek úgy gondolkodjanak, mint az újságírók, amihez első lépcsőben azt kell megnézniük, hogy az újságíró mit csinál, majd ezt kell lemásolni a programozással” (idézi Anderson et al. 2014). Itt a techcég vezetője mintha a transláció működését definiálná: *az újságírói működést kódokká alakítják*. A cég technológiai menedzserének jóslata szerint a jövőben a sztorik 80–90 százalékát algoritmussal generálják, ami hatalmas mennyiségű lokalizált és személyes adatot tesz majd elérhetővé. Ez a „Big Data-probléma”, amely rengeteg személyiségi jogi kérdést vet fel, és amely az algoritmusok használatának is az egyik Achilles-sarka, illetve a velük kapcsolatos aggodalmak egyik fő oka.

Míg a hagyományos újságírás esetében a cikk szerzője felel a tartalomért, az algoritmus esetében a felelősség kérdését nehezebb behatárolni. A techcégek uralta médiakörnyezetben a technikai döntések politikai tényezővé válnak, ahogy arra Rebecca McKinnon is rámutatott a *Consent of the Networked: The Worldwide Struggle for Internet Freedom* (Konszenzus a hálón: Globális küzdelem a szabad internetért) című 2012-es könyvében. Kinnon szerint a technológiai vállalatok ma gyakorlatilag olyan nagy jogkörökkel élnek, mint egykor a szuverén nemzetállamok, hiszen a cenzúra és a szólásszabadság kérdésében ma nagyobb hatalmuk van a távközlési cégeknek vagy a közösségi platformoknak, mint a hagyományos hatalmi ágaknak, s ezt a hatalmukat sajnos diktatúrák támogatására is használhatják, ha üzleti érdekük azt kívánja. Latour szerint: „a translációs műveletek a politikai kérdéseket a technika vagy a tudomány kérdéseibe alakítják át, és fordítva: a technikai vagy tudományos kérdések politikai kérdésként jelennek meg” (idézi Szabadi 2009: 36). Az algoritmusok cenzorálási funkciója alátámasztani látszik ezt a latouri tézist.

Összefoglalóan: az algoritmusok információátalakítást végeznek (adatokat redukálnak, rangsorolnak, szelektálnak), és közben dekódolnak is, amit hívhatunk translációnak. Nem materiálisak, viszont keveredik bennük az emberi és a nem emberi/gépi működés. Emiatt tekinthetők hibridnek. Latour azt állítja, hogy a társadalom integrációját a hibridek biztosítják. Ha elfogadjuk, hogy az algoritmusok hibridek, akkor feltehetjük a kérdést, hogy vajon miképp töltik be ezt a funkciójukat. Anderson – aki maga is Latourra épít – nem véletlenül állítja, hogy az algoritmikus újságírásnak vannak normatív és szociológiai következményei. Az algoritmusok az internet terében zajló kommunikáció csatornáit terelve – lezárva, átengedve – mintegy szelepekként működve a politikai és az erkölcsi cselekvések terét is kijelölik, ebben az értelemben tehát áttételesen valóban van normatív szerepük.

Az Anderson-féle algoritmikus újságírás jegyei

Anderson (2011) egyik alapállítása az algoritmikus újságírásról az, hogy abban az újságírói döntések (például mi hír, mi nem) helyét átveszik az algoritmusok.

„Az algoritmikus újságírást lehet úgy tekinteni, mint ami legalább öt elköteleződésnek engedelmessékedik, és legalább öt ahhoz kapcsolódó módszertani gyakorlatot foglal magában. Az algoritmikus újságírás felkarolja a »nagy adatokat«, amelyek rendkívül szétszórt, de hatalmas adatsorok. *Mind az adatok gyűjtésében, mind a lefordításukban elmossa a határvonalat az emberek és a gépek között*. Az adatgyűjtés folyamatában az emberi és a nem-emberi adatok is egyenlően vannak kezelve (»kilapítódnak« vagy »redukálódnak«), miközben az algoritmikus számítás válogatás nélkül vegyíti az emberi és a nem emberi döntéshozatalt. Az aggregáló újságíráshoz¹⁵ hasonlóan az algoritmikus újságírásra is lehet úgy tekinteni, mint ami az egyéni fogyasztói választás alapvető elképzelésein alapul; de az aggregáló újságírással ellentétben itt nincs az a hangsúly, hogy vagy jobb információkkal »tökéletesítse« az egyéni tudást, vagy, hogy kiszűrje a helytelen információkat» (Anderson 2011: 542; kiemelés tőlem: B. J.).

¹⁵ Ezen Anderson a hagyományos nyomtatott újságírást érti – B. J.

Anderson a fentieket hipotetikusan állítja a „legújabb” újságírásról, hiszen a cikke írása idején még nem állt kellő adat rendelkezésére. Tipológiát is gyárt négyféle újságírói modell leírására, amelyben az újságírók által elképzelt közönség hírekkel kapcsolatos elvárásait, viselkedését, illetve politikához való viszonyát is összefoglalja (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat
Újságírói modellek és azoknak a hírközönségeiről alkotott víziók

	A közönség viszonya az újságíráshoz	A közönség viszonya saját magához	A közönség viszonya a politikához
A hagyományos újságírás szerint	<i>Fogyasztói, napirendeket befogadó, esetenként forrás</i>	<i>Atomizált, fogyasztói</i>	<i>Nem érdeklődő, nem elkötelezett, aggregált</i>
A civil újságírás szerint	<i>Deliberatív, napirendgyártó</i>	<i>Beszélgető nyilvánosság</i>	<i>Elkötelezett, kommunikatív a deliberatív vita eszközével</i>
Az aktivista újságírás szerint	<i>Résztevő, napirendgyártó. Az újságírás látja el „municióval” a közönséget</i>	<i>Agonisztikus, tanúskodó, miniatúr, alárendelt „nyilvánosságokat” foglal el</i>	<i>Elkötelezett, konfrontatív, tanúskodó</i>
Az algoritmikus újságírás szerint	<i>Napirendgyártó, nem résztvevő, atomizált</i>	<i>Algoritmikus, számszerűsíthető</i>	<i>A „nagy adatokon” keresztül előre megjósolható, érthető, nem érdekli a „rossz információ” kiszűrése</i>

Forrás: Anderson (2011)

A webes újságírásban a civil és aktivista újságíráshoz képest szerinte 2011 környékén történt korszakváltás. Míg a hagyományos nyomtatott sajtó fő forrásai a hatalmi bennfentesek voltak, és azon az elven működött, hogy a hírérték meghatározása az újságíró feladata, a civil újságírásnak volt egy olyan emancipatorikus ideológiája, amely szerint nem az újságíró feladata az olvasó helyett eldönteni, hogy mi fontos, mi nem; neki pusztán facilitálnia kell a nyilvánosság diskurzusát. Az algoritmikus újságírás viszont úgy működik, hogy az egyes olvasók digitális lábnyomai alapján dolgozó algoritmusok szűrik azokat a cikkeket, amelyek az olvasókat a leginkább érdekelhetik. Tehát a hírek a konkrét adatoknak és azok algoritmikus feldolgozásának, illetve a szerkesztői, újságírói döntéseknek olyan hibridjeit alkotják, amelyekben a gépi és az emberi tevékenységek ötvöződéssel egészen újfajta képességek és célok válnak elérhetővé.

Összegzés és következtetések

A szakirodalom alapján összefoglalóan az algoritmus következő meghatározásait találtuk az újságírára vonatkozóan:

- Az algoritmus strukturált adatok alapján aggregál, csoportosít, rangsorol, sztorikat generál. Egyre fontosabb szociotechnikai szerepe van abban, hogy *közvetítsen* az újságírók, a közönségek, a szerkesztőségek és a médiaproduktumok között, és ennek a közvetítésnek a demokratikus működésre nézve ma még nem látható következményei vannak, főleg annak tükrében, hogy az egyéni/atomizált fogyasztói választásokra reagál.
- Az algoritmikus újságírás elmosza a határvonalat az emberek és a gépek között, de újra falat emel a médiavállalatok és a közönség közé.
- Az egyik legfontosabb kérdésnek az tűnik, hogy a hírértékről való döntést miként lehet delegálni az algoritmusba, avagy az algoritmusokat hogyan lehet optimálisan felhasználni a hírértékről való újságírói döntésekben.

Latour hibriditásfogalma azt segít megérteni, hogy az algoritmusban sok utólag láthatatlan emberi értékválasztás és döntés halmozódik fel, de a gépi és az emberi döntések random keveredése miatt, illetve az algoritmus tanulásra való képessége miatt az algoritmusok mégis valamilyen szinten kontrollálhatatlan műveleteket végeznek. Ugyanakkor az algoritmus mindig valamilyen kimenetet eredményez – például egy hírfolyamot –, amelynek a használata felülírhatja az eredeti célokat vagy a felhasználó feltételezett motivációját, és az algoritmus visszamenőleges dekódolására is lehetőséget nyújt. Ez az összetettség kínálhat választ a digitális térben megvalósuló hírgyártás polarizált/sematikus keretezésére. Az információs technológia újságírói identitásra gyakorolt hatása Boyer szerint az, hogy a webes újságíró *megéli* az információ komplexitását a digitális média gyakorlataiban. Az IT az alapja, a gyakorlati tudása, amely lehorgonyozza speciális identitását és társadalmi fontosságát. LeCompte New York Times-ból hozott példája az

olvasóknak a cikk témájáról való előzetes tudásának a felmérésével és az arra (algoritmus által) delegált sztoriverzióval azt illusztrálta, hogy az online újságíró képes transzparenssé tenni az általa alkalmazott algoritmusokat, ami mintaként szolgálhat a technológiai cégeknek, illetve a digitális jogalkotásban is fontos szempont lehet.

Irodalom

Anderson, Christopher W. (2011): Deliberative, Agonistic, and Algorithmic Audiences: Journalism's Vision of its Public in an Age of Audience Transparency. *International Journal of Communication*, vol. 5, pp. 529–547.

Boyer, Dominic (2010): Anthropological perspectives on knowledge in the digital age. Digital Expertise in Online Journalism (and Anthropology). *Anthropological Quarterly*, vol. 83, no. 1, pp. 73–96.

Castells, Manuel & Brektje Van der Haak & Michael Parks (2012): The future of journalism: Networked journalism. *International Journal of Communication*, vol. 6, pp. 2923–2938.

Deuze, Mark (2003): The web and its journalisms: considering the consequences of different types of newsmedia online. *New Media & Society*, vol. 5, no. 2, pp. 203–230.

Fenton, Natalie (2010): *New Media, Old News Journalism & Democracy in the Digital Age*. Los Angeles: SAGE.

Hallin, Daniel. C. & Paolo Mancini (2004): *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Latour, Bruno (1996): *Aramis, or the Love of Technology*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

McNair, Brian (2006): *Cultural Chaos: Journalism, News and Power in a Globalised World*. London: Routledge.

Meraz, Sharon, & Zizi Papacharissi (2013): Networked Gatekeeping and Networked Framing on #Egypt. *The International Journal of Press/Politics*, vol. 18, no. 2, pp. 138–166.

Némedi Dénes (2009): A Szállodakulcs, Avagy a Szavak És a Dolgok – no És Az Emberek. *Budapesti Könyvszemle, BUKSZ*, 21. évf. 1. sz. 63–72. o.

Pavlik, John V. (2001): *Journalism and New Media*. New York: Columbia University Press.

Russell, Adrienne (2011): *Networked. A Contemporary History of News in Transition*. Cambridge: Polity Press.

Sunstein, Cass R. (2001): *Republic.com*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Szabadi Vera (2005): Bruno Latour tudományképe és a szociológia. In: Némedi Dénes & Szabari Vera (szerk.): *Kötőjelek 2004*. ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola Évkönyve, 27–41.o.

Zelizer, Barbie (2004): *Taking Journalism Seriously: News and the Academy*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.

Barta Judit (1977) a McDaniel Budapest amerikai egyetemen tanít alapozó kurzusokat, illetve az ELTE Film-, média- és kultúraelméleti doktori programjának hallgatója. Jelenleg a CEU Center for Media, Data and Society (CMDS) kutatói ösztöndíjasa.

A Médiakutató 2015. tavaszi számában „Rendhagyó szerkesztői jegyzet”-et közzeltünk azzal a szándékkal, hogy vitát indítsunk a kommunikáció- és médiatudomány magyarországi helyzetéről. Szíjártó Zsolt (2015. nyár) és Hamp Gábor (2015. ősz) hozzászólása után most Gálik Mihály írását közöljük.

Gálik Mihály

Hozzászólás a kommunikáció- és médiatudomány magyarországi helyzetéről folyó vitához

Egyetértek a vitaindítóban olvasható azon megállapítással, miszerint: „Minden egyéni és társadalmi cselekvésnek van kommunikációs vonatkozása. Ezért a kommunikáció- és médiatudomány *határait* sem lehet megvonni” (Bajomi-Lázár 2015: 7). Így nem próbálkozom a lehetetlennel, a kommunikáció- és médiatudomány meghatározásával. A két alapszó, a kommunikáció és a média egzakt meghatározásának keresése sem vinne sokkal közelebb a válaszhoz, tudniillik annak megismeréséhez, mi is tartozik a kommunikáció- és médiatudományok kereteibe, és mi van már azokon kívül. Gondolom, mindannyian, akik kutatóként, oktatóként, kommunikációs és médiaszervezetekben dolgozó szakemberként vagy éppen az újmédia platformjain megjelenő civilként foglalkozunk a kommunikációval és/vagy a médiával, valamilyen képet csak alkottunk magunknak arról, mit is jelent a két fogalom, amelynek soha nem volt és talán nem is lesz egységes/közmegegyezéssel elfogadott meghatározása.

Számomra például *anno*, amikor elkezdtem tudományos igénnyel foglalkozni a kommunikációval és a médiával (nevezetesen az 1980-as évek második felében, amikor éppen újságíróként kerestem a kenyerem), nagyon is megfelelt George Gerbner (1967) meghatározása, miszerint a kommunikáció „*social interaction through messages*”, amit magyarul talán az üzenetek révén megvalósuló társadalmi interakció fordítás ad vissza leginkább (bár a fordítás korántsem annyira kifejező, mint az angol eredeti). Mai szemmel és tudással nézve ezt a meghatározást, különösen imponáló, hogy egyaránt benne van a kommunikációkutatás kezdeti transzmissziós modellje, amely az üzenetek átvitelének folyamatára és eredményességére fókuszál, valamint ellentettje is, a jóval később kidolgozott befogadási modell, amely az aktív, értelmező, válaszoló befogadó viselkedését vizsgálja.

Gerbner híres, mindmáig etalonként hivatkozott meghatározása implicite akár a (tömeg)médiára is vonatkoztatható, hisz ha az üzeneteket erre szakosodott szervezetekben szakemberek dolgozzák fel és technikai közvetítőeszközök segítségével továbbítják őket a befogadók sokaságához, a közönséghez, úgy már a tömegkommunikáció fogalmánál tartunk, s innen már valóban csak egy lépés a (tömeg)média mint társadalmi intézmény. Igaz, a tömegkommunikáció során megvalósuló interakció a közvetlen emberi kommunikációhoz viszonyítva, hogy úgy mondjam, „nem az igazi”, és John B. Thompson méltán nevezi a tömegkommunikációt közvetített kvázi-interakciónak, hisz inkább monológ-, semmint párbeszédjellegű, és nem is vár közvetlen választ a befogadótól (Thompson 1993).

Mindemellett nekem úgy tűnik, Gerbner kommunikáció-meghatározása akár az újmédia fogalmától sem idegen, hisz a digitalizáción és a számítógépek közvetítette kommunikáción (CMC) alapuló újmédia, amelynek szintén megszámlálhatatlan meghatározásával találkozhatunk a szakirodalomban,

„...hálózati jellegű, lehetővé teszi a sokak-sokakkal (az elterjedt angol szakkifejezéssel: many-to-many) típusú kommunikációt, hatóköre globális, interaktív, lehetőséget kínál az egyéneknek a tartalom-előállításra és megosztásra, a nyilvánosság térbe való belépésre, s a régi média működésére kialakított szabályozás és ellenőrzés csak korlátozottan alkalmazható vele szemben” (Gálik & Urbán 2014: 20).

Mindennapos tapasztalatunk, hogy a mai médiaszíntéren a tömegmédiá és az újmédia egymás mellett, olykor egymással összefonódva van jelen, és ez az a – Myat Kornél kifejezését használva – „késő modern médiakörnyezet”, amely jellemzőit tekintve gyökeresen eltér a korábbi (modern és posztmodern) médiakörnyezettől.¹

Nekem személy szerint soha nem okozott gondot, hogy a média azon a területei, amelyekkel az 1980-as évek második felében, tehát éppen harminc éve kezdtem el foglalkozni, a tiszta tudomány – ha van ilyen – nézőpontjából beletartoznak-e a médiatudományba, avagy sem. Igaz, ma már tudom, hogy a tömegkommunikáció-elmélet élő klasszikusa, Denis McQuail alapkönyvének (2003)² kategóriáit használva a késő-Kádár kor tömegkommunikációs színterének elemzése, amelyből igencsak aktívan kivettem a részem, és amely a Fordulat és Reform szellemi műhelyben készült az 1980-as évek második felében³ a média operatív elméletének iskolájába tartozik. Semmit nem von le a hivatkozott elemzés értékéből, hogy nem ismertem (és minden bizonnyal szerzőtársaim sem ismerték) McQuail alapmunkájának első, 1983-as kiadását, és csak akkor ötlött fel bennem, amikor az 1990-es években aktívan elkezdtem a tömegkommunikáció elméletével foglalkozni, hogy kicsit úgy jártam, mint Molière *Úrhatnám polgár* című darabjának főhőse, Jourdain úr, aki a filozófiatanárral folytatott beszélgetése során döbben rá, hogy már negyven éve beszél prózában, miközben azt sem tudta, mi az! Ma már persze tudatában vagyok annak, hogy prózában beszélek, és szerencsére a mai „fiatal felnőtt” generáció tagjai számára is jóval nagyobb a lehetőség arra, hogy – amennyiben érdekli őket – kövessék a kommunikáció- és médiatudományok fősodrába tartozó munkákat, mint egy emberöltővel ezelőtt volt.

Saját tapasztalataim szerint vannak olyanok, akik még mindig amolyan „mezei” kommunikációkutatóknak tartják a tömegkommunikációval és a médiával foglalkozó társaikat,⁴ de ez ma sem ejt kétségbe. A médiagazdaságtan, a médiaszabályozás, a médiapolitika témái – hogy csak saját kutatási palettámról hozzam a példákat –, egyértelműen részei a kommunikáció- és médiatudományoknak, ez olyannyira evidencia, hogy érvelnem is felesleges mellette. Úgy gondolom, most nem arra van szükség, hogy a kommunikáció- és médiatudományok művelői a fogalmakról és a határokról folytassanak vitákat, hanem arra, hogy kicsit jobban megismerjék, milyen kutatások is folynak az egyes itthoni akadémiai és más műhelyekben.

Ami a felsőoktatási/akadémiai szférát illeti, sok jóra persze nem számíthatunk egy olyan tudományterület esetében, amelynek a felsőoktatásban való pusztá létét is nyíltan megkérdőjelezték kormányzati körökben a közelmúltban. Ezen ugyan már túljutottunk, de aki belülről élte és éli meg a dolgokat, az látja, hogy a felsőoktatásban az elmúlt években fokozatosan növekvő oktatási terhek – párosulva a megélhetéshez sem mindig elég jövedelmekkel – elszívják az időt és az energiát a kutatások elől nagyon sokaknál. Akárhogy is van, jó lenne egy térképet készíteni arról, melyik műhelyben kik milyen kutatással foglalkoznak, valamint arról, hogy a kutatói közösség tagjai szerint mivel is kéne foglalkoznunk manapság és a jövőben, ennek milyen akadályait érzékelik, s milyen lehetőségeket látnak minderre. Meg kellene vitatnunk az országban folyó kommunikáció- és médiatudományi PhD-képzés helyzetét, erősíteni kellene a nemzetközi kapcsolatainkat, *viribus unitis* demonstrálni, hogy van/lenne tudományos értékű mondanivalónk. Azt, hogy ez az összefogás miként történjék, nekünk kell kitalálnunk és kiszenvetnünk, dőreség lenne ezt másoktól várni.

Mindenfajta együttműködésnek, így a kutatóinak is, vannak és lesznek akadályai, tárgyiak és személyiek egyaránt. Nem valószínű, hogy a kutatói közösségen belül hirtelen felbukkanjanak olyan köztiszteletben álló személyiségek, mint a néhai Buda Béla és Angelusz Róbert. Ezek a nagyszerű tudósok a maguk idejében a közvetlen emberi kommunikáció, illetve a tömegkommunikáció magyarországi kutatásának széles körben elismert szellemi vezetői voltak, függetlenül

1 „A késő-modern médiakörnyezet a fogalma a minket körülvevő, egymással összekapcsolódó, komplex és hibrid médiumok hálózatát jelöli, amely a társadalmi és kulturális környezettel kölcsönhatásban a tapasztalatok egyfajta táráként működik, kulcsszereplője pedig a jelentés- és identitáskonstruáló médiafelhasználó” (Myat 2010: 47–48).

2 Legyen szabad itt megjegyezni, hogy a nevezett könyv 2010-ben megjelent, hatodik, átdolgozott kiadásának fordítása „sajtó alatt” van, konkrétan ez év végén jelenik meg a budapesti Wolters Kluwer Kiadó gondozásában.

3 Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára. In: Fordulat és Reform. *Medvetánc*, 1987/2, Melléklet, 107–128. o.

4 A médiatudományok eredményei nem-ismeretének/negligálásának iskolapéldája, amit az amúgy a tiszteletünket méltán kiérdemlő Csányi Vilmos ír az *Íme az ember. A humánológus szemével* című monográfiájában (Csányi 2015) a médiáról. Bár ez a mű nyújtotta számomra a tudományos könyvek között az idei nyár legnagyobb élményét, és teljesen egyetérték a jeles szerzővel abban, hogy a „médiá mint csoportszervező erő” (Csányi 2015: 320) mindennapjaink nélkülözhetetlen része, de ahogy a média működését „megszaladási jelenség”-ként kezeli, elrémít. „Régen a szociális élet része volt, hogy őseink ültek a tűznél, és hallgatták az öregeket meg a csoport tekintélyesebb tagjait a világ dolgairól. [...] Ma ugyanezt szolgáltatja a média, amikor a világ nem túlságosan sok, egy-két tucat politikust napról-napra bemutatja, amint intézik dolgainkat. Ezzel az emberek jól kiválasztott színészek, jól megírt szerepeket játszanak. Nekünk. De a világ dolgairól fogalmuk sincsen” (Csányi 2015: 334–335).

attól, hogy viseltek-e „hivatali” funkciót, avagy sem. Ha ma azt mondom, hogy esélye sincs senkinek ilyen szerep betöltésére, nem kortársaimat becsülöm le, hanem a megváltozott társadalmi környezet realitásaiból vonom le a következtetést. Csak a médiatudományokat tekintve – hisz ezekben érzem magam otthon –, a „jó társadalom”-ról alkotott liberális felfogás a tömegkommunikáció-kutatásban fősodornak számított a diszciplína művelői között, ez adta meg a tudományosnak számító diskurzus kereteit. Mára viszont ez a társadalomkép megkérdőjeleződött, sokak szerint elérkeztünk egy korszak végére. Rendkívül érdekes lenne például egy olyan tudományos vitafórum, ahol a liberális és a konzervatív, vagy – urambocsá! – neo-autoriter felfogásból értelmezett „jó társadalom”-ban mutatnánk be/keresnénk a média helyét, szerepét.

A *Médiakutató* főszerkesztőjének már hivatkozott rendhagyó jegyzete, amire írásom reflektál, egy olyan helyzetképpel (*state of the art*) zárul, amely egyfajta összegzés az ezredforduló utáni magyarországi kommunikáció- és médiakutatás eredményeiről és intézményi kereteiről. Mindezek nem lebecsülendők, hisz nem éppen a kommunikáció- és médiatudományok javára lejtett a pálya, de sokkal többre lenne szükség. Azonnal!

Irodalom:

Bajomi-Lázár Péter (2015): Rendhagyó szerkesztői jegyzet. A kommunikáció- és médiatudomány magyarországi helyzetéről, *Médiakutató*, XVI. évf., 1. sz., 5–8. o.

Csányi Vilmos (2015): *Íme az ember. A humánológus szemével*. Budapest: Libri Kiadó.

Gálik Mihály & Urbán Ágnes (2014): *Médiagazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gerbner, George (1967): Mass Media and Human Communication Theory. In: Frank E. X. Dance (ed.): *Human Communication Theory: Original Essay*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

McQuail, Denis (2003): *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.

Myat Kornél (2010): Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. *Médiakutató*, X. évf., 2. sz., 47–63. o.

Thompson, John B. (1993): Social theory and the media. In: D. Crowley and D. Mitchell (eds.): *Communication Theory Today*, pp 27–49. Cambridge: Polity Press.

Gálik Mihály médiakutató, a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) professzor emeritusa, 2012. április 1-e és 2015. szeptember 30-a között a BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola vezetője. Legutóbbi publikációja a *Médiakutató*-ban: „A közmédia határai, formái, jelentősége” (2012. nyár).

Gion Zsófia:

Betekintés a kulisszák mögé: A *Kommunikációs terek* című kötetről

Minden bizonnyal egy olyan folyamat veszi kezdetét a *Kommunikációs terek* című kötet megjelenésével, amely felettebb üdvözítő a kommunikáció és média tudományára nézve. Egyfelől azért, mert a jövőbeli sorozat első kötete a kommunikáció tudományos berkekben való elismerését támogatja azáltal, hogy kézzelfoghatóvá teszi, mit is jelent ma a kommunikációkutatás. Másfelől azért, mert egyúttal arról is lerántja a leplet, mennyi mindent is jelenthet ma a kommunikációkutatás. E kötet olyan, mint a leves: sokféle összetevőből áll, vannak olyanok, amelyek nélkül nem működne, és vannak olyanok, amelyek csupán a karakteréhez tesznek hozzá. De egyik sem hiányozhat belőle, hogy pont jó legyen az íze.

A *Kommunikációs tereket* szerkesztő András Hanga a Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSz) Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályának (KMO) elnöke, a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola (TKDI) PhD-hallgatója. Róla és másik 15 szerzőtársáról is elmondható, hogy közvetlen vagy közvetett kapcsolatot táplál a DOSz-szal és a doktori iskolával. Az, hogy a szerzők a Horányi Özséb nevével fémjelzett iskola egykori vagy mai növendékei, az egyes szövegek koherenciáját tekintve is érzékelhető. És itt a koherencia jó értelemben nyilvánul meg, nem dogmatikus módon. Az egység nem az írások tartalmában, hanem azok stílusában érhető tetten: abban, ahogyan a szerzők egyénisége kibontakozik, akár kutatási témájukhoz szorosan kapcsolódó tanulmányról, akár recenzióról legyen szó. Egyfajta inverz koherencia ez: épp a szabadság adta sokszínűség fűzi össze a különböző írásokat. Egyvalami azonban közös bennük, mégpedig az, hogy mindegyik megközelítés a kommunikáció diszciplináját szolgálja. Éppen annak sokrétű mivolta látszik tükröződni a szerzők sokféle megközelítésében, abban, hogy hányféleképpen lehet értekezni róla.

A *Kommunikációs terek* – ahogyan a cím is explicit módon mutatja – a kommunikációtudomány határait jelöli ki terepéül. Multi- vagy méginkább interdiszciplináris tudományról lévén szó, határokról talán nem is releváns beszélni. Inkább azt a közös nevezőt érdemes meghatározni, amely mentén diszkretizálhatóvá válik a kommunikációtudomány területe, ez pedig nem más, mint a problémamegoldás, amely kontextust teremt az egyes tanulmányoknak. „Ez a konstitutív állapot az emberi élet minden apró részletében kereshető és a kommunikációtudománnyal foglalkozó szakemberek – jelesül a DOSz tagjai is – keresik ennek az állapotnak a nyomait” (7. o.).

A kötet, ahogy az a szerkesztő előszavában is explicit módon megjelenik, hagyományteremtő céllal jött létre. A Doktoranduszok Országos Szövetségének Kommunikáció- és Médiatudományi Osztálya 2014 szeptemberében alakult. A *Kommunikációs terek* feladatának tekinti az elmúlt egy év tudományos tevékenységéről diszkusszálni, ilyenféleképpen a „Tanulmányok” című fejezete a DOSz szervezésében megvalósult 2015-ös „Tavaszi Szél” konferencián elhangzott előadásokból is merít. A hagyományteremtés egyszerre két célban érhető tetten: a KMO éves eredményeinek közzététele mellett egy olyan missziót is megfogalmaz a szerkesztő, miszerint a kötetrel egyúttal népszerűsíteni, legitimálni is kívánja a hazánkban gyakran méltatlanul alábecsült kommunikációtudományt.

Valóban, a hitelesítés egyik leginkább célratörő módja, ha fórumra emeljük a tudományos eredményeket, ha diskurzus folyik a kommunikációkutatásról. Teszi ezt egyébként számos kötet, mint a nemrégiben megjelent *Konstruált világok*¹ vagy a Horányi-tanítványok értekezéseit összefűző, *A kommunikatív állapot*² című kötet. Mindben neves vagy kevésbé ismert, de szakmájában elismert kutató, professzor írásai, legújabb eredményei tárulnak az olvasó elé, de mint az tapasztalható, e tanulmányok nyomtatásban való megjelenése nem hozott eddig áttörést a kommunikáció diszciplinájának hitelességét illetően. Természetesen egy vagy akár több hasonló jellegű kötet önmagában nem fogja

1 Demeter Márton, szerk. (2014): *Konstruált világok – A jelenségek kommunikatív leírása*. Budapest: Typotex.

2 Bajnok Andrea & Korpács Márta & Milován Andrea & Pólya Tamás & Szabó Levente, szerk. (2012): *A kommunikatív állapot – Diszciplináris rekonstrukciók*. Budapest: Typotex.

kiváltani a tudomány méltóságát, de –részesedvén az arról folyó diskurzusban–, lépést tesz a diszciplína hitelesítése, tudományos berkekben való legitimálása felé. Mindazonáltal meg kell jegyezni, a szerkesztő nem is álmodhat többről, mint hogy kötete a társdiszciplínák művelőihöz elér. Célközönségét tekintve szűk réteget, kutatókat, tudományos tevékenységet művelőket szólít meg, így közvéleményformáló erővel aligha bír. Azonban célját – hogy a szakma gyökeret eressen – a diszkusszióban való részvétel által érvényesíteni képes.

Amiben az András Hanga szerkesztette tanulmányfűzér újat mutat akár a Demeter-féle kötethez, akár *A kommunikatív állapothoz* képest, az az, hogy a jelen kötetben jellemzően fiatal kutatók publikációi olvashatók. Olyan frissesség ez, amely túlmutat a szerzők életkorán. Még meg nem írt disszertációk részletei, frissen megjelent kötetek recenziói, új empirikus kutatások kerülnek napvilágra. Vadonatúj nézőpontok, a doktori iskola növendékeinek kísérletei, amelyekből a jövőben akár doktori disszertáció is kerekedhet, de amelyeket akár el is vethetnek. A kötet által betekintést lehet nyerni a kulisszák mögé, láthatóvá válik, milyen megközelítések nyernek teret, ha a szabad kutatói munka lehetősége megadatik. Érezhető, hogy a szándék az egyes írások mögött nem ugyanaz, mint a szakma nagyjait összegyűjtő kötetek szerzői esetén. *A Kommunikációs terek* új, friss perspektívát tár az olvasó elé.

Szerkezeti felépítését tekintve a kötet három fejezetre oszlik: a „Műhelybeszélgetések” című fejezet a DOSz KMO műhelybeszélgetéseinek elhangzott professzori előadások írásbeli változatát, a „Tanulmányok” című, a kötet legterjedelmesebb fejezete az osztály tagjainak 2015-ös kutatásait bemutató írásokat, a „Recenziók” című fejezet pedig a fiatal kutatók szakmai érdeklődését tükröző könyvismertetéseket tartalmazza.

A Kommunikációs terek egyszerre olvasható tanulmányonként és lineárisan. Az utóbbi abból a szempontból talán előnyösebb, hogy tudatos szerkesztői munka áll az egyes írások sorrendje mögött. Kimondottan erős koherencia ugyan nem figyelhető meg, de mindenképp kirajzolódik egy ív, amely mentén a tanulmányok összefűzhetőek.

Ez az ív a hírpreferencia vizsgálatával kezdődik, majd az első két fejezetet összekötve három olyan írás következik, amely a kulturális kommunikáció egy-egy aspektusát tárja fel: két erdélyi és egy kelet-magyarországi vonatkozású. Ezután hirtelen ugrás következik a marketingkommunikáció, majd a médiapiac területére; ezeket a közösségi médiahasználat a hálózati kommunikációt bemutató *startupokról* értekező írás köti össze. Végül a tanulmányok sorát egy makrogazdasági szemantikai vizsgálat és a kommunikáció asszertív jellegét hangsúlyozó orvos–beteg-interakciókkal foglalkozó értekezés zárja. Ezt követi egy olyan, a közelmúltban megjelent, kommunikációtudománnyal kapcsolatos könyvekből való merítés, amely a békekutatástól a kulturális emlékezet, a posztmodern hozta társadalmi változások, a médiával kapcsolatos kutatások, a technodeterminizmus, az új média demokratikus jellegének és a gazdaság fejlődéstörténetének feldolgozásán keresztül az új társadalmi elvárások kultúrkritikai megközelítéséig számos témakört ölel fel.

A széles spektrumból való témaválasztás maga után vonja a megközelítési metódusok különbözőségét is. Olvashatunk olyan tanulmányt, amely már létező elméletek új kontextusba helyezésével rántja le a leplet egy-egy jelenségről; például Kósa István *A szelektív válogatáselmélet* című írásában a társas összehasonlítás elméletét fűzi össze a hírszelekció vizsgálatával; ilyen Nagy Ágnesnek a makrogazdaságtani kifejezések értékelését szolgáló szemantikai orientációkutatása is. Továbbá empirikus kutatások eredményeivel találkozhatunk: a romániai sajtóban megjelenő nemzeti identitás kérdéskörét vizsgáló András Hanga érdekes ellenpontra világít rá a Nemzeti Összetartozás Napjának magyar és román fogadtatásával kapcsolatban; Pelle Veronika pedig egy meglehetősen nagy volumenű kutatás eredményeit tárja elénk a médiatudatosság kapcsán. Találkozhatunk olyan gondolat kísérletekkel, mint Szondy Réka *Eladhatjuk-e a társadalmi célokat úgy, mint a szappant?* című tanulmányában a CSR-marketingstratégia fogyasztószempontú megközelítése és a hitelesség perspektívájából való újraértelmezése, Tóth Judit Gabriella kulturális emlékezet és kollektivitás kapcsolatát boncolgató írása, és Balogh Andrea az orvos-beteg kommunikáció sikerességéért felelős kommunikációs tényezőket bemutató tanulmánya. Leíró elemzést is tartalmaz a kötet: a fizetős online sajtó lehetőségéről nyújt helyzetjelentést Vékey Zoltán, valamint a *startupok* és a hálózatosodás összefüggéseit taglalja Csorba Zsuzsanna, illetve Ilyés Zoltán a nemzeti identitás rituális megnyilvánulásairól értekezik.

Amennyiben a kutatói tevékenységről beszámoló tanulmányok nem festenek kielégítő képet a kommunikáció- és médiakutatás jelen helyzetéről az érdeklődő olvasó számára, úgy e diszciplínához – helyenként meglepően áttételes módon – kapcsolódó kötetek recenziói nyújthatnak további útmutatást. A nyolc értékelő írás között nemcsak a témaválasztásban, hanem az egyes írások kidolgozottságában is tetten érhető a sokrétűség. Egyes recenziók – éppenhogy eleget téve a recenzeálás tartalmi követelményeinek – az adott mű tartalmi bemutatására szorítkoznak,

mások üdítő kivételként helyezik a művet diszciplináris kontextusba, és értékelik annak társadalomfilozófiai, szociológiai vagy éppen médiatörténeti vonatkozásait. És ugyancsak vannak kritikus felhangú írások is, amelyek tapintatosan marasztalják el a szerzőket szubjektív megközelítésük vagy éppen hiányos szakirodalmi hivatkozásuk miatt.

Ahogy arra már a fentiekben is utaltam, a *Kommunikációs terek* elsősorban a kommunikáció- és médiatudományban tevékenykedő, valamint a társdiszciplinákban tudományos tevékenységet folytató kutatókat szólítja meg. Egy fiatal, PhD-s kutató megannyi példát, ötletet, látásmódbeli inspirációt kaphat a kötettől, de az idősebbek, a szakma „öreg rókái” számára is okozhat meglepetést a *Kommunikációs terek* forgatása: épp azért, mert friss gondolatokkal, a legújabb hazai kutatási eredményekkel, új megközelítésekkel, fiatal(os) rálátással és töretlen lelkesedéssel összeállított tanulmányokkal találkozhatnak.

Üdítő színfoltja ez a magyar kommunikációkutatásnak, még akkor is, ha helyenként a kommunikációs aspektus majdhogynem teljességgel hiányzik a szövegekből. Ez kissé a koherencia rovására megy. Azonban lássuk be, egy tanulmánykötet akarva-akaratlanul is tartalmaz olyan összetevőket, amelyek csupán indirekt módon felelősek az összhatásért.

A paletta, amelyből a kommunikációkutatók meríthetnek, meglehetősen színes, amint az a mód is, ahogyan az egyes témakörökhöz nyúlni lehet. Egyes írások esetén kifejezetten szórakoztató az a hangvétel, stílus, amelyben és ahogyan a témát feldolgozza a szerző. Felmerül a kérdés, hogy ez vajon a kommunikációtudomány sajátossága, vagy más diszciplinák művelői is ilyen jól értenek a szóforgatáshoz? Kifejezetten üdítő élmény olyan írásokat olvasni, amelyek mellett, hogy komoly háttértudással és szakmai felkészültséggel számolnak be tudományos eredményekről, még magukkal ragadó stílusukkal is lehengerlik az olvasót. Ez olyan jellemző, amelynek erősítésével nemcsak a kommunikációtudományt, hanem a tudományos szférát általában is hatékonyabban lehetne népszerűsíteni.

Horányi Özséb rövid bevezetőjében felhívja a figyelmet arra, milyen fontossággal is bír az az erőfeszítés, amelynek a *Kommunikációs terek* című kötetet forgatva magunk is tanúi lehetünk. Hozzáteszi, hogy ennél már csak a kutatók közötti diszkusszió lehetne meggyőzőbb – ezzel talán meg is fogalmazva azt a célt, amelyet a DOSz KMO további, soron következő kötetei tűzhetnek ki maguk elé. Osztom a professzor úr véleményét: ne legyünk telhetetlenek! Mindazonáltal remélem, évek múltán olyan tartalmas sorozattal válik a DOSz KMO-nak köszönhetően a kommunikációkutatói szféra gazdagabbá, amely méltó folytatása lesz az első kötetnek. (András Hanga, szerk.: *Kommunikációs terek*. Budapest & Nagyvárad: DOSz & PARTIUM & ÚMK, 2015, ISBN: 9786158004473)

Gion Zsófia diplomáját kommunikáció- és médiatudomány-szakon a Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte, jelenleg ugyanitt a Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola hallgatója. A szemiotikai szövegten kommunikációs lehetőségeit kutatja.